

2022-yil. 6-son.

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Elektron jurnal

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Я ПРЕПОДАВАНИЕ
ЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Электронный журнал

LANGUAGE AND LITERATURE
TEACHING | SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL OF THE MINISTRY
OF PUBLIC EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Electronic journal

ISSN 2010-5584

«Til va adabiyot ta'limi» «Преподавание языка и литературы» «Language and literature teaching»

ilmiy-metodik jurnal / научно-методический журнал

Bosh muharrir

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor Saidov
Dilshod Kenjayev
Nizomiddin Mahmudov
Nargiza Rahmonqulova
Yorqinjon Odilov
Nasirullo Mirkurbanov
Jabbor Eshonqulov
Valijon Qodirov
Baxtiyor Daniyarov
Abdurahim Nosiroy
Tolib Enazarov
To'liq Saydaliyev
Ravshan Jomonov
Zulxumir Mirzayeva
Qozoqboy Yo'ldoshev
Tajixon Sabitova
Salima Jumayeva
Nilufar Namozova
Qayum Baymirov
Lutfullo Jo'rayev
(bosh muharrir o'rinbosari)
Alijon Safarov (elektron nashr uchun)
Sayyora Halimova (elektron nashr uchun)

Muharrirlar:

Nilufar Namozova
Nigora Uralova
Emma Torosyan
Nargis Bobodjanova

Sahifalovchilar:

Akmal FARMONOV
Gulnoza VALIYEVA

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri
Matbuotchilar ko'chasi 32-uy.
Telefon: (98) 121-74-16,
(71) 233-03-10, (71) 233-03-45, (71) 233-03-67.
e-mail: til_adabiyot@umail.uz
veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU

Bahodir JOVLIYEV. O'zbekistonda ta'lim islohoti nega birinchi o'ringa qo'yildi?2

TADQIQOT

L.A.SULTONOVA. Maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholash7
Latifa XUDAYQULOV. Xatna to'yi udumlarining tarixiy asoslari9
Mahbuba SOBIROVA. Adabiy ta'limda "blum" taksonomiyasidan foydalanish11
Nargiza UMURZAQOVA. O'zbek va Turk allalarining mavzu ko'lami va timsollar tadriji15
Otajon NOROV. Islomiy she'riyatda makon va zamon talqini17
Mehriniso ABUZALOVA, Nodira XAYRULLAYEVA. Iqtisodiy atamalarning shakllanishi va taraqqiyoti19
Xasan GAFFOROV. Ingliz tilshunosligida gender tadqiqotlar22
Rafiqjon ZARIPOV. Davlat tili taraqqiyotida til akademiyalari va atamalar qo'mitalarining roli24
Shuhrat XOTAMOV. Xodimlar kasbiy tayyorgarligini oshirish usullari27
E'zoza SABIROVA. Izohli lug'atlardagi huquqshunoslik terminlari tavsifining takomillashtirilishi29
SALIMA JUMAYEVA. "Yarador umid otlari" dostonining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari32
Zarina KARAMATOVA. XX asr O'zbek she'riyatida marsiya janri37
Yulduz BAKHRIDDINOVA. Ingliz va O'zbek tillaridagi fitonim komponentli frazeologik birliklarning antonimik va sinonimik xususiyatlari39
Kamola ULUG'MURODOVA. O'zbek g'azalchiligidagi "Layli" obrazining badiiy talqini41
Abdraxmanova MAKSATXAN. Hozirgi zamon Fransuz tilida modal so'zlarning leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari43
Shakhlo NUNIYAZOVA. Similarities and distinctive features of English, Uzbek and Russian idiomatic expressions46
Dilrabo KAZAKBAYEVA. Muhammadrizo Ogahiy ijodida Alisher Navoiy an'analari48
Abdimurod ARSLONOV. Amir Temur haqidagi qo'lyozma manbalarning tarixiylik xarakteri va tasnifiy tahlili50
Oydin NURULLAYEVA. Til korpuslarini yaratishda tezaurus lug'atlarning o'rni56

TAHLIL

Mirsanjar SANAYEV. Abdulla Oripovning aruz vaznida yozilgan masnaviylari tahlili58
Munis JO'RAEVA. So'z bilan bog'liq mifologik qarashlar60
Munira RAMONOVA. Tasviriy san'atning pedagogik imkoniyatlari61
Sarvinoz AMONOVA. Yosh dizaynerlarni o'qitishda moda olamidagi yangi tushuncha va atamalarning o'zbek tilidagi talqini ahamiyati63
Umarov SARDORBEK. Futurov g'oyasining mintqa madaniyati rivojida o'rni va badiiy adabiyotga ta'siri65

ЛЕКСИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ

Сарвиноз САДУЛЛАЕВА. Особенности лексики языка СМИ67
Гульзода ДЖАКБАРОВА. Особенности стиля научной прозы68

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Виктория ДВОРЯШИНА. Жанровое своеобразие «Путешествия с Чарли в поисках Америки» Джона Стейнбека70

ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ

Фотима АРИПОВА, Гульчехра ДАВЛЯТОВА. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов аудиовизуальными средствами72

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining Filologiya bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

O'ZBEKISTONDA TA'LIM ISLOHOTI NEGA BIRINCHI O'RINGA QO'YILDI?

Yosh avlod ta'lim-tarbiyasi, uning istiqboli bilan bog'liq har bir masala butun jamiyatni qiziqtiradigan mavzu. Zero, farzandi kelajagi, oilasi farovonligini o'ylagan ota-ona borki, o'g'il-qizini barkamol voyaga yetkazish tashvishida yashaydi. Bu Vatani hurligi va taraqqiyoti, xalqining farovonligi hamda istiqbolini ko'zlagan har bir davlat va jamiyatning ham oliy maqsadi.

*Shu nuqtayi nazardan, mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'ttiz bir yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi **"Milliy mustaqillik – Yangi O'zbekistonning mustahkam asosidir"** mavzusidagi nutqida 2026-yilgacha Taraqqiyot strategiyasi doirasida keyingi bajariladigan 5 ta asosiy vazifaning eng birinchisi ta'lim tizimi bo'lishini ta'kidladilar.*

Albatta, KOMIL INSON g'oyasi qadim-qadimdan nafaqat xalqimiz, balki taraqqiyotga intilgan barcha jamiyatlarni harakatlantirgan kuch. Bunda esa, birdamlik, hamfikrlilik, adolat va shaffoflik, hatto do'stona raqobat kabi ko'plab omillar zarur. Xo'sh, bu borada O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi oldida qanday vazifalar turibdi?

Biz xalq ta'limi tizimidagi mavjud muammolar yuzasidan keng jamoatchilik va ijtimoiy tar-moqlardagi savol hamda fikr-mulohozalar asosida Xalq ta'limi vaziri Baxtiyor SAIDOV bilan suhbat qurdik.

– Avvalo, suhbatimizni muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning **"Milliy mustaqillik – Yangi O'zbekistonning mustahkam asosidir"** mavzusidagi nutqida ta'kidlangan fikrlariga nima va qanday sabab yoki vaziyat asos bo'lgani xususidagi o'z mulohazalaringizni o'rtoqlashishdan boshlasangiz.

– Milliy mustaqillik, xalqning hurligi bu – eng ulug' ne'mat. Ushbu ma'voning qadriga yetish, uni ko'z-qorachig'idek avaylab-asrash, kelgusi avlodlarga beka-mi-ko'st yetkazish muqaddas burch! Ana shu tushunchani butun xalqimiz, bugun maktab partasida kamol topayotgan o'quvchilarimiz teran anglab olishlarini istardim.

Yurtboshimiz o'z ma'ruzalarida ta'kidlaganidek, "...Oradan yillar, asrlar o'tadi. Lekin milliy davlatchiligimizni, o'zligimiz va insoniy haq-huquqlarimizni tiklab bergan, barcha yutuq va marralarimizning zamini bo'lgan Mustaqillik kuni biz uchun, kelgusi avlodlarimiz uchun doimo eng ulug', eng aziz bayram bo'lib qoladi".

Yosh avlodni barkamol voyaga yetkazish davlat va jamiyatimiz oldidagi eng ustuvor vazifa. Negaki, bugun dunyo shiddat bilan rivojlanmoqda, ilm-fan, texnika do-

imiy takomillashib bormoqda. Taraqqiyotdan ortda qolish mamlakat istiqboli, xalqning erkinligiga ham raxna solishi tabiiy. Bugun dunyo keskin raqobat va zimdan kurash maydoniga aylangan. Avvalgi davrlar raqobat va kurashlarida zavod va fabrikalarning turli stanoklari ortidan g'alaba qozonilgan bo'lsa, endigi kurashlardagi zafarlar maktablarda, sinfxonalardagi bilimlar bahsida qozonilishi muqarrar. Biz shu haqiqatni unutmagan holda, aziz farzandlarimizning kelajakdagi g'alabalariga poydevor qurmog'imiz lozim.

Shu bois bugun maktab partasida harf o'rganib, bilimlar olamiga kirib borayotgan har bir o'g'il-qiz – ertaga yurtimiz istiqboli, uning yorug' kelajagiga daxldor SHAXS! Demak, mamlakatimizda yosh avlod ta'lim-tarbiyasi jamiyatning eng birinchi vazifasi bo'lmog'i shartdir.

– Ta'lim islohotlari samarasi o'qituvchi-muallim faoliyati asosida o'quvchi bilim va salohiyatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, bugungi kunda maktab ta'limi va o'qituvchilar faoliyati samaradorligini oshirish borasida qanday yangiliklar amalga oshirilmoqda?

– Yangi o'quv yilida respublikamizda 10130 ta maktabda qariyb 503 ming nafarga yaqin o'qituvchi-pedagog o'quvchi-yoshlarga ta'lim-tarbiya berib kelmoqda.

Ta'kidlash joizki, mahoratli va bilimli o'qituvchi maktab jamoasi, o'quvchilar va ota-onalar hurmatiga doimo sazovor bo'ladi. Hozirda o'qituvchi mehnatini munosib rag'batlantirish tizimini yanada takomillashtirish, rag'bat va mukofot tayinlashda adolat va shaffoflikni ta'minlash borasida bir qancha yangiliklar amaliyotga tatbiq etilmoqda.

Albatta, pedagog kadrlarning malaka toifasiga ega bo'lishi ular faoliyatida muhim jihat. Zotan, bunda muallimning kasbiy mahorati va ilmiy salohiyati aniq mezonlarda baholanadi. Shu o'rinda, alohida ta'kidlash muhimki, hech bir tizim o'z-o'ziga baho berishi mumkin emas. Chunki bunday yondashuvda xolislik yo'qoladi. Aynan shu tamoyil asosida mazkur jarayon Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan mustaqil amalga oshiriladi. Biz bunda o'qituvchilarimiz uchun adolatli va shaffof sinov o'tkazilishini talab etamiz xolos.

Ta'kidlash joizki, Prezidentimizning tashabbusi bilan ta'lim tizimida olib borilayotgan izchil islohotlar bois pedagog kadrlarning malaka toifasini oshirish tizimida ham ortiqcha byurokratiya va qog'ozbozlikka chek qo'yildi. Bu o'z kasbini sevuvchi, fidoyi va mahoratli pedagoglarimiz uchun yana bir imkoniyat, desak adashmaymiz. Zotan, bugungi kunda pedagoglar bir yilda ikki marotaba attestatsiya orqali o'z malaka toifalarini oshirishi mumkin. Bu orqali o'qituvchining o'z oylik maoshini ko'tarishga imkoniyat berilmoqda.

Mazkur tizim natijasida joriy yilda pedagog kadrlarimizning sifat tarkibi keskin oshdi. Bunda dastlab pedagoglar tarkibi (ma'lumoti, toifasi, ish staji) tahlil qilinib, natijalariga ko'ra, tajribasi yetarli bo'lmagan, metodik yordamga muhtoj o'qituvchilarning navbatdan tashqari malaka oshirish kurslariga jalb etilgani muhim ahamiyat kasb etdi.

Tahlillarga ko'ra, o'tgan bir yilda malaka toifasiga ega bo'lgan o'qituvchilar soni qariyb 303 ming nafarga yetib, bu jami o'qituvchilarning 62,5 foizini tashkil etmoqda. Taqqoslash uchun o'tgan yili ushbu ko'rsatkich 45,2 foizni tashkil qilgan bo'lsa, uch yil oldin 30 foizga ham yetmagan. Shuningdek, joriy yilda oliy va birinchi malaka toifasiga ega o'qituvchilar soni salkam 143 ming nafarga, ya'ni 30,1 foizga yetgani holda oliy malaka toifasiga ega o'qituvchilar ulushi 9,1 foizni tashkil etmoqda. 2021-yilda bu ko'rsatkich 5,7 foiz bo'lgan, xolos.

O'z navbatida, xalq ta'limi tizimida faoliyat yuritayotgan o'rta ma'lumotli o'qituvchilar ulushi ham 9,5 foizdan 7,3 foizga kamaygan. Bu ham yildan yilga maktablarda oliy ma'lumotli o'qituvchilar safi kengayib, pedagog kasbining nufuzi oshib borayotganiga dalildir.

Davlatimiz rahbarining tashabbusi bilan 2021-yildan boshlab xorijiy tillar o'qituvchilariga xalqaro sertifikat berish tizimi joriy qilinib, ularning o'z bilimlarini isbotlashi asosida shaffof tarzda oylik maoshlarini qo'shim-

cha oshirish imkoni berildi. Bu esa o'tgan qisqa davrda xalqaro standartlarga javob beradigan chet til o'qituvchilari sonining deyal uch baravarga oshishiga omil bo'ldi.

Bugungi kunda har bir o'quvchining sifatli bilim olishi, ta'limda tenglik tamoyili ustuvor bo'lishi borasidagi sa'y-harakatlar samarasida, hattoki, eng chekka hududlardagi maktablar ham bilimli va mahoratli pedagoglar bilan ta'minlanmoqda. Bunda eng olis hududlardagi maktablarda faoliyat ko'rsatayotgan fidoyi va jonkuyar o'qituvchilar oylik maoshiga qo'shimcha 100 foiz ustama to'lash tartibining joriy etilgani muhim ahamiyat kasb etdi. Hozirda 400 nafar yuqori malaka toifasiga ega fidoyi ustozlar eng chekka hudud maktablarida farzandlarimizga ta'lim-tarbiya berib kelayotganliklari uchun 1000 AQSh dollari miqdorida maosh olmoqda.

Bunday ijobiy tajribadan kelib chiqqan holda, joriy yilning aprel oyida davlatimiz rahbari tomonidan boshqa fan o'qituvchilariga ham xalqaro sertifikatsiyalash tizimini joriy qilish va inson qadrini ulug'lash tamoyiliga asosan ular mehnatiga munosib haq to'lash tizimini tatbiq etish topshirig'i berilgandi. Shunga ko'ra, Xalq ta'limi hamda Moliya vazirliklarining tegishli qo'shma qarori bilan 2022-yil 1-sentabrdan xalqaro va milliy baholash tizimi sertifikatiga ega pedagog kadrlarga qo'shimcha ustama haq to'lash tizimi ishlab chiqildi. Bu orqali endi nafaqat chet til o'qituvchilari, balki ona tili va adabiyot (o'zbek tili va adabiyoti, rus tili va adabiyoti, qoraqalpoq tili va adabiyoti), matematika, kimyo, fizika, biologiya hamda informatika va axborot texnologiyalari fanlari bo'yicha sertifikatsiya sinovlaridan muvaffaqiyatli o'tgan pedagoglar ham ustama olish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Shu o'rinda mashhur bir iborani tilga olmoqchiman: **“Turg'unlik va erksizlik zaif insonlarni shakllantiradi. Zaif insonlar qiyin davrlarga sabab bo'ladi. Murakkab davrlar kuchli insonlarni yaratadi. Kuchli va matonatli kishilar farovon davrlarni bunyod etadi”**. Afsuski, sobiq totalitar tuzumning turg'unlik davri va bundan 20–25 yil avval ta'limga e'tibor hozirgidek kuchli bo'lmagani, aksincha, talab nuqtayi nazaridan ilm va ma'rifat o'rniga o'qituvchining vazifasiga kirmagan paxta yig'im-terimi kabi qishloq xo'jalik yoki boshqa jamoat ishlariga jalb etilgan davrlar zaif pedagoglar qatlamining shakllanishiga sabab bo'ldi. Ushbu qatlam esa ta'limdagi bugungi muammolar qarshisida ojiz qolmoqda. Davlatimiz rahbari boshchiligidagi Yangi O'zbekistonni bunyod etish islohotlarida faollikka intilayotgan pedagog kadrlar oldida esa ta'limni inqirozdan olib chiqish va farzandlarimiz kelajagi uchun yorqin davrlarni yaratishdek murakkab va muqaddas vazifa turibdi. Ishonamanki, fidoyi ustozlarimiz bilan birgalikda biz, albatta, bu maqsadga yetamiz!

– Bugun muallim mehnatini rag'batlantirish borasida amaldagi Direktor jamg'armasiga qo'shimcha ravishda Vazir jamg'armasi tashkil etildi. Ayting-chi, mazkur rag'batlantirish tizimlarining uzaro uyg'un va farqli jihatlarini nimada? Umuman,

o'qituvchi mehnatiga munosib ish haqi to'lash, faoliyatini to'g'ri tashkil etishda yana qanday ishlar amalga oshirilishi zarur deb o'ylaysiz?

– Haqiqatan ham o'qituvchilik kasbining mashaqqati ko'p. Buni o'zim hali maktabda, keyinchalik, oliy ta'lim muassasalarida o'qib yurgan, ilmiy faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan davrimdayoq anglaganman. Qolaversa, o'z davrida onam o'qituvchi, buvim maktab direktori bo'lib ishlagani bois bu soha mashaqqatini yaxshi bilaman, desam xato bo'lmaydi.

O'qituvchining ish vaqti va bergan ta'limini hech bir mezon bilan baholab bo'lmasiligi ma'lum. Ammo mahoratli va tajribasiz, o'z fanining bilimdoni hamda endi sohaga kirib kelayotgan o'qituvchini ajratish va ular mehnatiga munosib baho berish dunyo miqyosida ham dolzarb masala. Zero, har bir sohadagi noaniqlik yoki umumiy qolipga solish tendensiyasi xatoliklarga olib borishi haqiqat.

Shu nuqtayi nazardan, 2022-yil 2-avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi vaziri jamg'armasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 425-sonli qarori qabul qilinib, o'qituvchi mehnatini munosib rag'batlantirish mexanizmi takomillashdi. Mazkur qaror ayrim hududlar ta'lim muassasalarida yo'l qo'yilayotgan korrupsion holatlar, shuningdek, moliyaviy xato va kamchiliklarning oldini olishga qaratilgan bo'lib, Direktor jamg'armasi mablag'larini to'g'ri va aniq maqsadga yo'naltirishga xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, mazkur tizim, eng avvalo, munosib **o'qituvchini rag'batlantirishni kafolatlaydi**. Bunda mablag'lar "barcha uchun tenglik" tamoyili asosida va aniq mezonlar bo'yicha ustama haq olishga munosib o'qituvchilarni moddiy qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan. Ijtimoiy tarmoqlarda ayrim noxolis "ekspertlar" talqin qilganidek, yangi tizim hech qachon **"Direktor jamg'armasi mablag'lari miqdori yoki oliy toifaga ega o'qituvchilar oylik ish haqining pasayishi"**ga olib kelmaydi.

Agarda yuqoridagi qaror va "Xalq ta'limi vazirining jamg'armasi to'g'risidagi Nizom" sog'lom dunyoqarash bilan o'qilsa, yangi tizim, **eng avvalo, Direktor jamg'armasidan beriladigan mukofot va moddiy yordam pullarining tasarruf etilishini tartibga solishini anglatadi**.

Fikrimizni aniq misollar bilan asoslasam. Ma'lumki, 2022-yil avgust oyiga qadar amalda bo'lgan tartibga ko'ra, Direktor jamg'armasi mablag'laridan maktabning eng ilg'or va ta'lim samaradorligiga erishgan o'qituvchilari oylik maoshiga qo'shimcha 40 foizgacha

ustama hamda xodimlarga moddiy yordam va mukofot puli berilishi nazarda tutilgan edi. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatdiki, joylarda ayrim maktab rahbarlari Direktor jamg'armasi mablag'larini o'qituvchilarning ta'lim sifatini oshirishga qo'shgan hissasi uchun 40 foizgacha ustama haq to'lashdan ko'ra, ushbu mablag'ni ayrim xodimlarga faqat moddiy yordam hamda mukofot puli tarzida "tarqatish"ni odatga aylantirishgan. Bu amaliyot natijasida ustama haq olishga munosib o'qituvchilar soni va ularga to'lanadigan ustama haqlar miqdori yildan yilga kamayib, moddiy yordam hamda mukofot pullari foizi muttasil oshib borgan.

Ming afsuski, fikrimizni 2021-yilda bir maktabda o'rtacha Direktor jamg'armasi mablag'larining faqatgina 55 foizi pedagog xodimlarga ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga qo'shgan hissasi uchun har oylik ustamalarga ajratilgan holda qolgan 45 foizi mukofot va moddiy yordam ko'rsatishga yo'naltirilgani ham dalil-aydi. Holbuki, davlat budjetidan ajratilayotgan Direktor jamg'armasi mablag'lari birinchi galda ta'lim sifatini oshirishga qo'shgan hissasi ko'ra ilg'or o'qituvchilarni rag'batlantirishga yo'naltirilishi lozimdir.

Ammo yuqoridagi kabi salbiy holatlarning "urchi-shi" bois ayrim lavozimiga nomunosib maktab rahbarlari Direktor jamg'armasi hisobidan surunkali ravishda aynan bir guruh **"tanish-bilish"** xodimlarga takror-takror moddiy yordam va mukofot pullari yozib kelishgan.

Bu kabi salbiy holatning kelib chiqishiga, eng avvalo, Direktor jamg'armasi mablag'larini tasarruf etishga oid Nizomda **xodimlarga moddiy yordam ko'rsatish tartibi va miqdori aniq mezonlarda belgilanmagani** sabab bo'lgan, desak adolatdan bo'ladi. Bu holat esa aksariyat vaziyatda Direktor jamg'armasi mablag'larining noto'g'ri sarflanishiga olib kelgan. Misol uchun, 2021-yilda bir maktabning (hududi va raqami sir bo'la qolsin) ish haqi fondiga 787,5 million so'm va Direktor jamg'armasiga 175,5 million so'm mablag' ajratilgan.

Afsuslanarlisi, Direktor jamg'armasi mablag'larining faqatgina 20 foizi pedagog xodimlarga har oylik ustamalar uchun yo'naltirilgan holda qolgan 80 foizi faqat ayrim xodimlarni mukofotlash va moddiy yordam ko'rsatishga sarflab yuborilgan. Shu kabi holatlarga yo'l qo'ygan ta'lim muassasasi mutasaddilari faoliyatiga huquqiy baho berish maqsadida tegishli materiallar huquq-tartibot organlariga taqdim etilgan.

Nizomning yangi tahririda Direktor jamg'armasidan moddiy yordam ko'rsatish miqdorlari va holatlari aniq belgilab qo'yildi. Mukofot va moddiy yordam pullarini sababsiz berish holatlari cheklandi, **lekin maktab doirasida o'qituvchilarni rag'batlantirish uchun ajratiladigan jami summa saqlab qolindi**. Mablag'larni o'qituvchilar ish natijasiga ko'ra ustama haqlari to'lashga yo'naltirish; moddiy yordam ko'rsatishning aniq holatlarini belgilash (*xodimning o'zi va yaqin qarindoshi vafot etganda, og'ir kasallikka chalinganda, tabiiy ofatdan zarar ko'rganda*) hamda mukofot pullarini aniq maqsadlarda va barchaga teng miqdorda berish tartibi ishlab chiqildi.

Shuningdek, Vazir jamg'armasi orqali yagona tamoyil asosida respublika bo'yicha malakali pedagog xodimlar uchun mehnatga haq to'lash eng kam miqdorining **5,5 baravari** (*hozirda 5,1 mln so'm*) hisobida **har oylik ustamalar** belgilash, shuningdek, **xuddi shuncha miqdorda** ilg'or xodimlarga **bir martalik pul mukofotini** to'lash amaliyoti joriy etilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, davlatimiz rahbari tashabbusi bilan fidoyi o'qituvchilarni moddiy rag'batlantirishga yo'naltirilgan maqsadli Vazir jamg'armasi hech bir tizimda yo'q. Shuning o'zi ham Prezidentimizning o'qituvchi kasbini nechog'lik ulug'lashlari va ta'limga bo'lgan yuksak e'tiborining yaqqol dalilidir.

– **Shu kunlarda ijtimoiy tarmoqlar orqali “15 yil davomida oliy toifali o'qituvchi sifatida faoliyat yuritgan pedagoglarning “Oliy malaka toifasi” umrbod saqlanib qolish-qolmasligi hamda oylik ish haqi miqdoridagi o'zgarish” xavotiri ortidan ko'plab fikr-mulohozalar bildirildi. Albatta, xato va yangilish munosabatlar bo'lgani ham tabiiy. Shu bois mazkur mavzuga ham alohida izoh berib o'tsangiz, maqsadga muvofiq bo'lardi.**

– Mahoratli va o'z kasbini sevuvchi o'qituvchi doimiy ravishda ta'lim beradigan faniga doir yangiliklarni axtarib yuradi. O'qituvchining jamiyatdagi mavqeyi bois yurtimiz va dunyo ilm-fanidagi islohotlar, ijtimoiy-siyosiy rivojlanishdagi yangiliklar ham fidoyi va faol o'qituvchi uchun hamisha qizg'in muhokama hamda fikr-mulohaza mavzusi bo'lishiga ishonchim komil. Shu bois pedagoglik kasbini hayotining mazmuni, shogirdlari yutug'ini o'z quvonchi deb bilgan oliy malaka toifasiga ega o'qituvchining har qanday sinovlarga doimo tayyorligi barchaga kundek ma'lum.

Shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 17-sentabrdagi **“Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, pro-**

fessional va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlarini attestatsiyadan o'tkazish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qaroridagi yangilik va o'zgartirishlar haqiqiy fidoyi o'qituvchilarimizda zarracha savol tug'dirmaganiga ishonaman.

Mazkur qaror asosida tasdiqlangan nizomning yangi tartibiga ko'ra, **oliy malaka toifasiga ega bo'lganidan so'ng uni 15 yil davomida saqlab kelgan va uzluksiz ish stajiga** (shu jumladan, dekret ta'tili davri ham) **ega bo'lgan pedagog kadrlar** majburiy attestatsiyaga jalb qilinmasligi belgilandi.

Hozirgi aniqlashtirilgan tahrirga asosan pedagoglar oliy toifali bo'lib, o'z darajasini 3 marta majburiy attestatsiyada tasdiqlaganlaridan so'ng umrbod oliy malaka toifasiga ega o'qituvchi maqomida faoliyat yuritishi mumkin. Misol uchun, aytaylik 2022-yilda oliy ta'lim muassasasini bitirgan yosh pedagog navbatdan tashqari attestatsiyadan o'tish imkoniyatidan foydalanib, 2024-yilda oliy malaka toifasi talabini bajarishi mumkin. Va shundan boshlab 15 yil davomida 3 marotaba (ya'ni, har besh yilda 2029-, 2034- va 2039-yillarda) Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan o'tkaziladigan sinovlarda oliy malaka toifasini himoya qilishi talab etiladi. Shundan so'ng mazkur o'qituvchiga keyingi pedagogik faoliyatida hech qanday sinovsiz oliy malaka toifasida mehnat qilish hamda uning imtiyozlaridan foydalanish imkoniyati beriladi. Bunday holatda pedagog 39 yoshidan mehnat faoliyati yakuniga qadar oliy toifani saqlab qolishi mumkin.

Mazkur nizomning oldingi tahririda g'alizlik va noaniqlik mavjud edi. Ya'ni, o'qituvchi dastlabki 10–12 yillik pedagogik faoliyati davomida ikkinchi yoki birinchi malaka toifasiga ega bo'lib, oxirgi yilda oliy malaka toifasiga sazovor bo'lsa, yuqoridagi qoida unga ham taalluqli, degan yangilish fikr yuzaga kelishi mumkin edi.

Umuman olganda, Nizomdagi yuqoridagi kabi juz'iy o'zgartirishlar orqali pedagoglarga to'lanadigan umumiy mablag'ning kamayishi borasidagi xavotirga aslo o'rin yo'q.

– **Shu o'rinda ijtimoiy tarmoqlarda muhokamaga sabab bo'lgan yana bir mavzu: “Maktab direktori va uning o'rinbosarlari ish yuklamalari va ularga belgilangan dars soatlarining to'g'ri ajratilishi” masalasiga ham izoh berib o'tsangiz.**

– Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 15-oktabrdagi **“Ta'lim darajasi yuqori bo'lmagan maktablarga malakali o'qituvchi-pedagoglarni jalb qilish chora-tadbirlari to'g'risida”**gi qarorining avvalgi tahririda ham xalq ta'limi muassasasi rahbar xodimi asosiy lavozimini bir haftada **10 soatgacha** hajmda o'qituvchi lavozimi bilan qo'shib olib borish imkoniyatiga ega edi.

Yangi tahrirda ushbu jarayon yanada aniqlashtirildi. Bunga sabab ayrim ta'lim muassasasida rahbar xodimlarga egallab turgan shtat birligiga qaramasdan 10 soatdan ortiqcha dars berganlik holatlari ko'plab uchradi. Bu esa huquqiy nuqtayi nazardan xato bo'lgani

bois ish yuklamasidan tashqari 10 soatdan ko'p dars olgan rahbar xodimlar ortiqcha ish haqi miqdorini davlat g'aznasiga qaytarib to'lashga majbur bo'ldi. Shu bois bunday tushunmovchilik, moliyaviy xato va kamchiliklar bo'lmasligi uchun yuqoridagi qarorning yangi tahrirdagi nizomida "...rahbar xodimlar egallab turgan shtat birligidan qat'i nazar ularga faqatgina 10 soatgacha dars berish mumkin"ligi aniq belgilab qo'yildi.

– **Suhbatimizdan bir haqiqat ayonlashyaptiki, demak, ta'lim sifati ta'minlanishida o'qituvchi faoliyati, uning o'z kasbidan e'zoz topishi qanchalik muhim bo'lsa, ustoz-muallim mehnatiga haqqoniy baho beradigan rahbar kadrlarning lavozimiga munosib bo'lishi alohida ahamiyatga ega ekan. Shundan kelib chiqib, yosh pedagog kadrlarni tayyorlash hamda maktab rahbariga qo'yiladigan yangi talablarni ishlab chiqish borasida qanday ishlar amalga oshirilmoqda?**

– So'nggi yillarda oliy ta'lim muassasalarida pedagog kadrlar tayyorlash sifatini yangi bosqichga olib chiqish borasida sohaga ko'plab yangi xalqaro amaliyotlar tatbiq etilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, Urganch, Namangan, Guliston davlat universitetlariga "**davlat pedagogika institutlari**" maqomi berildi. Samarqand davlat universitetining O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti negizida O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti tashkil etildi. Andijon, Buxoro, Termiz, Qarshi davlat universitetlari Pedagogika institutlari negizida davlat pedagogika institutlari faoliyati yo'lga qo'yildi. Chirchiq va Jizzax davlat pedagogika institutlari Chirchiq va Jizzax davlat pedagogika universitetlari sifatida tashkil etilmoqda.

Bundan tashqari, yangi o'quv yilidan pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarida kunduzgi ta'lim shaklida tahsil olayotgan talabalar 2-kursdan boshlab kasbiy mahoratni oshirishi uchun haftalik o'quv mashg'ulotlari "4+2" tartibida olib boriladi. Ya'ni, darslarning 4 kuni oliy ta'lim muassasasida, 2 kuni maktabda amaliyot o'tash asosida tashkil etiladi.

E'tiborlisi, 2023/2024-o'quv yili qabulidan boshlab pedagogik kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarining 14 ta ta'lim yo'nalishlari sirtqi ta'lim shakliga qabul amalga oshirilmaydi. Shu bilan birga, ushbu 14 tadan boshqa yo'nalishlarning sirtqi ta'lim shakliga kamida 5 yillik pedagogik ish stajiga ega shaxslar, shu jumladan, maktablarda faoliyat ko'rsatayotgan o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar qabul qilinadi.

Darhaqiqat, maktablarda ta'lim sifatini oshirish, avvalo, pedagoglar salohiyati, qolaversa, sog'lom va barqaror ma'naviy muhitni yaratuvchi zamonaviy rahbarlarga ko'p jihatdan bog'liq. Xabaringiz bor, bugungi kunda maktab direktorlari ochiq tanlovlar asosida

dastlabki saralashdan o'tkazilib, xalq deputatlari tuman (shahar) Kengashlari bilan kelishilgan holda lavozimiga tayinlanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni 11-bandiga muvofiq 2023-yil 1-yanvardan boshlab maktab direktori lavozimiga nomzodlar faqat menejerlik sertifikatiga ega bo'lgan shaxslar orasidan tanlab olinadi va kelishish uchun xalq deputatlari tuman (shahar) Kengashlariga taqdim etiladi.

Hozirda Abdulla Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti tuzilmasida Xalq ta'limi xodimlarining bilim darajasi va kasbiy mahoratini baholash markazi tashkil etildi. Endilikda ushbu markaz tomonidan maktab direktori lavozimiga nomzodlarni maxsus dasturlar asosida jamoada ishlash va ota-onalar bilan muloqot qilish, boshqaruv, moliyaviy hisob-kitoblar hamda axborot texnologiyalarini o'rgatish, bilim va ko'nikmalarni baholash asosida menejerlik sertifikatini berish tartibi ishlab chiqildi.

Bir so'z bilan aytganda, zamonaviy maktab direktori o'qituvchi va tashkilotchi, huquqshunos va iqtisodchi bo'lishi kerak. Yangi tizim bu boradagi faoliyatimizni muvofiqlashtirish hamda zamonaviy rahbar kadrlar zaxirasini shakllantirishda muhim omil bo'lishiga ishonaman.

– **Yosh avlodni barkamol voyaga yetkazish orqali ona-Vatanimiz taraqqiyoti va istiqboliga hissa qo'shib kelayotgan fidoyi kasb egalariga tilaklarin-giz.**

– Suhbatimiz avvalida Yurtboshimizning 2026-yilgacha Taraqqiyot strategiyasi doirasida keyingi bajariladigan 5 ta asosiy vazifaning eng birinchisi "...ta'lim sohasida farzandlarimiz zamonaviy bilim va ko'nikmalarni puxta egallashlari uchun eng qulay sharoitlar yaratishni izchil davom ettiramiz", – deya ta'kidlagan fikrlarini yodga olganimiz bejiz emas.

Darhaqiqat, bugungi shiddat bilan yangilanib, takomillashib borayotgan dunyoda faqat va faqat ilmfan, ta'lim va tarbiyagina davlatni, xalqni taraqqiyotga boshlashi haqiqat. Atoqli ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiyning bundan 100 yil oldin "**Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur**", degan o'gitlari har bir vatandoshimiz ong-u shuurida bo'lishini istardim. Zero, ma'rifat va ma'naviyatga tashna inson, oila va jamiyatda ustoz-muallimning qadri ham baland bo'ladi. Fidoyi va zahmatkash o'qituvchilarimizga esa el-yurt ishonchiga sazovor bo'lishlarini tilayman!

— **Mazmunli suhbatingiz uchun tashakkur!**

Suhbatdosh: Bahodir JOVLIYEV,
jurnalist, Xalq ta'limi a'lochisi

L.A.SULTONOVA,
A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy
rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish
milliy-tadqiqot instituti doktoranti

MAKTAB DIREKTORLARINING BOSHQARUV FAOLIYATINI BAHOLASH

Annotatsiya. Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholashning ta'lim sifatini oshirishdagi ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: maktab direktori, boshqaruv faoliyat, baholash, mezon, baholash mezonlari

Annotation. The article discusses the importance of evaluating the management performance of general secondary school principals in improving the quality of education.

Keywords: school principal, management activity, assessment, criteria, assessment criteria.

Аннотация. В статье рассматривается важность оценки управленческой деятельности директоров общеобразовательных школ в повышении качества образования.

Ключевые слова: директор школы, управленческая деятельность, оценивание, критерии, критерии оценивания.

Insoniyatni o'z rivojlanishining postindustrial davriga o'tishi, mamlakatimizning global makonga kirishga intilishi va bozor iqtisodiyotiga ega ijtimoiy-demokratik jamiyat qurishga e'tibor butun ta'lim tizimini sifatli yangilash zarurligini oldindan belgilab beradi. Ushbu muammoni hal etishning zaruriy sharti ta'limni modernizatsiya qilishning yangi boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bo'lib, bu ta'lim muassasalari rahbarlari, jumladan, maktab direktorlarining rolini oshiradi. Yurtimizning taraqqiyot bosqichida maktab kabi murakkab dinamik tizimni boshqarish uning direktorini nafaqat ichki va tashqi muhitdagi barcha o'zgarishlarga moslashuvchan bo'lishga va o'z vaqtida javob berishga, balki ularning rivojlanishini prognoz qilish jarayonlariga ham diqqatini qaratishga undaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-son farmonida ham umumta'lim muassasalari rahbarlari zimmasiga ularga xos bo'lmagan vazifalar va funksiyalarni yuklash, muassasa direktori va uning o'rinbosarlari o'rtasida vakolatlarning aniq taqsimlanmaganligi, ular faoliyati samaradorligini baholashning aniq mezonlari va parametrlari mavjud emasligi ta'kidlangan. Shu munosabat bilan ham umumiy o'rta ta'lim maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholash mexanizmlarini takomillashtirish-ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

Ta'lim muassasasining muvaffaqiyatli ishlashi ko'p jihatdan rahbarining kasbiy mahoratiga, shaxsiy va ishbilarmonlik fazilatlariga bog'liq. Zamonaviy ta'lim muassasasining rahbari butun o'quv jarayonidagi markaziy shaxsdir. U turli xil boshqaruv muammolarini hal qila olishi, o'rnatilgan an'analar va turmush tarziga ega bo'lgan ta'lim muassasasini nafaqat boshqarish, balki uni nazariya va amaliyot bo'yicha maxsus bilimlarni talab qiladigan sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishga qodir bo'lishi kerak.

Rus olimlari Davidenko T.M., Konarjevskiy Yu.A., Krichevskiy V.Yu., Podchalimova G.N., Tonkonoga E.P., Tretyakov P.I., Shamova T.I.lar o'z tadqiqotlarida ta'lim muassasasi rahbarligi - nafaqat lavozim, balki maxsus boshqaruv ta'limini talab qiluvchi kasb ekanligini ko'rsatib berdilar.

Rahbarning shaxsiyati, uning kasbiy va axloqiy fazilatlarini pedagoglar jamoasini birlashtirish, zamonaviy sharoitlarda murakkablashgan mamlakat fuqarolarining yangi avlodlarini o'qitish va tarbiyalash vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Aksincha, direktorning rahbarlik faoliyatining tabiati va uslubidagi salbiy jihatlar ta'lim muassasasi faoliyati samaradorligining pasayishiga, professor-o'qituvchilarning bezovtalanishiga olib kelishi mumkin. Shu munosabat bilan samarali o'quv jarayonini tashkil etish va rivojlantirishda lavozimga tanlash va ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv faoliyatini baholash muammosi muhim o'rin tutadi.

Yuqoridagilarning barchasi ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv faoliyatini yanada chuqurroq va har tomonlama baholashni taqozo etadi.

Shu o'rinda baholash so'zining mazmun-mohiyatiga to'xtalsak. Baholash - bu biror narsaning darajasi yoki sifatini belgilashdir. Shuningdek, baholash - bu shaxs tomonidan amalga oshiriladigan baholash jarayoni, faoliyati (yoki harakati).

Ta'lim tizimida baholash muhim rolni o'ynaydi. Baholash funksiyalari faqat tayyorgarlik darajasini tasdiqlash bilan cheklanmaydi. Baholash shaxsni o'rganish, ijobiy motivatsiya va shaxsga ta'sirini rag'batlantirishning eng samarali vositalaridan biridir. Aynan obyektiv baholash ta'siri ostida maktab direktorlarida o'z-o'zini baholash, o'z yutuqlariga tanqidiy munosabat shakllanadi. Shuning uchun baholashning ahamiyati, uning funksiyalarining xilma-xilligi maktab direktorlari faoliyatining barcha jihatlarini aks ettiradigan va ularning aydentifikatsiyasini ta'minlaydigan mezonlarni izlashni talab qiladi.

Mezon - grekcha "kriterion" so'zidan olingan - muhim, farqlovchi xususiyat degan ma'nolarni bildirib,

uning asosida biror narsani baholash, ta'riflash yoki tasniflash amalga oshiriladi. Ish faoliyatini baholash tizimi uning samaradorligini oshirish imkonini beradi. Bu yagona tashkilotga ham, butun jamiyatga ham tegishlidir. Bu ko'p jihatdan uni amalga oshirayotgan odamning xatti-harakatiga bog'liq.

Hozirgi vaqtda butun dunyoda maktab direktorlarining kasbiy faoliyatini baholashning turli usullari, shuningdek, ularni lavozimga tayinlashda tanlash tartiblari keng qo'llaniladi, shuningdek, ular jadal rivojlanmoqda. Barkamol, mantiqiy va nazariy jihatdan asoslangan baholash tizimining mavjudligi ta'limda kadrlar rivojlanishini boshqarish jarayonini malakali qurish, yashirin xaziralarni aniqlash va kamchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Biroq mamlakatimizda ham, xorijda ham ta'lim muassasalari rahbarlarini tanlash va boshqaruv faoliyatini baholash masalasini hal etishda katta qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda.

Professor-o'qituvchilarni attestatsiyadan o'tkazish tajribasi shuni ko'rsatadiki, masalan, Rossiyaning aksariyat hududlari boshqaruv xodimlariga birinchi va eng yuqori malaka toifalarini berish to'g'risida qaror qabul qilishda eng katta qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda. Bu, asosan, Rossiyada ta'lim rivojlanishi hozirgi bosqichining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda bugungi kunga qadar ta'lim muassasalari rahbarlariga ilmiy asoslangan talablar qo'yilmaganligi bilan bog'liq. Ta'lim muassasalari rahbarlarining kasbiy fazilatlari, boshqaruv malakasi va mehnat samaradorligini baholashning kompleks ko'rsatkichlari, mezonlari va tartiblari tizimi ishlab chiqilmagan. Natijada ta'lim muassasalari rahbarlarining faoliyatini baholash turli hududlarda ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv faoliyatining faqat ayrim jihatlarini qamrab oluvchi usullardan foydalangan holda amalga oshirilmoqda. Bu turli hududlarda bir xil rahbarlarning bahosi har xil bo'lishi mumkinligiga olib keladi.[3]

Mamlakatimizda maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholashning joriy amaliyoti Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 3-iyundagi 345-son "Umumiy

o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalari reytingini aniqlash chora-tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga muvofiq amalga oshirilmoqda. Uning 6-reyting natijalari asosida mas'ul xodimlar faoliyatini baholash bobining 24-bandida "Umumiy o'rta ta'lim muassasalari direktorlari, ularning o'rinbosarlari va pedagog xodimlari faoliyatini baholash umumiy o'rta ta'lim muassasalari reytingini aniqlash mezonlari asosida ishlab chiqilgan reyting natijalariga muvofiq amalga oshiriladi" deb belgilab qo'yilgan.[2]

Shuni ham ta'kidlash joizki, xalq ta'limi boshqaruvi organlari amaliyotida ta'lim muassasasi rahbari lavozimiga tanlash va ta'lim muassasalarining amaldagi direktorlarining kasbiy faoliyatini baholash jarayonlari haligacha faqat evristik usulda amalga oshirilmoqda. Ya'ni nomzodlar va hozirgi direktorlarning imkoniyatlari va qobiliyatlari to'g'ri va batafsil tahlil qilinmasdan vazifa yuklanmoqda. Ta'lim rivojlanishining zamonaviy sharoitida, asosan, hayotiy tajriba va sezgiga asoslangan bunday subyektiv baho tobora kuchayib bormoqda.

8 yildan 26 yilgacha rahbarlik ish stajiga ega bo'lgan xalq ta'limi tashkilotlarining rahbar xodimlari o'rtasida o'tkazilgan ekspert so'rovi shuni ko'rsatdiki, keyingi yillarda ta'lim muassasalari direktorlarini tanlashda xatoliklar ko'paygan va bu xatolarning asosiy sabablarini mutaxassislar raqobatning yo'qligi hamda ta'lim muassasasi rahbari lavozimiga tanlashning dalillarga asoslangan mezonlari va usullari ishlab chiqilmaganligida deb hisoblashgan.

Shunday qilib, menejment nazariyasida lavozimga da'vogarlarini baholashning izchil va keng qamrovli nazariyasi mavjud emasligi va hozirgi rahbarlarning boshqaruv faoliyati samaradorligi ta'lim muassasalarini boshqarishni takomillashtirishda muammo tug'dirmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, umumiy o'rta ta'lim maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholash mexanizmlarini takomillashtirish-maktab boshqaruvida hamda ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-son farmoni.
2. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 3-iyundagi 345-son "Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalari reytingini aniqlash chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori.
3. Литвиненко, Элеонора Владимировна "Квалиметрические модели и технология оценки управленческой деятельности руководителей образовательных учреждений" тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 13.00.01.
4. Давыденко Т.М. Рефлексивное управление школой: теория и практика. Москва - Белгород: БГПУ, 1995 - 251 с.
5. Давыденко Т.М. Теоретические основы рефлексивного управления школой. Автореферат дис. докт. пед. наук М., 1996 - 35 с.
6. Конаржевский Ю.А. Внутришкольный менеджмент. М.: Новая школа, 1992- 135 с.
7. Конаржевский Ю.А. Педагогический анализ учебно-воспитательного процесса и управления школой М.: Педагогика, 1986 - 144 с.
8. Кричевский В.Ю. Совершенствование управленческих знаний как фактор повышения эффективности работы директора общеобразовательной школы. Дис. канд. пед. наук. Л., 1980 - 228 с.
9. Подчалимова Г.Н. Теория и практика проектирования содержания дополнительного профессионального образования руководителей школ. Автореферат дисс. докт. пед. наук-М., 2001 -41 с.

Latifa XUDAYQULOV,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodim, filologiya fanlari nomzodi

XATNA TO'YI UDUMLARINING TARIXIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonning janubiy hududlarida istiqomat qiluvchi aholi o'rtasida nishonlanadigan xatna to'yi marosimi tizimidan joy olgan **“o'tin yig'ar”** yoki **“o'tin to'y”** va **“non pishirar”** kabi udumlarning qadimiyligi va tarixiy asoslari mifologiyaga borib taqalishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Folklor, to'y, an'ana, marosim, tizim, timsol, mifologiya, ruh, tasavvurlar.

Annotation. This article discusses the antiquity and historical basis of such rites as “collection of firewood” or “wedding of firewood” and “non pishirar”, which are part of the circumcision wedding ritual, celebrated among the population living in the territory of Southern Uzbekistan.

Keywords: Folklore, wedding, tradition, rite, system, symbol, imagination, spirit, mythology.

Аннотация. В данной статье рассматривается древность и историческая основа таких обрядов, как “сбор дров” или “свадьба дров” и “нон пиширар”, входящих в систему обряда обрезания венчания, отмечаемого среди населения, проживающего на территории Южного Узбекистана.

Ключевые слова: Фольклор, свадьба, традиция, обряд, система, символ, воображение, дух, мифология.

Ma'lumki, O'zbekistonning janubiy hududlarida istiqomat qiluvchi aholi o'rtasida nishonlanadigan xatna to'yida **“o'tin yig'ar”** yoki **“o'tin to'y”** va **“non pishirar”** kabi udumlar joy olgan. Mazkur marosimlar tarixi qadimiy bo'lib, asoslari mifologiyaga borib taqaladi. Xatna marosimining etnografik jihatlari G.P.Snesarev, V.N.Basilov, H.Ismoilov, A.Ashirov kabi olimlar tomonidan ma'lum darajada tadqiq etilgan bo'lsa,¹ M.Alaviya, B.Sarimsoqov, S.Davlatov, N.Quronboevalarning tadqiqotlarida marosim folkloriga oid muhim ilmiy kuzatishlar olib borilgan², san'atshunos olim R.Abdullaevning izlanishlarida esa xatna to'ylari folklori o'rganilgan³ hamda B.Hamroqulova⁴ va N.Tursunovning⁵ dissertatsiya ishlarida voha aholisining etnik tabiatiga doir qarashlari ilmiy tahlil qilingan.

Xatna to'yi bilan bog'liq udumlar lokal xususiyatlarga ega bo'lib, taom pishirish uchun zarur bo'ladigan o'tinlarni tayyorlash, g'olalarni arralash va taxlab qo'yish jarayoni Andijon viloyatida **“o'tin oshi”** deb ataladi.⁶

Umumozbek xatna to'yi marosimi folklorining an'anaviy uzvlaridan biri sifatida ommalashgan mazkur udumning o'ziga xos talqini Boysun tuman qishloqlarida hanuzgacha saqlanib kelmoqda. San'atshunos olim R.Abdullayev tomonidan to'plangan etnofolkloristik ma'lumotlarga qaraganda, Boysun tumanining Sariosiyo, Gumatak, Qo'rg'oncha, Avlod, Rabot, To'da, Aylangari, Pasurxi va Gaza qishloqlarida xatna to'yi marosimidan avval **“o'tin to'y”** qilinadi. To'y oshi berilishidan ikki kun avval o'tkaziladigan mazkur udumning mohiyati to'y uchun zarur bo'lgan o'tinni tog'dan olib kelishdan iboratdir. O'sha kuni qishloq oqsoqolining tashabbusi bilan yosh yigitlar qurigan archa daraxtining shox-shabbalaridan o'tin yig'ish uchun toqqa chiqib ketadilar. Tog', tepalik bu qadimda marosimlar o'tkaziladigan muqaddas joy hisoblangan⁷. To'y bo'ladigan xonadonda o'tin yig'uvchilar uchun

maxsus ziyofat tayyorlanadi. Yigitlar toqqa chiqib o'tin yig'adilar va yig'ilgan o'tinni eshaklarga ortib qishloqqa qaytishdan avval archalarning po'stlog'ini shilib oladilar. Ana shu archa po'stlog'i boysunliklar lahjasida **“qavzo”** deb yuritiladi. Yigitlar orasidan bir chaqqon, o'yinga usta, sho'xrog'i ana shu po'stloqlarni ko'kragiga, beliga, ikki qo'llariga bog'lab, yuzi va boshiga po'stloqdan niqob tayyorlab kiyib oladi. Niqob kiygan yigit o'tinchilarning oldiga tushib o'ziga xos harakatlar bilan raqs tushgancha, to'yxonaga kirib keladi. To'yxonada to'plangan odamlar ularni qiyqiriq, kulgi va shodiyona bilan qarshi oladilar. Niqob kiygan yigit davra o'rtasiga tushib, doira jo'rligida raqs tushadi. To'y egasi yigitlarga turli-tuman sovg'alar hadya etadi. Bu o'yin **“qavzoq”** (ba'zi qishloqlarda **“qavzo”**) deb ataluvchi an'anaviy o'yin bo'lib,⁸ sunnat to'yida uning ijro etilishi to'ybolaga baxt, sog'lik baxsh etadi, deb qaraladi.

Mazkur an'anaviy o'yin nomi sifatida qo'llaniluvchi **“qavzoq”** atamasi “biror narsaning po'stlog'ini olmoq” ma'nosidagi **qavzamoq** fe'lidan yasalgan. Xususan, tilimizda sholi oqlashni ham ba'zan **sholi qavzamoq** deb yuritadilar. Chaqaloq beshigiga solinadigan maxsus to'shak, ya'ni ichiga sholi po'stlog'i solib qavilgan ko'rpackaning **qavzoq** deb atalishi ham shundan.

Nazarimizda, **“qavzoq”** o'ynining tarixiy ildizlari ajdodlarimizning daraxt kulti bilan bog'liq qadimgi mifologik tasavvurlariga aloqador ramziy udumlarga borib taqaladi. O'tmishda yashagan odamlar tabiatdagi har bir narsa-hodisaning o'z “egasi” bo'ladi deb o'ylaganligi bois, o'rmondagi dov-daraxtlar ruhini ham g'ayrioddiy mifologik jonzot tarzida tasavvur qilgan. Odamlar o'rmonga o'tinga borganlarida **“o'rmon ruhi”** ziyon etkazmasin deb maxsus qurbonlik marosimi o'tkazishgan va o'tin olish uchun bu xayoliy-mifologik personajdan ruxsat so'rashgan. Ana shunday qadimgi marosimlarda o'tinchilardan biri **“o'rmon ruhi”** qiyofasiga kirib ramziy harakatlardan iborat marosim

raqsini ijro etgan. Bu marosim unutilib ketgach, uning asosiy mohiyati an'anaviy o'yin sifatida to'y marosimi tarkibida yashashda davom etavergan. O'ylashimizcha, "qavzoq" o'yinida hamma yog'iga archa po'stlog'ini bog'lab olgancha, niqob kiyib o'ynaydigan yigit aslida ana shu qadimiy "o'rmon ruhi"ning mifologik timsolidir.

Yana bir muhim jihati shundan iboratki, "qavzoq" o'yinida o'yinchi yigit kiygan po'stloq-libos va niqoblar xatna to'yi kuni to'y oshi qozonining o'chog'ida yoqilishidir. Bu harakat ham ramziy ma'noga ega bo'lib, "o'rmon ruhi" qiyofasida namoyon bo'ladi deb tasavvur qilinadigan yovuz kuchlar ta'siridan poklanishning bir ko'rinishi hisoblanadi.

Bilamizki, vohada bolani xatna qilish amali "**gula qilish**" ham deyiladi. Oltinsoy tumanida xatna bo'layotgan bolaning uyi tashqarisida devorga zar matodan tikilgan kichkina to'n, oyna va non osib qo'yiladi. Qumqo'rg'on tumanida bola xatna qilinadigan xonaning devoriga gilam osib, uning ustiga ikkitadan to'rtta non, bolaga atab tikilgan choponcha hamda oyna ilib qo'yadilar. "Gula qilish"da oyna detalidan foydalanish bolaning hayot yo'li "oynaday yorug' bo'lsin" degan xalq qarashi bilan bog'liqdir.⁹ Bu o'rinda non – to'ybolaga rizq-ro'z tilash g'oyasi bilan bog'liqdir. Oyna xatna amali bajariladigan xonani ziyon-zahmatlardan poklashning ramziy usullaridan biri sifatida ham qo'llaniladi. Chunki xalq qarashlariga ko'ra, oynada hamma narsaning aksi namoyon bo'lganligi sababli to'ybolaga ziyon etkazishi mumkin bo'lgan yovuz kuchlar ham oynada o'z shaklu shamoyilini ko'rishdan cho'chib, bu xonani tark etadilar deb qaraladi.

Bizning nazarimizda, "**gula qilish**" atamasi tarkibidagi "**gula**" leksemasi o'zbek xatna to'yi marosimi folklorida qayd qilingan "**kulala**" aytimi bilan bevosita aloqador bo'lishi kerak. Xususan, Andijon viloyatida saqlangan an'anaga ko'ra, to'ybola xatna qilinayotgan paytda uni o'rab olgan yaqin qarindoshlar,

ko'pincha yosh yigitlar bolaga dalda berish maqsadida "kulala!" deb qichqirib turadilar. Bolaga madad berish va uning e'tiborini chalg'itib, yig'idan to'xtatish maqsadida aytiladigan bu aytimning "**xulala**" varianti ham qo'llaniladi.¹⁰ "**Gula**" so'zi ham ana shu "**kulala**" leksemasining qisqartma shaklidir. Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlarda bola xatna qilinayotganda davrada ishtirok etayotgan kishilar "**Chuli-chuli hassa!**" – deb qichqirishar ekan. Usta esa: "**Mana, chuli-chuli hassasi bo'ldi. Endi sargardonini beringlar!**" – deydi. Shunda yaqin qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar to'ybolaga pul va sovg'a beradilar.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, xatna to'yi marosimi tizimidan joy olgan "**o'tin yig'ar**" yoki "**o'tin to'y**" va "**non pishirar**" kabi udumlarning qadimiyligi, tarixiy asoslari mifologiyaga borib taqalishi hamda to'ydagi "qavzoq" o'yini va "gula qilish" amali jarayonida aytiladigan aytim va qo'shiqlarning bizgacha etib kelmagan verbal qismini postfolklor ko'rinishida bo'lsa-da, ularni topish, yozib olish, tiklash va ularni ilmiy o'rganish kelgusidagi dolzarb vazifalarimizdan biri hisoblanadi.

1. Снесарев Г.П. К вопросу о происхождении празднество суннат-той в его среднеазиатском варианте // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л., 1971. – С.256-273; Исмаилов Х. Суннат тўйи // Ўзбек тўйлари. – Тошкент, 1992. – Б.39-41; Басилов В.Н. Суннат-той в Ферганском кишлаке // Этнографическое обозрение – М., 1996: – №3. – С.99-112.; Аширов А. Зурриёд синовии // Сирли олам. – Тошкент, 1999. – №6. – Б.12.

2. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, Фан, 1974; Саримсоқов Б. Хатна тўйлари фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.190-193; Яна ўша. Хатна тўйлари фольклори // Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б.131-134; Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б.13-18; Қуронбоева Н.Р. Хоразм тўй қўшиқлари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б.11-15.

3. Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Ташкент: Б.И., 2006. – С. 180-184.

4. Ҳамроқулова Б. Сурхондарё вилоятида болалар билан боғлиқ урф-одатлар: Тарих фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2001. – Б.107-117.

5. Турсунов Н.Н. Этнические особенности населения Южносурханского оазиса (конец XIX – начало XX в.): Автореф. дисс. канд. историч. наук. – Ташкент, 2007. – С.22-23.

6. Жўрабоев А. Кўрсатилган диссертация. – Б.142.

7. Ж.Эшонкул. Миф ва бадий тафаккур. – Тошкент: Фан, 2019. – Б.56.

8. Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Ташкент: Б.и., 2006. – С.182

9. Қаране: Ҳамроқулова Б. Кўрсатилган диссертация. – Б.110..

10. Жўрабоев А. Кўрсатилган диссертация. – Б.150-151.

Mahbuba SOBIROVA,
Namangan davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, pedagogika
fanlari nomzodi

ADABIY TA'LIMDA "BLUM" TAKSONOMIYASIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya: maqolada adabiy ta'lim jarayonida badiiy asar matni ustida ishlash davomida o'quvchilarda bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, baholash va yaratish ehtiyojini shakllantiradigan "Blum" taksonomiyasidan foydalanish samara berishi yoritilgan. "Blum" taksonomiyasi mohiyati izohlanadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun mo'ljallangan 7-sinf adabiyot darsligida berilgan A.Qahorning "Dahshat" hikoyasi ushbu taksonomiya bo'yicha tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: "Taksonomiya", "Blum" taksonomiyasi, Benjamin Blum, bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, baholash, yaratish bosqichlari.

Annotation. The article aims to use Bloom's taxonomy, which forms the need for students to know, understand, apply, analyze, evaluate and create while working on the text of an artistic work in the process of literary education. Bloom's taxonomy, who created it, the stages of creating this taxonomy are analyzed. The story «Horror» by A. Qahhor, given in the 7th grade literature textbook intended for general secondary schools, is analyzed according to this taxonomy.

Keywords: «Taxonomy», «Bloom's taxonomy», Benjamin Bloom, stages of knowing, understanding, applying, analyzing, evaluating, creating.

Аннотация. В статье ставится задача использовать таксономию Блума, которая формирует у учащихся потребность знать, понимать, применять, анализировать, оценивать и творить при работе над текстом художественного произведения в процессе литературного образования. Таксономия Блума, кто ее создал, анализируются этапы создания этой таксономии. В соответствии с этой таксономией анализируется рассказ А. Каххора «Ужас», приведенный в учебнике литературы для 7-го класса общеобразовательной школы.

Ключевые слова: «Таксономия», «Таксономия Блума», Бенджамин Блум, этапы познания, понимания, применения, анализа, оценки, создания.

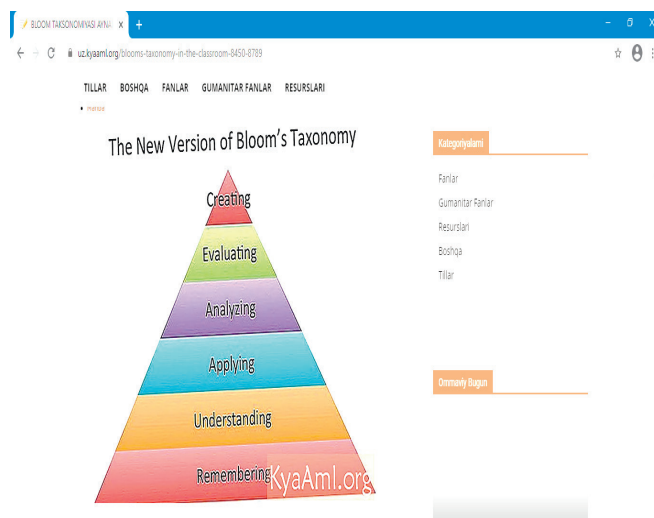
Adabiy ta'limda insoniylik alohida o'rin tutadi. Qahramonlar xarakteri, psixologiyasi tasviri milliy detal va qarashlarda o'z ifodasini topgan holda umuminsoniy g'oyalarni tashishga xizmat qiladi. O'zbek adabiyotidagi badiiy asarlarning umuminsoniy xususiyatlarini ochib berish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Darslikdagi asarlarni badiiy jihatdan nisbatan sayoz o'rganayotgani, mavzuga doir qo'shimcha materiallarga, asar matni ustida ishlashga e'tiborsizlik [1:464] mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalana olinmayotganiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli vaziyatga qarab vaqti-vaqti bilan o'quvchilarda bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, baholash va yaratish ehtiyojini shakllantiradigan "Blum" taksonomiyasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Samarador bunday texnologiyalar o'quvchining bilish faoliyatini kuchaytiradi.

Taksonomiya so'zi grekcha so'z bo'lib, *tartib bilan joylashtirish* ma'nosini bildiradi. Obyektlarni ularning o'zaro bog'likligiga asoslanib va toifalari murakkablashib boradigan ketma-ketlikda joylashtirib turkumlash va tizimlashtirish taksonomiya deb ataladi. "Blum" taksonomiyasi – bu

o'qituvchilarga yanada kengroq tarzda belgilangan o'quv maqsadlarini belgilashga yordam beradigan hamda tanqidiy fikrlarni turkumlaydigan jarayon nomidir.

Amerikalik psixolog va pedagog bo'lgan Benjamin Blum (1913-1999) bilish va emotsional sohalaridagi pedagogik maqsadlarning taksonomiya piramidasini vazifa talab qiladigan tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash maqsadida ishlab chiqdi. Blum taksonomiyasi mavhum tushunchalarni baholashda nimalarga e'tibor qaratish lozim degan savolni yoritishga yordam beradi. 1956 - yilda "Taksonomiya"ning birinchi qismi

nashrdan chiqdi. Unda o'quv maqsadlarini kognitiv (bilish) sohada ifodalanishi bayon etilgan. O'quv maqsadlarining bu tizimi xalqaro miqyosda mashhur bo'ldi. Uni o'qitishni rejalashtirish va natijasini baholashda qo'llay boshladilar. Taksonomiya fanlarni tajribaviy baholashda asosiy vosita bo'lib hisoblandi. Taksonomiyada oltita sath mavjud bo'lib, ularning har biri abstraksiyaning alohida darajasini ifodalaydi. Pastki darajaga eng asosiy bilim, eng yuqori darajaga esa eng intellektual va murakkab fikrlar kiradi. Ushbu nazariya asosidagi g'oya shundan iboratki, o'quvchilar birinchi darajali vazifalar zinapoyasini o'zlashtirmaguncha, yuqori darajadagi fikrlashni mavzuga tatbiq etishda muvaffaqiyat qozona olmaydilar.

1. Bilish. Taksonomiyaning bu darajasida savollar o'quvchi o'rganganlarini eslab qolish-qolmasligini baholash uchun ishlatiladi. Odatda, bo'sh joyni to'ldirish, to'g'ri noto'g'ri aniqlash yoki bir nechta tanlov uslubidagi savollar ko'rinishida bo'ladi. Bular yordamida o'quvchilar adabiy ta'lim jarayonida ijodkorlarni va ularning asarlarini bilishlari, ularga oid muhim sanalarni yod ayta olishi, o'rganilayotgan asarning asosiy g'oyalarini ajrata olish-olmasligi, muhim sanalarni eslay oladimi yoki atamalarni bilish-bilmasligini aniqlashda foydalanish mumkin.

2. Tushunish. Blum taksonomiyasi o'quvchilarni uzoq o'tilgan, yaqinda o'tilgan mavzularni qay darajada bilishlarini aniqlashdan tashqari taqdim etilgan ma'lumotlarni tushunishga undaydi. Tushunish doirasida o'quvchilar savollar va vazifalarni oladilar, quruq aytib berish o'rniga izohlaydilar.

3. Qo'llash. Amaliy savollar o'quvchilardan olgan bilimlari yoki ko'nikmalarini qo'llash yoki ulardan foydalanishni so'raydi. Ulardan muammoning hayotiy yechimini yaratish uchun berilgan ma'lumotlardan foydalanishni taklif qilishi mumkin.

4. Tahlil qilish. Taksonomiyaning tahlil darajasida o'quvchilar muammolarni hal qilish uchun o'qilgan badiiy asarlardagi timsollarning fe'l-atvorlarini bilish-bilmasliklarini namoyish etadilar. Ular o'zlarining eng yaxshi fikrlaridan foydalanib, tahlil qilish va xulosaga kelish uchun ijobiy, salbiy, murakkab timsollarni ajratadilar. O'quvchilarning tahlil qobiliyatini baholash maqsadidagi o'qituvchi asarlardagi qahramonlarning harakatlari qanday sabablarga ko'ra bo'lganligini so'rash, tahlil qilish [4:148] asnosida maqsadga erishishi mumkin. Bu bosqich o'quvchilardan o'sha xarakterning xususiyatlarini tahlil qilishni, ushbu tahlil va o'zlarining fikrlari kombinatsiyasi asosida xulosa chiqarishni talab qiladi.

5. Baholash. Oldindan sintez deb nomlangan darajani baholashda o'quvchilar yangi nazariyalar yaratish yoki bashorat qilish uchun berilgan dalillardan foydalanadilar. Buning uchun ular bir vaqtning o'zida bir nechta mavzular bo'yicha ko'nikma va tushunchalarni qo'llashlari va xulosaga kelishdan oldin ma'lumotlarni

sintez qilishlari kerak. Ushbu toifadagi savollar va vazifalar o'quvchilardan taqdim etilgan ma'lumotlarni tahlil qilish va fikrlarni shakllantirish orqali muallif fikrini yoki hatto o'rganilayotgan asarning hayotiylikligini, ta'sirchanligini baholashni talab qilishi mumkin. Ular har doim dalil bilan o'z fikrlarini asoslashlari kerak.

6. Yaratish. "Blum" taksonomiyasining eng yuqori darajasi yaratish deb nomlanadi. Ijodkorlik qobiliyatini namoyish etayotgan o'quvchilar qanday xulosalar chiqarishni, savollar berishni va yangi narsalarni ixtiro qilishni, yani esse, maktub, insho, ijodiy matn yaratishni bilishlari kerak. Bu bosqich o'quvchilardan muammolarni aniqlashni va ular uchun yechimlarni (yangi jarayon, she'riy yoki nasriy asar va boshqalarni) kashf etishni so'raydi.

O'rta umumta'lim maktablarining 7-sinfi 4-choragida Abdulla Qahhorninig "Dahshat" hikoyasi matni va timsollari ustida ishlashga 2 soat ajrailgan. Quyida Blum taksonomiyasining badiiy asar tahliliga, xususan, taniqli ijodkor Abdulla Qahhorninig "Dahshat" hikoyasiga tadbiqi jarayonida insonparvarlik tarbiyasini berish imkoniyatlarini izohlaymiz:

"Blum" taksonomiyasining **bilish** bosqichida taniqli ijodkor Abdulla Qahhorninig "Dahshat" hikoyasi tahliliga kirishishdan oldin bu ijodkorning kimligi, uning ijodkor sifatida qanday qirralari mavjudligi, asarlarining nomi so'raladi va o'quvchilar javobi yakunida ular e'tiboriga quyidagi grafik organayzer havola etiladi. Chunki grafik organayzerlar bugungi rivojlanish davrida o'ziga xos o'ringa egaligini tajribalar ko'rsatmoqda [2:23].

1. Tiriklar go'ristoni

2. Nodirmohbeginning aytgan hikoyasi

4. Ganjiravonga yo'l

“Unsin qo'rquvdan hushini yo'qotib qo'ymaslik uchun qanday yo'l tutdi? Siz nima qilgan bo'lardingiz?”

Xotin-qizlarning
burun zamonda
ko'rgan kunini
bilmaysizlar,
qizlarim, aytgan
bilan
ishonmaysizlar.

To'raxon oyi

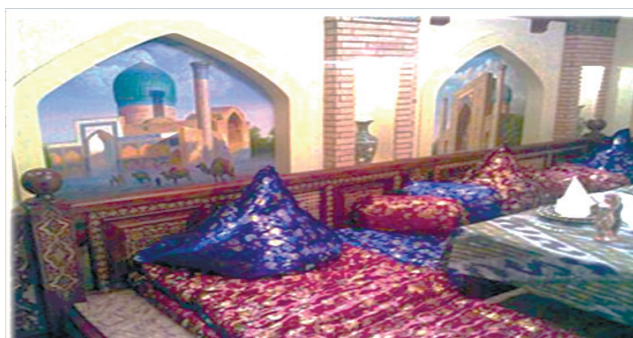
Xotira oni

- 1. Tiriklar go'ristoni.
- 2. Nodirmohbeginning aytgan hikoyasi.
- 3. Unsin go'ristonda.
- 4. Ganjiravonga yo'l.

“Nima uchun
Unsin
ko'pchilik
erkaklarning
ham qo'lidan
kelmaydigan
jasoratga
qo'l urdi?”

“Blum” taksonomiyasining tushunish bosqichida hikoya yuzasidan reja tuzish so'raladi. Tushunish doirasida o'quvchilar shunchaki reja tuzmaydilar. Tuzilgan rejani izohlaydilar. Ular quyidagi tarzda reja tuzib, o'qituvchi bilan hamkorlikda shunday slaydlarni ko'rsatishlari mumkin:

“Abdulla Qahhor dodxoning uyini nega «tiriklar go'ristoni» deb ta'rifladi?” kabi muammolar doirasida tahlil olib borishadi.

“Blum” taksonomiyasining baholash bosqichida, ya’ni oldindan sintez deb nomlangan darajani baholashda o’quvchilar yangi nazariyalar yaratish yoki bashorat qilish uchun berilgan dalillardan, ko’rsatilgan slaydlardan foydalanadilar. Buning uchun ular bir vaqtning o’zida bir nechta timsollar bo’yicha tushunchalarini qo’llashlari va xulosaga kelishdan oldin ma’lumotlarni sintez qilishlari kerak. Deylik, o’quvchilar tomonidan asarning asosiy qahramonlari quyidagi tarzda baholandi:

Yaratish bosqichi “Blum” taksonomiyasining eng yuqori darajasidir. Bu bosqichda ijodkorlik qobiliyatini namoyish etayotgan o’quvchilar qanday xulosalar chiqarishni, savollar berishni va yangi narsalarni ixtiro qilishni bilishlari kerak. Bu o’rinda o’qituvchining mahorati, ruhlantiruvchi [5:23] so’zlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu toifadagi savollar, yani tarbiyalovchi [3:151] mazmundagi savollar o’quvchilardan taqdim etilgan ma’lumotlarni tahlil qilish orqali asar muallifining g’oyasini, fikrini yoki o’rganilayotgan asarning hayotiylikini, ta’sirchanligini ko’rsatadi. O’quvchilar dalillar bilan o’z fikrlarini asoslashlari kerak bo’ladi. Ko’pincha vazifalarni yaratish o’quvchilardan muammolarni aniqlashni va ular uchun yechimlarni kashf etishni so’raydi. Bu bosqichda o’quvchilar quyidagi muammolar yechimi jarayonida ijodga kirishadilar:

1-muammo

O’zingiz mustaqil ravishda hikoya personajlari Unsin va Olimbek dodhoga baho bering.

2-muammo

Faraz qiling. Agar siz hikoya qahramonlari bilan gaplasha olganingizda, kimga nima degan bo’lardingiz?

3-muammo

Unsin yengildimi? Irodali, erkparvar odamni yengish mumkinmi?

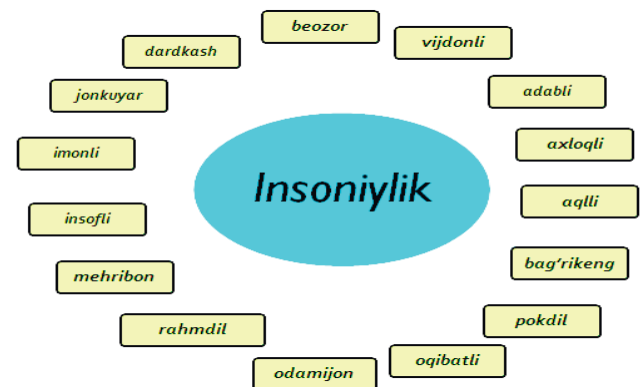
Siz nima deb o’ylaysiz?

4-muammo

Sizning nazdingizda, Olimbek dodho to’g’ri ish qildimi? Insoniylik tushunchasi, sizningcha, qanday?

5-muammo

O’zingiz mustaqil ravishda “insoniylik” so’zini ta’riflang va uni slaydda ko’rsating.

Mashg’ulot yakunida o’quvchilarning insoniylikka bergan taqdimot ta’rifii namoyish etiladi.

TOPSHIRIQ:

1. Asar qahramonlariga xat yozish.

(5 daqiqalik esse)

2. Ijodkorlar maydoni

3. Agar men yozuvchi bo’lsam ...

Demak, “Blum” taksonomiyasidan foydalanish o’quvchilarning o’zini-o’zi nazorat qilish omillarini kengaytiradi. O’quvchilarda fanni o’rganishga qiziqishni oshiradi, badiiy asarni sinchiklab oqishga chorlaydi. Ijodiy faoliyatni rivojlantirishga e’tiborni qaratish o’quvchilar tafakkurini rivojlantirish, his-tuyg’usini tarbiyalash, badiiy asar mohiyatini, xususiyatlarini anglatishda muhim o’rin tutadi. Ta’limda o’quvchining individuallik darajasini oshiradi va ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boqixonova M. Iqtidorli o’quvchi bilan ishlashning metodik tizimini takomillashtirish. Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. 2021. № 12. –Б. 464-467.
2. Nabijanov Y. Matnlarni tahlil qilishda grafik organayzerlar. //Til va adabiyot ta’limi. Elektron jurnal, 3-son. ISSN – 2010-5584. –B. 22-25.
3. Sobirova M. IN IMPARTING HUMANE EDUCATION USE OF INTEGRATED TECHNOLOGY. In Volume 8, Issue 1, of JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, ISSN No: 2581 – 4230. Impact factor 8.155. VOLUME 8, ISSUE 1, January 2022, Published by Novateur Publication, M.S. India. –P. 151-158.
4. Sobirova M. Matn tahlili asosida o’quvchilarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash. // Pedagogik mahorat. – Buxoro. 2021. 4-son. –B.147-149.
5. Rahmonova Z. Scientific – Theoretical Issues and Pedagogical Conditions of Formation of Speech Skills in Teachers. American journal of social and humanitarian research. 6 in Jun – 2022, –B. 22-30.

Nargiza UMURZAQOVA,
Mustaqil ilmiy izlanuvchi

O'ZBEK VA TURK ALLALARINING MAVZU KO'LAMI VA TIMSOLLAR TADRIJI

Anotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va turk allalarining mavzu ko'lami va timsollar tadriji hususida tadqiqot olib borgan o'zbek folklorshunoslari Oxunjon Safarov, To'ra Nafasov va turk tadqiqotchilari Chelebio'g'lu hamda Emine Ugurlarning tadqiqotlari qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: alla, erkalovchi, maishiy, tarixiy, tadqiqot, tahlil, tasnif, tafakkur, shuur, hodisa, holat, tushuncha, ta'rif, ma'no, mazmun, mohiyat.

Annotation. In this article, uzbek folklorists who conducted research on the scope of themes or symbols of uzbek and turkish lullabies. O. Safarov, T. Nafasov and Turkish researchers Chelebioglu and Emine Ugurlu we compared their studies.

Keywords: Lullaby, caressing, domestic, historical, research, analysis, classification, thinking, consciousness.

Аннотация. В данной статье узбекские фольклористы О. Сафаров, Т. Нафасов и турецкие исследователи Челебиоглу и Эмине Угурлу, проводившие исследования Темы и символов узбекских и турецких колыбельная песня, мы сравнили их исследования.

Ключевые слова: колыбельная песня, ласкатель, семья, историческое исследование, анализ, классификация, мышление, сознание, событие, состояние, понятие, смысла, содержание, сущность.

O'zbek allalari mazmun jihatdan ko'lami keng bo'lib, alla qo'shiqlarida aks etgan mazmun ona ruhiyatining ko'zgusi sanaladi. Alla qo'shiqlarini professor Oxunjon Safarov mazmun jihatdan quyidagicha tasniflaydi:

1. Erkalovchi allalar. 2. Maishiy allalar. 3. Tarixiy allalar.

Tadqiqotchi erkalovchi allalarga bolani erkalash, uni o'rab turgan muhit bilan tanishtirish, onaning orzu-istaklari aks etgan allalarni kiritgan. Bu turdagi allalar xalq allalarining asosini tashkil etadi.

Maishiy allalarga tadqiqotchi tomonidan quyidagicha ta'rif berilgan: "Bola shunchaki vosita vazifasini o'taydi, xolos. Bolasini uxlatishni ko'zlab beshigini tebrata boshlagan ona o'zi kuylayotgan alla oqimiga g'arq bo'lib, o'ylari chuqurlashgani sayin o'z kechinmalari girdobiga sho'ng'iy boshlaydi". Natijada ona o'z ruhiy olamini ocha boshlaydi. Shu o'rinda maishiy hayotida yuz berayotgan jarayonlarni allasida aks ettiradi:

Sahar vaqti bo'ldi, alla-yo, alla,
Ichim g'amga to'libdi, alla-yo, alla,
Qaddim gulday so'libdi, alla-yo, alla,
Bolaginam alla.

Allalarning mavzusi yuzasida so'z yuritar ekanmiz professor To'ra Nafasovning bu boradagi tasniflari e'tiborimizni tortdi. Tadqiqotchi allalarning bosh mavzusi bolani tavsiflash, ta'riflash deya ta'kidlaydi.

Yozib olingan alla matnlaridan ko'rinadiki tavsiflash maqsadida bola tabiat va jamiyatdagi turli narsalarga, mavjudotlarga o'xshatiladi, ayniqsa, mavjudotlarning insonga ma'qul sifatleri, odamzotga xush keladigan xislatlari va harakatlari nisbat beriladiki, buni inson

tabiatga nafaqat jismonan, balki ruhan bog'langanining bir isboti sifatida qabul qilishimiz kerakligini ko'rsatadi. Ona tegrasidagi, tafakkuri va shuuridagi jamiki yaxshi narsa va hodisa, holatlarning, tushunchalarning ifodasi bolani ta'riflash, tavsiflash va atash uchun xizmat qiladi: pahlavon, botir, mehribon, jon, gul, nozgul, qo'zichoq, munchoq, ko'zmunchoq, tumor, xumor, chinor, memor, mard, jasur, arslon, yulduz, kunduz, qunduz, chiroq, firoq (ot), shamchiroq, oy, toychoq, bo'taloq, shunqor, lochin, tuyg'un, tulpor, bo'ta, suyanchiq, tayanchiq, tirkak, sher, arslon yurak, sulton, shavvoz, shotir, gul va shu kabilar.

Biz allaning kimga atab aytilganini uning birinchi misrasidagi undalmalardan bilib olishimiz mumkin.

Masalan: Alpomishning avlodi,
Mard o'zbekning polvoni,
Or-nomusi shanini,
Himoyachi qalqoni,
Jonim bolam alla-yo,
Pahlavonim mani-yo.

Ushbu alla matnining birinchi misrasidan bu alla o'g'il bolaga aytilganini bilib olamiz. Shuningdek, arslon, sher, shunqor, lochin, botir kabi undalmali allalar o'g'il bolalarga atalgan bo'ladi,

Alla, bolam, shunqorim,
Qo'shdanotli tulporim,
Alla-yo, alla.

Quyidagi allaning birinchi misrasi esa mazmunan allaning sohibasi qiz bola ekaniga ishora qilmoqda.

Anbar hidli, sunbul sochli alla-yo, alla,
 Erka qizim uxlab qolsin, alla-yo alla.
 Bekam baxtli, oltin taxtli, alla-yo alla,
 Oppoq qizim uxlab qolsin, alla-yo alla.

Gul, dil, farishta, go'zal, bol, qoraqosh, pari,
 sanam, nozgul, rayhon kabi undalmalar qizlar uchun
 yaratilgan allalar tarkibida bo'ladi.

Alla, bolam, gul yuzim,
 Pariylardek hur qizim,
 Uxlab, uxlab biroz orom ol,
 Qilay desam ko'p ishim,
 Alla-yo, alla.

Ko'pgina allalar har ikkala jinsdagi bolalarga
 atalgan. Bunday allalardagi undalmalarda jins
 tushunchasi farqlanmagan, ifodalanmagan bo'ladi.

Allalardagi muhim mavzulardan biri onaning
 orzu-istaklari, o'ylari, farzandining kelajagi xususidagi
 niyatlari bo'lib, ko'pgina onalar farzandiga alla aytganda
 beixtiyor shu mavzuga to'xtalib o'tadilar. Ona bolasiga
 faqat yaxshilik istaydi. Yaxshilik tushunchasi allalarda
 juda katta mazmunga ega.

Ona bolasining sog'lom o'sishini, katta yigit,
 tengsiz go'zal, suluv qiz bo'lishini istaydi. Bolasiga
 atab katta to'ylar qilish, elda dovrug' solish kabi
 orzu-istaklarini o'z allasida aytib ovunadi. Yigit yo qiz
 bo'lib voyaga yetsa, elda obro'li kishi, o'z o'rniga ega
 bo'lishini tilaydi.

Onaning oiladagi mavqei, oila a'zolari, xususan,
 oila boshliqlarining onaga munosabati kabi hayotiy
 masala ham allalarga mavzu bo'lib kelgan. Bu
 borada juda ko'p allalar yaratilgan. Allalarda ona
 o'z mavqeining yuqori bo'lishini istaydi. O'tmishda,
 ba'zan hozir ham, ayrim onalarning oiladagi nochor
 ahvoli, ularning noteng qismati, xo'rlanishi, qadr-
 qiymati yo'qligi allalarda o'z aksini topganini, ana
 shunday dardini bolasiga aytib, o'zini yengil his
 qilganini ko'ramiz:

Alla, alla, alvanti,
 Alla-yo alla
 Sochim daryolar bandi,
 Alla-yo alla.
 Men bu yerda turmasman,
 Alla-yo alla,
 O'zing oyog'im bandi,
 Alla-yo alla.

Lekin fikrimizcha, bolaga faqat orzu-istaklar, yaxshi
 niyatlar, bolaning yaxshi fazilatlarini tarannum aytilgan
 allalar aytilgani ma'qul. Sababi alla qo'shiqlari ohang
 va so'z uyg'unligida bolaning ongostida mazmuniy
 xarita chizadi. Mana shu xarita kun kelib bolaning hayot
 xaritasiga aylanadi. Shu bois ham bolaning ongostini
 har bir insonning hayotida uchraydigan sinovlar
 va ulardan chekilgan ozorlar bilan emas, yorug' va
 charog'on kunlarga yetish orzu-istaklari bilan boyitgan
 samaraliroq deb bilamiz.

Har bir davrning ijtimoiy hayot tarzi allalarda aks
 etadi. Bu onalarimizning hayotga bo'lgan e'tiborlari,
 el-yurt kelajagi uchun jon ko'yishlarining zamirida
 namoyon bo'ladi.

Ho'ydin, ho'ydin, ho'ylandi,
 Daryoda baliq loylandi,
 Baliqmikan deb qarasam,
 Ilon bo'lib tovlandi.

Umuman, allalarning mavzusi xilma-xil.
 Mavzularning ifodasi ham qo'shiqlarga xos sodda,
 hayotiy, ixcham. Turmush tajribalarining xulosasi,
 kuzatuvlar yakuni hodisa va holatlarni ta'kidlash
 orqali berilgan. Allalarda asosiy fikrdan tashqari,
 dastlabki ikki misralarida keltiriladigan hayotiy fikr va
 hodisalar ham ibratli. Ularning ayrimlari hikmatnamo
 ko'rinishga va ifodaga eta. Kutilmagan holatlar,
 ko'zga tushmagan voqealar, nazarga ilinmagan
 hodisalar ifodasi berilgan, falsafiy umumlashmalar
 va mushohadalar o'z ifodasini topgan.

Uchib qo'nar bo'zto'rg'ay,
 Sho'rning holin kim so'rgay...
 Akajoni dovcha uzib beradi,
 Opajoni gulcha tizib beradi...
 Bog'da uchar kapalak,
 Qizim qoshi kamalak...

Tog' tagida do'lana,
 Yo'li bordir aylana...
 Qushlar qo'nar qo'llarga,
 Karvon tunar yo'llarga...
 Suv tagida tosh bo'lar,
 Toshni uysang chosh bo'lar...

kabi chiroyli tashbehlar, qalamga va tilga tushmagan
 o'xshatishlar, sifatlashlarni uchramizki, dillarni
 yayratib, aqlni mushohadaga chorlovchi misralar
 domidan ma'no gavharini izlashga shoshilib
 qolganimizni bilmay qolamiz.

O'zbek ayollari kabi turk xalqi ayollari ham juda ziyrak,
 ijodkor bo'lgani bois turk beshik qo'shiqlarining ham
 mazmun boyligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Turk "ninni"
 – "alla"larining mazmun ko'lamini turli tadqiqotchilar
 tadqiq qilib, o'z fikr- mulohazalarini bildirib o'tishgan.
 Shuningdek, turk ninnilari yuzasidan peshqadamlardan
 bo'lib tadqiqot olib borgan Chelebio'g'lu beshik
 qo'shiqlarini tasnif qilganda mazmun jihatdan turlicha
 tasniflash mumkinligini ta'kidlagan va bu borada
 o'zining tasnifini ham berib o'tgan. U ninnilarni bolaning
 jinsini inobatga olgan holda 3 turga bo'lib tasnif qilgan:

1. Qiz bolalar uchun aytiladigan beshik qo'shiqlari.
2. O'g'il bolalar uchun aytiladigan beshik qo'shiqlari.
3. O'g'il bolalar uchun ham, qiz bolalar uchun ham
 aytiladigan beshik qo'shiqlari.¹

Turk ninnilarining o'rganilishi xususida so'z yuritganda Emine Uğurlu olib borgan tadqiqot xususida so'zlamasdan ilojimiz yo'q. U o'z tadqiqotida turk beshik qo'shiqlarini mazmunan quyidagicha izohlaydi: tadqiqotchi ushbu tadqiqotida bolani uyquga yotqizayotganda aytiladigan beshik qo'shiqlarini 3 turga bo'lib tasnif qiladi.

Bundan tashqari Emine Uğurlu o'z tasnifida alla qo'shiqlarini shakl va mazmun jihatdan 11 turga bo'lib o'rgangani ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tiborini tortdi.

Turk ninnilarining tasnif etishda yana bir tadqiqotchi o'z qarashlarini taqdim etdi. Do'g'an Kayan 1999-yil e'lon qilgan tadqiqotida beshik qo'shiqlarini quyidagicha tasnif qilinganini ko'ramiz:

Tuzilishiga ko'ra allalar. 2. Aytuvchining ixtiyor etgan mavzularini aks ettirgan ninnilar. 3. Aytayotgan odamlarga ko'ra ninnilar. 4. Aytilayotgan zamon va muhitga ko'ra ninnilar.²

Bundan tashqari turk xalqi beshik qo'shiqlari professor doktor Esma Shimshek tomonidan ham samarali tadqiq etilgan.

Nazarimizda, Esma Shimshek beshik qo'shiqlari tasnifiga o'ta sinchikovlik bilan yondoshgan va mavzu jihatdan ko'plab alla matnlarini shaxsan tahlil qilib chiqqan. Shu bois ham uning tasnifi mukammal tasniflar qatoridan joy olgan. Tadqiqotchining tasnifi mukammallikni kasb etishining yana bir sababi u ninnilarining mazmun jihatdan har bir turiga misollar berib asoslagan.

1. Emine UĞURLU. TÜRK DÜNYASINDA NİNNİ. Doktora Tezi. Ankara, 2012. 417 s. 46-s.

2. Turk dunyasinde ninni 48

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O. Safarov Bolalarni erkalovchi o'zbek xalq qo'shiqlari Toshkent 1983.
2. To'ra Nafasov, Kamol Ochil. O'zbek xalq allalari. Qarshi. Nasaf. 1994.
3. Emine UĞURLU. TÜRK DÜNYASINDA NİNNİ. Doktora Tezi. Ankara,
4. <http://www.ziyoucom.uz>
5. <http://www.ziyounet.uz>
6. <http://www.folklore.uz>
7. <http://www.khurshiddavron.uz>
8. <https://demo.minbar.uz/uz/yku>

Otajon NOROV,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ISLOMIY SHE'RIYATDA MAKON VA ZAMON TALQINI

Annotatsiya: Mazkur maqolada islomiy she'riyatning makon va zamon, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Jumladan, XX asr intihosi va yangi asr ostonasida yuzaga kelgan badiiy tafakkurdagi misli ko'rilmagan o'zgarishlar falsafiy qamrov darajasini tubdan isloh qilish imkonini berdi. Natijada she'r va shoirlik ulkan masala, mas'uliyat ekanligi borasida atroflicha mushohada yuritildi.

Tanyach so'zlar: so'z, ruh, poetika, moddiyat, falsafa, struktura, axloq, kompozitsiya, kechinma.

Annotation: this article deals with the formal-methodological, ideological-literary features of Islamic poetry. In particular, the unprecedented changes in artistic thinking that took place at the end of the twentieth century and on the eve of the new century made it possible to radically reform the level of philosophical coverage. As a result, it was observed in detail that poetry and being poet is a huge issue and a responsibility.

Keywords: word, spirit, poetry, materialism, philosophy, structure, ethics, composition, experience.

Аннотация: в статье рассматриваются формально-методологические, идейно-художественные особенности исламской поэзии. В частности, беспрецедентные изменения в художественном мышлении, произошедшие в конце XX века и накануне нового века, позволили коренным образом реформировать уровень философского освещения. В результате было подробно отмечено, что поэзия и быть поэтом - это огромная проблема, ответственность.

Ключевые слова: слово, дух, поэтика, материальность, философия, структура, этика, композиция, опыт.

Nasriy asarda bo'lgani kabi shoirlar nazmida ham zamonga uyg'un kategoriyalardan biri makoniy xronotop ham muhim o'rin va salmoqli modusni tashkil qiladi. Modus – bu shoirlar yashagan makon

bilan ular anglagan borliqdagi balandlik (tafakkur)ni chamalashga imkon beradi. Shunday ekan, islomiy g'oyalar aks etgan qator she'rlarda makon kengligi ular anglab yetgan jug'rofik qatlamlar bilan emas, ruhiy-

ma'naviy balandlikni ham taqozo etadi. Bilasiz, inson qanchalik bilim va tafakkurga ega bo'lsa, u shunchalik balandlikni zabt etadi. Biroq bu balandlikka, xos makon kengliklariga zakiy va oriflargina yerisha oladi. Eslang, Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiy, Cho'lpon va Abdulla Orif, Sh.Rahmon, Asqar Mahkam singari shoirlar bir-biridan turfa asarlar yaratib, o'zi yashagan makon va zamonni zabt etdirdi yoki o'sha balandlikka chiqishga musharraf bo'lishdi. Biz ushbu faslda makon degan faqat jug'rofik kenglik, bir hudud va bir materiyani emas, ruhiy-falsafiy ko'tarilish bosqichlarini tadrijiy talqin qilishni nazarda tutmoqdamiz. Ana shu yo'sinda shoirlar she'rlaridagi islomiy g'oyalarning nechog'lik balandlikni zabt etganini, botin va sir olami bilan erishganini tadqiq qilishni niyat qilmoqdamiz.

Birgina Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonidagi makoniy hudud qanchalik ko'tarilish bilan izohlanadi. Ayni bir paytda Navoiy dahosining etib kelgan makoni A nuqtadan B nuqtagacha qancha qavatma-qavat yurishlarni taqozo etadi. O'quvchi juda murakkab olamda his qilarkan, o'ziga katta bir tayyorgarlikni ko'rishni istay boshlaydi. "Hayrat"dan keyin "Farhod" qat'iyatiga amin bo'ladi. Ana shu mantiqiy bog'liqlik chegarasida Navoiy butun insoniyatga o'z konsepsiyasini taqdim qiladi. Bu ijodiy-ruhiy konsepsiya negizida olam va odam munosabatlari tig'izligi ham bo'y ko'rsatadi. Ayni bir paytda, Navoiy anglab yetgan makonning falsafiy-psixologik asoslari din va dunyo, zamon va qadimiyat, oxirat va Allohni tanish kabi o'nlab mo'minning bajarishi lozim bo'lgan – komillik sifatlarini o'zida tashiydi. Bu sifatlar Navoiyda darajalanish hosil qiladi. Har bir shaxsni mukammallik sari boshlagan Navoiy dahosi va ruhi oldida ta'zimlar qilgini keladi. Navoiygacha bo'lgan turkiy tilli adabiyotda bu qadar ko'tarilishni tasavvur qilish mushkul. Shuning uchun ham Alisher Navoiy ana shu balandlikni butun insoniyatga sog'inadi.

"Badiiy asarda makon va zamon muammosi, garchi unga qadar ma'lum darajada o'rganilgan bo'lsa ham, bevosita "xronotop" termini rus olimi M.Baxtin tomonidan o'tgan asrning 30-yillarida adabiyotshunoslikka tatbiq etilgan. "Adabiyotda badiiy idrok etilgan zamon va makonaro uyg'unlikni xronotop (so'zma-so'z tarjimada makon-zamon degan ma'noni bildiradi), deb ataymiz. Ushbu istiloh matematika ilmidagi (Eynshteynning) nisbiylik nazariyasi negizida qo'llab kelindi. Istilohning biz uchun, matematikada qo'llanadigan, maxsus tushuncha sifatida ahamiyati yo'q. Uni adabiyotshunoslikka (tom ma'noda bo'lmasa ham) istiora o'laroq qabul qilamiz. Biz uchun muhimi, bu o'rinda istilohning zamon va makonni uyg'un holatda (zamonning makonning to'rtinchi o'lchami sifatida) ifodalanishidir. Xronotopni biz adabiyotdagi shakl-mazmun kategoriyasi sifatida talqin qilamiz"¹ deb yozadi Baxtin. Haqiqatdan ham, poetik idrok qilayotgan zamon va makon istilohida ko'plab ma'nolarni joylash mumkin degan xulosaga kelish mumkin. Ayni bir paytda Baxtin talqinida ikki xususiyat qabarib ko'rinadi:

birinchisi, idrok va his. Ikkinchisi, jug'rofiy qatlam va hudud. Ana shu ikki sezimning botiniga ko'plab talqin kategoriyalarini tadrijiy joylash imkoni mavjud.

Shu bois bizning oldimizda Navoiy va vaqt, davr, makon birligi yuqoridagi mulohazalarimizni to'laonli dalolatlaydi. Navoiy yaratgan she'riy manzumalarda makon talqini rang-barang va nihoyatda murakkabdir. U o'zining davri uchun ana shu balandlikni asosiy makon deb emas, davrlar chegarasidan tashqariga chiqib izladi. U taqdim qilgan har qanday olam sirlari – Qur'oni karimdagi oyatlar bag'riga jo qilingan degan katta bir konseptual qarashni ilgari suradi.

Har qanday estetik polotno o'zida bir ulug' maqsadni ilgari suradi. Bu jarayonda yuqoridagi mulohazalarning mantiqiy davomi makondan balandlikka ko'tarilish, ruhiy qatlamlarni aql va his bilan zabt etish, Alloh taoloning ulug' kitobidagi kabi suralar bag'ridagi noyob xazinani anglash va anglata olish darajalari qabarib ko'rinadi:

*Kel, anda Jabroil, Arshni supurgil,
 Anda mehmon bo'lgali Rasululloh keladur.
 "Mazo - al basar" ko'zlik, "shams -uz zuho" yuzlik
 Hammadan shirin so'zlik, Rasululloh keladur.
 Moliklargamu ayting, do'zax eshigin yopsin,
 Boshlariga dur sochsin, Rasululloh keladur.
 G'ilmonlargamu ayting, Jannat eshigin ochsin,
 Yo'llariga ko'z tutsin, Rasululloh keladur².*

Qarang, Mashrab ko'tarilayotgan Makonning kengligi naqadar kengayganini? Mashrab yetib borayotgan Manzil va Makonda Payg'ambarimiz Rasulluloh olamning egasi Allohning huzuriga kelayotganini kuchli zakovat bilan talqin qilmoqda. Jabroil alayhissalomga Arshni supurgil deyishi uchun qanchalik tafakkur kerak bo'ladi? Bu jug'rofiy makonning darajalarida Mashrab g'azal xotimasida Rasullohdan keyin Mashrab keladur deydi. Mana sizga haqiqiy o'z-o'zini tarbiya qilish mahorati va sezimlar haqqoniyati.

"Mashrab she'riyatining g'oyaviy, falsafiy, axloqiy zamini – tasavvuf. Shoir ijodiyotiga doir tadqiqotlarda uning she'rlari ongli ravishda o'z zaminidan ajratilib, tahlil qilingan. Natijada, ilohiy ishq mohiyatini ochuvchi fikru kechinmalar dunyoviy muhabbatga mansub tasvirlar sifatida tavsiya etilgan. Mashrab ijodiyotidagi "antiklerikal motiv"lar haqida aytilgan mulohazalar ham bironqama, goho juda chalkashdir. Buning sabablari izohlaganda, ikki jihatga alohida diqqat qilish kerak bo'ladi. Birinchisi, davlat va siyosat miqyosida dinga qarshi hujumning avj oldirilgani, ikkinchisi, tasavvuf ta'lumotining yuzaki o'rganilgani".³ Demak, Mashrab ham xuddi Navoiy kabi dinu diyonatdan katta ogohlilikni his etgan. Uning qalbini o'rtayotgan og'riq ham Haq taolo jamoliga oshiqlik bo'lib, o'sha qatlamlarga chiqish uchun ruhning parvozi yanglig' tushuniladi. She'rni ijtimoiy darddan boshqacha ravishda anglash ruhoni dard o'laroq anglashda katta farqni ko'ramiz. Shuningdek, har bir ijod jarayonidagi psixologik tarang

nuqtalar makon ichkarisida makoni tashkil qiladi. Bu makon islomiy lirikada boshqacha jaranglaydi va talqin qilinadi.

*Anbiyo sarxayli, sultoni rasul
Kim, erur oning tufayli juzvi kul.
Ulki Odamdand burun ul bor edi,
Ham Nabi, ham sohibi asror edi.
Nuri mavjud ofarinishdan burin
Kim, erdi xalqiga muddati olti kun...*⁴

Yaratgan Ul zotning karamiga qarang! Alloh taolo Rasuli akaram haqida xabar berganligini anglash darajalaridir. Tarixiy manbalarning shahodat berishicha allaqachon Navoiy ham his qilgan. U ruhiy-fazoviy balandlikni talqin qilarkan, Butun olamni yaratganda Muhammad alayissalomning Nuri yaratilgan edi. Shu maqsadda Navoiy **“Ulki Odamdand burun ul bor edi”** mazmunida shoh baytga qo'l uradi. Ko'rinadiki, bu erda makon o'sha Yaratilishdagi Nur, Hazrat Payg'ambarimizning butun olamga Habib qilib tushirilishi va yaratilishidagi mo'jizani his va aql tarozisi bilan talqin

qilmoqda. Navoiyning baladligi va umuminsoniy fikrlari ham ana shu yerda jam bo'ladi.

Professor N.Jabborov yozishicha: “Ma’ni va suratning bir-birini taqozo etishi Har bir narsa o’zaro juft yaratilgan va bunda teran hikmatlar bor. Kecha va kunduz, yaxshilik va yomonlik, gunoh va savob va h.k. Ma’ni va surat ham xuddi shunday juftlikni hosil qiladi va mohiyatan bir-biriga zid bo’lsa ham, biri ikkinchisiz mavjud bo’la olmaydi. Zohiran suratni inkor etishdek tuyulgan fikrlar asosiy e’tiborni ma’niga qaratish zarurligi urg’u bermoq uchundir. Ma’niga ustivor ahamiyat bermoq suratga mutloqa ehtiyoj yo’qligini anglatmaydi”.⁵

Ko’rinadiki, ma’noviy olam sirlaridan voqif bo’lish har qanday ijodkorga nasib qiladigan yorliq emas. Shu ma’noda, Navoiy ham xuddi salafkabi kabi katta bir maqsadlarni oldiga reja qilib, o’zining tafakkur darajasidan makoniy kengliklarga “sayr” qildi. Bu sayohat Allohga yaqinlashish, uni anglab etish, Qur’onni tushinish va tushuntirishni birgalikda olib borish zaruratini maydonga keltirdi.

1. Бахтин М. Формы времени и хранотопа в романе(Очерки по исторической поэтики) / В кн.: Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики.-М.: Художественная литература, 1975, стр. 234.
2. Машраб.Расулулох келадур.hidoyat.uz/ 4463
3. Иброҳим Ҳаққул.Талант-жасорат жавҳари.-Тошкент.: Мухаррир нашриёти. 2018. -51 б.
4. Алишер Навоий. МАТ., йигирма томлик, ўн иккинчи том. Лисон ут-тайр. (Изоҳлар билан нашрга тайёрловчи: Ш.Эшонхўжаев). -Т.: Фан, 1996, 7- бет.
5. Нурбой Жабборов.Маоний аҳлининг соҳибқирони. Тошкент. “Адабиёт” 2021. 116- б.

Mehriniso ABUZALOVA,
Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
Nodira XAYRULLAYEVA,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

IQTISODIY ATAMALARNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Ayni paytda ko'pchilik kichik va o'rta biznes bilan shug'ullanayotganligi sababli dunyoning turli mamlakatlarida iqtisodiyotga qiziqish ortib bormoqda. Iqtisodiy hayotdagi yangi o'zgarishlar ushbu sohada ham turli atamalarining yozma va og'zaki matnlarda namoyon bo'lishiga olib keldi. “Iqtisodiyot insoniyat o'rtasidagi munosabatlarning xilma-xilligini aks ettiruvchi fan bo'lib, u asrlar davomida tovar ayirboshlash natijasida rivojlangan. Iqtisodiy faoliyatning moliya va bank ishi, fond birjalari va investitsiyalar, biznes informatikasi, boshqaruv kabi tizimlari mavjud. Tilshunoslik nuqtai nazaridan har bir tizim o'ziga xos atamalariga ega

bo'lib, ba'zan bir vaqtning o'zida bir nechta tizimlar uchun umumiy atamalar ham bo'ladi.[1]

Bugungi zamonaviy tilshunoslik keng rivojlangan va takomillashgan bilim sohalaridan biri bo'lib, uning natijalari nafaqat gumanitar fanlar, balki turli fan vakillari tomonidan muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. “... yangi davrda tilshunoslik boshqa sohalarga ko'makchi bo'lib qolishi kerak. Matematik lingvistika, biologik lingvistika, fizik lingvistika, tibbiy lingvistika, kompyuter lingvistikasi, psixologik lingvistika, ta'limiy lingvistika, san'at lingvistikasi, diniy nutq lingvistikasi, ortologiya va hokazo. ...Har bir soha bo'yicha lug'atchilik

lingvistik asosda taraqqiy etishi lozim”, deya ta’kidlaydi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori B.Mengliyev.

Iqtisodiyotda ham o’zbek tilidagi terminlarni boyitish davr talabiga aylanmoqda. “Shu bois barcha jahon tillari qatori, o’zbek tilidagi terminlarni, atamalarni jonlantirish, yuqoridagi va boshqa shunga o’xshash muammolarni hal qilish lozim. Shu bilan birga, iqtisodiyotning yetakchi yo’nalishlari: buxgalteriya-moliya, ekonometrika, menejment, marketing, logistika va xalqaro iqtisodiy munosabatlar yo’nalishlari bo’yicha qulay va avvalgi izohli lug’atlardan farqli, eski o’zbek tilida mavjud bo’lgan terminlarni muomalaga kiritish, o’zbek tili asoschilari bo’lmish Alisher Navoiy, Mahmud Koshg’ariy kabi yirik allomalar asarlaridan iqtisodiyotga oid atamalar sinonimlarga boyligini inobatga olib, terminlarni jonlantirish hisobiga O’zbekistonda iqtisodiyot ilm-fanini rivojiga xizmat qiladigan, har bir iqtisodchining javonidan maxsus o’rin egallaydigan izohli lug’at ishlab chiqish zarurati mavjud.[2]

Qadimgi Hindistonda yaratilgan «Veda»larda, zardushtiylilik (zoroastrizm) dinining (islomgacha) muqaddas kitobi bo’lgan “Avesto”, ya’ni “Hayot yo’riqnomasi”da muhim iqtisodiy fikrlar bayon etilgan. “Avesto”da chorvadorlar hamkori Yimning xizmati ulug’lanib, kuchli sovuq, qor va to’fonlardan mavjudotlarni qutqarish uchun **“varu”**(ilk iqtisodiy tushuncha) – qo’rg’on qurdirgani, unga suv o’tkazgani, barcha o’simliklar urug’i va olovni keltirgani qayd etiladi. Dehqonchiliksiz baraka bo’lmasligi aytilib, *“Kimda-kim zaminni chap va o’ng qo’li bilan shudgor qilsa, zamin unga farovonlik baxsh etadi. U go’zal va pokiza qizga o’xshaydi. Bu qiz er xonadoniga kirib borib, o’z to’shagidan halol yostiqdoshiga farzandlar tug’ib beradi. Zamin ham mo’l-ko’l mevalarini in’om etadi”*, deb ona-zamin obrazli tarzda oilani obod qiladigan, farzandlari bilan avlod davom ettiradigan ayolga qiyoslanadi. Kitobda ziroatchilikni rivojlantirish, yangi yerlarni ochish bo’yicha faol siyosat olib borish kerakligi uqtirilgan bo’lib, *“Inson yerni tashlasa, unga qaramay qo’ysa, unday odam o’zgalari eshigi oldida turgan doimiy gadoyga aylanadi”*, deyilgan bo’lib, tanballikning oqibati gadoylikni keltirib chiqarishi nozik o’xshatmalar asosida dalillangan.

Antik davrda “ekonomiya” so’zi («oykonomiya»: – «oykos – uy, xo’jalik va «nomos» – qonun, qoida) uy xo’jaligi mazmuniga ega bo’lib, Ksenofontning maxsus asari sarlavhasi bo’lgan. Platon (Aflotun) “Davlat” va “Qonunlar” kabi asarlarida mulk egasi – dehqon, hunarmand va savdogar bo’lishi kerak deya, ularni **“qora toifa”** metaforik nom bilan atagan. “Aristotel qul – **tirik qurol**, qandaydir **tirik mulk** degan edi. Uning fikricha, jamiyatning quldor va qullarga bo’linishi – bu tabiiy va qonuniy hol bo’lib, odamlarning tabiatan turli-tumanligidandir. U “haqiqiy boylik” (tabiiy)ni tan olgan, uni iste’mol qiymatlarining yig’indisi deb bilgan va bu bilan bog’liq faoliyatni iqtisodiyotga tegishli soha deb bilgan”.

Qur’oni karim ham ilk iqtisodiy tushunchalar asosi sanaladi (VII-VIII asrlar), iqtisodiyotga doir masalalarga ham keng o’rin berilgan. Bu muqaddas kitobda Alloh taolo savdoga katta ahamiyat bergan, sudxo’rlikni, ya’ni ribo’ (sudxo’rlik foizi)ni harom qilgan. *“Daryo bo’yida tahorat qilsalaringiz ham suvni isrof qilmanglar”* kabi qoidalar aynan hozirgi zamon iqtisodiyoti va ekologiyasi uchun nihoyatda ahamiyatli sanaladi. Iqtisodiy munosabatlarning huquqiy asoslari islom ta’limotidagi fikhning tarkibiy qismini tashkil etadi.

E’tibor beradigan bo’lsak, xalq og’zaki ijodi namunalarida ham iqtisodiy qarashlar yo’q emas. Alpomishning otasi Boybo’ri bilan uning akasi Boysaribiyning zakot to’lovi bo’yicha nizolari, muomala uchun ishlatiladigan pul birliklari oltin va kumushlar ekanligi to’g’risidagi ma’lumotlar bundan darak beradi.

Iqtisodiyot sohasi leksik tizimining rivojlanish tarixini turkiy xalqlar madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega bo’lgan Mahmud Koshg’ariyning “Devoni lug’otit turk” asarisiz tasavvur etish qiyin. Muallifning asarida boshqa soha terminologiyasidan tashqari bugungi kunda tarixiy leksik birlikka aylangan ba’zi iqtisodiyotga oid atamalar ham qo’llangan. Jumladan,

Asig’ – foyda (95-bet).

Alim – ayrim kishilardan olinadiga narsa, qarz (105-bet).

Ugun – pul, tanga, chaqa (44-bet).

Artut – bek va shu kabi kishilarga tortiq qilinadigan ot va boshqa narsalar. So’ng bu so’z har bir tortiqqa ham qo’llanila boshlangan (133-bet).

Temuriylar davrida toju taxt uchun qilingan xizmatlar evaziga sipohiylarga tanho (in’om ma’nosida beriladigan mablag’)lar ajratilgan. Amir Temurning davlat va iqtisodiyot sohasidagi asosiy fikrlari “Temur tuzuklari”da bayon etilgan. Tuzuklarnig 1-qismida asosan yagona davlat barpo etish, uni mustahkamlash, qo’shni yurt va mamlakatlarni zabt etish masalalari yoritilgan bo’lsa, 2-qismda ijtimoiy-iqtisodiyotga oid fikr-mulohazalar keltirilgan. “Eng muhimi, ushbu kitobda bank-moliya tizimining shakllanishi xususida qat’iy bir xulosani ko’ramiz: “Agar aksariyat iqtisodiy adabiyotlarda Yevropada birinchi budjet tuzilishi Angliya va Fransiya XVII asrda paydo bo’lgan deb qayd qilingan bo’lsa, mustaqillik davrida nashr qilingan ilmiy manbalarda keltirilishicha, Amir Temur o’z davlatida undan uch asr avval mamlakatni idora etishda budjetning dastlabki kurtaklarini ishlab chiqdi va joriy qildi.

Amir Temur davrida ulufa – amirlar, mingboshilar, yuzboshilar, o’nboshilar va sipohiylarga beriladigan maosh, soliq turi mavjud bo’lgan. O’sha davrda amirlarga tiyul (xiroj va soliq yig’ib olish haqi bilan in’om etiladigan yer-mulk)lardan berilgan. Amirga tiyul berilar ekan, uni uch yilgacha o’z holiga qo’yish, uch yil o’tgandan so’ng uni tekshirib ko’rish, agar mamlakat obod, xalq rozi ekanligi aniqlansa, shu holida qoldirish, agar buning teskarisi bo’lsa uch yilgacha o’sha jog’irdor

(tiyl egasi)ga ulufa berilmasligi ta'kidlangan. Ya'ni, bugungi kredit bilan bog'liq tushunchalar, tarixiy leksik birliklar temuriylar davridanoq shakllanganligi ayon bo'ladi.

Alisher Navoiyning:

*To hirsu havas xirmoni barbod
o'lmas,
to nafsu havo qasri baraftod o'lmas,
to jabr zulm jonig'a bedod o'lmas,
el shod o'lmas, mamlakat obod
o'lmas.*

kabi misralarida mamlakat obodligi, iqtisodiyot rivoji insoniyat ma'naviyati bilan bog'liq holatda tasvirlangan.

Bilishimizcha, Navoiy mahdudotda o'ziga qarashli bo'lgan, qozi muhri bilan tasdiqlangan vaqf hujjatlari asosida atrofi aniqlangan va belgilangan joylar, ekin maydonlari, daromadli yerlar, binolar, korizlar kabi ko'chmas mulklar (ko'char mulklari haqida ma'lumot aytilmagan)ini vaqf qilganligi hamda uning shart-sharoitlari xususida muxtasar ma'lumot bergan".

Moliyaviy ibodat turlaridan yana biri zakot sanaladi. Zakot Islomning besh ruknidan biri bo'lib, shariat farz qilgan amal bo'lib, mol-mulk, daromadidan beriladigan sadaqa, xayr-ehson sanaladi. Zakot ibodati tufayli zakot beruvchi kishi o'zining ixtiyoridagi mol-dunyo Alloh tomonidan berilgan ne'mat ekanini, bu mol-dunyoga vaqtinchalik ega bo'lib turganini tushunib yetadi.

Ayniqsa, XX asrning oxiri XXI asr boshlarida mustaqil O'zbekistonda ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor munosabatlarga o'tish zarur deb topildi. Respublikamiz mustaqil deb e'lon qilingach, dunyoning turli mamlakatlari bilan har tomonlama aloqalarga keng yo'l ochildi. Tub islohotlar davrida iqtisodiy munosabatlar tizimining bir shaklidan

voz kechildi va ikkinchi shakliga yuz tutildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida soha terminologik tizimi yangi tushunchalar va ularga bog'liq leksik birliklar bilan boyidi. Iqtisodiyotga oid darslik va qo'llanmalarda bozor munosabatlari bilan bog'liq o'tishning uch xil shakli mavjudligi – yangi lingvistik tushunchalarda qayd etilgan: yovvoyi bozor (dastlabki paytlarda); ma'muriy-buyruqbozlik bozori (sobiq, SSSR va sotsialistik deb atalgan mamlakatlarda); boshqariladigan bozor (hozirgi deyarli barcha rivojlangan yetakchi mamlakatlarda). Shular bilan bir qatorda o'zbek modeli, shok terapiyasi, valyuta, dollar, kredit, banknot, akkreditiv, lizing, taqchil, bizneschi, kapital, sarmoya, qarz o'simi, kreditning elastikligi, undirilgan pul, unumsiz mehnat, pul muomalasi, bozor muvozanati, shubhali kredit kabi qator birliklar tilimiz xazinasidan joy ola boshladi.

Yuqorida keltirilganlardan shuni xulosa qilish mumkinki, iqtisodiy so'z va atamalar shakllanishi uzoq davrlarga borib taqaladi. Iqtisodiyot jamiyatning o'zagi bo'lib, har qanday davrda muhim rol o'ynaydi. Mazkur sohaga mansub lingvistik birliklar barcha jamiyat ahliga tushunarli, mantiqan asoslangan bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Стрелетская И.В., Новаковская Э.В. Некоторые особенности перевода экономических текстов с английского языка на русский //Ж. "Мир современной науки". - М., 2011.-№6. –С.3
2. <https://kun.uz/news/2019/09/05/>
3. Касимова М.С., Джаббаров Ш.Г. Иқтисодий терминларнинг қўлланилиши: муаммолар ва ечимлар //“Иқтисодиёт ва инновациялар технологиялар” илмий электрон журнали. – 5-сон, сентябрь-октябрь, 2017 йил. –Б. 2-5
4. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики // Введение в языкознание : Хрестоматия: учеб. пособие для вузов / сост. А.В.Блинов, И.И.Богатырева, В.П.Мурат, Г.И.Рапова. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 5-54.
5. Yaroslavova E., Kosterin V. Using an integrative approach in teaching English language and e-commerce // 11 th International Technology, Education and Development Conference. Dates: March 6-8. 2017. –Pp. 9982-9987 DOI: 10.21125 / inted.2017.2382; Manyasi N.B. Integrated approach in teaching English language: the practice in Kenya // International Journal of Education and Research. 2014. Vol. 2 No.4. – P. 253-264 .
6. Тарасевич Т.М. Проблемы интеграции экономики и лингвистики на современном этапе // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2008. № 4. – Pp. 246-250.3
7. Jayalakshmi R. An integrated approach to business English. 2017.–254 p. ISBN: 0973-3728
8. Сысоев Ф.И. Экономика и лингвистика: теория, история, практика // Terra Economicus. 2019. № 2. – P. 163-175. – С.163.
9. Муҳаммадалиева М. Ўзбек тилидаги касб-хунар номларининг лексикографик таҳлил // НамДУ илмий ахборотномаси.2020. № 6. 151-155-б.
10. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Тошкент: Молия, 2002 . – 492 бет. – Б.28.

Xasan GAFFOROV,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
"Tillarni o'qitish" kafedrasida assistent o'qituvchisi

INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA GENDER TADQIQOTLAR

Annotatsiya. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kuchli va ma'niqli nutq ma'ruzachiga obro'-e'tibor keltiradi. Maqolada gender tilshunosligi muammosi uning paydo bo'lishi va shakllanishi aspekti o'rganilgan. Tadqiqot predmeti er va xotin, ona va o'g'il, ona va qizning qisqacha dialogi shaklida xorijiy tillarni o'rganish layoqati tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: kategoriyalilik, qisqalik, gender tilshunosligi, lingvistik shakllar, nutq jamoalari, milliy va lingvistik xususiyat, dominant o'ziga xoslik.

Annotation. Research shows that powerful and logical speech inspires confidence in the speaker. The article deals with the problem of gender linguistics from the point of view of its origin and formation. The ability to learn foreign languages was analyzed in the form of a brief dialogue between husband and wife, mother and son, mother and daughter.

Keywords: gender linguistics, linguistic forms, speech communities, national linguistic features, dominant identity.

Аннотация. Исследования показывают, что мощная и логичная речь вызывает доверие. В статье рассматривается проблема тендерной лингвистики с точки зрения ее возникновения и становления. Способность к изучению иностранных языков анализировалась в форме краткого диалога мужа и жены, матери и сына, матери и дочери.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, языковые формы, речевые общности, национально-языковые особенности, доминантная идентичность.

Ayollar tomonidan qo'llaniladigan nutq va ushbu vaziyatda erkaklarning nutqiy ifodasi o'rtasida sezilarli farqlar kam. Gender tilshunosligi hozirgi vaqtda tilshunoslik fanining dolzarb va qiziqarli yo'nalishi hisoblanadi. Bolalikdan boshlab erkaklar va ayollar ham fiziologik, ham psixologik jihatdan farqlanadi. Garchi ma'lum bir ijtimoiy tabaqadan bo'lgan erkaklar va ayollar bir xil nutq jamoasiga tegishli bo'lsalar ham, ular o'z fikrlarini ifodalashda turli xil til shakllaridan foydalanishi mumkin. Ayol va erkak tomonidan qo'llaniladigan lingvistik shakllar barcha nutq jamoalarida ma'lum darajada qarama-qarshidir. Ayollar erkaklarga qaraganda yaxshiroq xotiraga ega. Erkaklarda yo'nalish tuyg'usini saqlab qolish juda ustun. Bu erkaklar vizual-fazoviy testlar va matematika bo'yicha ayollarga qaraganda yaxshiroq ish qilishadi, degan da'voga mos keladi.¹

Bu borada ingliz va boshqa yevropa tillarida ko'plab ishlar amalga oshirilgan. Har bir xalqning erkak va ayollari ona tilining tashuvchisi sifatida lingvistik vositalardan foydalanishda umumiy va o'ziga xos xususiyatni namoyon etadi. Bu erkak va ayol nutqidagi gender o'ziga xoslikni ko'rsatadi.

Gender tilshunosligining mohiyati shundaki, bu orqali xorijiy tillarni o'rganishda so'zlarni tog'ri va oz o'rnida qo'llashni o'rganish, chog'ishtirma va qiyosiy (ikki va ko'p tili) tahlil qilish, tavsiflashdan iboratdir. Quyida gender tilshunosligining shakllanish tarixiga qisqacha to'xtalib o'tamiz va o'zbek tili materialidan foydalangan holda undagi erkak va ayol nutqining ayrim o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etamiz.

O'tgan asrning 60-70-yillarida ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda "Yangi ayollar harakati" ta'siri ostida gender tilshunosligi bo'yicha tadqiqotlar keskin oshdi va feministik tilshunoslik paydo bo'ldi. Robin Lakoff o'zining gender tadqiqotlariga bag'ishlangan "Til

va ayollarning maqomi" kitobida tilshunoslikdagi yangi yo'nalishni asoslab berdi.² R.Lakoff g'oyasi ko'plab ilmiy tadqiqotlar va munozaralarga sabab bo'ldi va aniq amaliy muammolarni bashorat qilish imkoniyatini yaratdi. Bunga misol tariqasida shuni aytish mumkinki, Dyuboa, Krauch kabi tadqiqotchilar ayollar nutqida tasdiq-so'roq gaplarning qo'llanishi hukmron bo'lishiga alohida e'tibor berishadi. D.Vest va K.Zimmerman suhbat davomida har ikki jins vakillari bir-birining fikrini to'xtatish muammosini ko'rib chiqadilar³. Munozaralar va muhokamalar, asosan, R.Lakoff tomonidan ilgari surilgan ikkita postulatga taalluqlidir: 1) erkaklar va ayollarning nutqi bor, bu jinslarning har biriga xos farqlarga ega; 2) erkaklar va ayollar nutqidagi nomuvofiqlik erkaklarning jamiyatdagi hukmron roli natijasidir.⁴

Bu xususiyatlar, ya'ni bo'linishlar ham ushbu nomuvofiqlikning asosi hisoblanadi. Vaqt o'tishi bilan bu ikki yondashuv mustaqil yo'nalish sifatida shakllanib, "hukmronlik" va "differentsiatsiya" (dominance and difference) deb nomlangan ikkita nazariyaning paydo bo'lishiga sababchi bo'ladi. Olimlar, "dominant" yondashuv tarafdorlari, erkaklar va ayollar o'zaro munosabatlariga xos bo'lgan farqlar tiliga ta'siri tufayli turli xil nutqlarga ega ekanligini ta'kidlamoqdalar.

D.Moltue va R.Borkerga ergashib, dominant yondashuvga amal qilgan D.Tonnenna fikricha⁵, o'g'il bolalar va qizlar har xil turdagi subkulturalar sharoitida o'sadi. Natijada ular umumiy til munosabatlarining bunday shakllarini, ya'ni turli darajada namoyon bo'ladigan fikr almashish usullarini jamlaydi. Bunday yondashuvni birinchi navbatda antropologiya ta'sirida bo'lgan ijtimoiy fanlarning ayrim turlarida ko'rish mumkin. Umuman olganda, feministik tilshunoslikning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri D.Kemeronning fikricha, Amerika tilshunosligi birinchi navbatda filologiyaning qizi emas, balki sotsiologiyaning kenja singlisidir.⁶

“Dominant” yondashuv vakillarining fikricha, erkak va ayol nutqi oʻrtasidagi tafovutlar, birinchidan, erkaklarning real hayotdagi ustunligi natijasi boʻlsa, ikkinchidan, bu farqlar aniq faoliyat (hayot)da boʻlishidan kelib chiqadi. Ayolning tayanchi va himoyasi sifatida erkak ishtirok etadi. Bu yoʻnalishda olib borilgan tadqiqotlar orasida D.Spenderning mashhur “Odam yaratgan til” kitobini ajratib koʻrsatish mumkin.⁷ Bu yoʻnalishlar oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, bir-biri bilan uzviy bogʻlangan va natijada ular ham bir-biridan toʻliq ajratilmasligi kerak. Bu muammoni B.Torn, K.Kremer va N.Xenlilar til va jins oʻrtasidagi munosabatlarga bagʻishlangan maqolalarda har tomonlama oʻrganib chiqadilar.⁸ Til va jins oʻrtasidagi munosabatlarni oʻrganish quyidagi savollarni keltirib chiqaradi: erkaklar va ayollar suhbatni qanday oʻtkazishadi, ular qanday til vositalaridan foydalanadilar va nima uchun ishlatiladi.

Tilning paydo boʻlishi va koʻplab lingvistik qobiliyatlarining rivojlanish traektoriyalari bolalar tugʻilib oʻsayotgan madaniy va lingvistik kontekstdan qatʼiy nazar, oʻxshash rivojlanish bosqichlari bilan tavsiflanadi. Biroq, tilni erta oʻzlashtirish ham vaqt, uslubning katta oʻzgaruvchanligi bilan tavsiflanadi.

Tilni oʻzlashtirishning ilk dastlabki bosqichida oʻgʻil va qiz bolalar oʻrtasida gender farqlar koʻp jihatdan gender vakillarining oʻzgaruvchanlik qobiliyatiga ham bogʻliqdir. Ushbu tadqiqotlarga misol tariqasida M.H.Bornstein, Fenson kabi bir nechta tadqiqotchilar tomonidan 2004-2007-yillarda⁹ olib borilgan tadqiqotlarni keltirishimiz mumkin.

Ushbu tadqiqotlarning aksariyati MB-CDIs (MacArthur-Bates Communicative Development Inventories) yordamida amalga oshirilgan edi. Bunda olimlar chaqaloqlar va goʻdaklarda erta muloqot qilish va tilni baholash uchun eng koʻp ishlatiladigan

ota-onalar soʻrovlarini oʻtkazishgan. Ota-onalarning soʻrovnomalariga asoslangan koʻpgina tadqiqotlarda potentsial gender farqlar tahlili asosan oʻgʻil bolalar va qizlar uchun alohida normalarni taqdim etgan. Tillarni oʻzlashtirish hamda leksik rivojlanishi borasida ham yevropa tillari jamoalarida, xususan, ingliz tilshunosligida bir qator gender tadqiqotlari amalga oshirildi.

Soʻzni tushunish va ifodalash uchun MB-CDIs yordamida oʻtkazilgan meʼyoriy tadqiqotlarning aksariyati oʻgʻil bolalar va qizlar uchun alohida normalar haqida xabar berdi. Chunki ular qizlar va oʻgʻil bolalar oʻrtasidagi leksik rivojlanishda sezilarli farqlarni koʻrsatdi. Xususan, bir xil yoshdagi oʻgʻil va qiz bolalar leksik soʻz boyligi oʻrganilganda har bir qiz uchun mos ravishda 1,19 va oʻgʻil bolalar 1,03 foizdagi soʻzlarni qoʻllashi maʼlum boʻldi. Yosh koʻrsatkichlari ortishi bilan bolalar soʻz boyligi oshib borsa-da, qizlar va oʻgʻil bolalar oʻrtasidagi umumiy farq saqlanib qoldi. Tahlillarga koʻra, oʻgʻil bolalar turli xil sonli soʻzlarni erta yoshda ishlatishni boshlasa, qizlar uchun xuddi shunday afzallik soʻz birikmalarida kuzatilgan. Chunki qizlar oʻgʻil bolalarga qaraganda soʻzlashuvda kattaroq ifodali lugʻatlarda foydalanishi oʻz isbotini topdi. Bu jihat soʻzlarni tushunish uchun oʻrganilgan 22 tildan 16 tasida ayollar, ikkitasida erkaklar ustunligini koʻrsatdi. Shunday qilib, Frank va uning hamkasblari ingliz tilini oʻzlashtirish sohasida soʻzni tushunishda ayollar nisbatan ustunlikka ega, degan xulosaga kelishdi.

Zamonaviy tilshunoslikda gender tadqiqotlari jadal rivojlanayotgan fan sohasi boʻlib, u oʻrganish obʼekti va uslubiy yoʻnalishi boʻyicha kognitiv tilshunoslik, madaniy tilshunoslik, sotsiolingvistika, psixolingvistika kabi bir qator yoʻnalishlarni bogʻlaydi. Maʼlumki, gender tilshunosligi bugungi kunda tilshunoslikning dolzarb lingvistik sohalaridan biridir.¹⁰

1. M.Sadullaeva. Philosophy of Numerical Symbolism in World's Culture. Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd), ISSN: 2456-6470, Volume-4 | Issue-5, August 2020, pp.1545-1548, URL:

2. R.Lakoff. Language and Woman's Place. New York: Harper& Row, 1975. – 253 b.

3. West C. and Zimmerman D.H. Gender. language and discourse/handbook of discourse analysis.1985. Vol.4. - P. 103—124.

4. Lakoff R.. Language and Woman's Place. New York: Harper& Row, 1975. – 253 b.

5. Malts D.N. & Broker R.A. A cultural approach to male and female miscommunication. In J.J. Gumperz (Ed.), Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – P. 196-216

6. Cameron D. Feminism and linguistic theory. London, 1985. – 189 b.

7. Spender M.Man made language. Routledge and Kegan Paul. London, 1985. – 175 b. D. Tannen. You just don't understand. New York: Ballantine, 1990. – 164 b.

8. Thorne B., Kramarae Ch., Henley N. Constructing and reconstructing gender, NY, 1992. – 241 b.

9. M.H. Bornstein, C.S. Hahn & O.M. Haynes. Specific and general language performance across early childhood: Stability and gender considerations. First Language, 24(3), 2004, - P.267-304. <https://doi.org/10.1177/0142723704045681>

10. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. — М.: ПАИ, 1999;

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Cameron D. Feminism and linguistic theory. London, 1985. – 189 b.

2. Matluba Sadullaeva Akrorova. Philosophy of Numerical Symbolism in World's Culture. Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd), ISSN: 2456-6470, Volume-4 | Issue-5, August 2020, pp.1545-1548, URL:

3. Malts D.N. & Broker R.A. A cultural approach to male and female miscommunication. In J.J. Gumperz (Ed.), Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – P. 196-216

4. Lakoff R.. Language and Woman's Place. New York: Harper& Row, 1975. – 253 b.

5. Spender M.Man made language. Routledge and Kegan Paul. London, 1985. – 175 b. D. Tannen. You just don't understand. New York: Ballantine, 1990. – 164 b.

6. West C. and Zimmerman D.H. Gender. language and discourse/handbook of discourse analysis.1985. Vol.4. - P. 103 - 124.

Rafiqjon Zaripov,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori(PhD).
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Amaliy filologiya kafedrasida katta o'qituvchisi.

DAVLAT TILI TARAQQIYOTIDA TIL AKADEMIYALARI VA ATAMALAR QO'MITALARINING ROLI

Annotatsiya. Tadqiqotda davlat tili taraqqiyoti, davlat tili menejmenti, davlat tili menejmentining nazariy va amaliy ilmiy tadqiqi, til menejmentini olib borishda til akademiyalari, institutlari, atamalar qo'mitalarining roli yoritilgan.

Kalit so'zlar: davlat tili menejmenti, til menejmentining nazariy va eksperimental ilmiy tadqiqi, til akademiyalari, atamalar qo'mitalari.

Abstract. Development of the state language in research, state language management, theoretical and practical research of state language management, language academies in conducting language management, language institutes, the role of terminology committees is explained.

Keywords: state language management, theoretical and experimental research of language management, language academies, terms committees.

Аннотация. Развитие государственного языка в научных исследованиях, управление государственным языком, теоретические и практические исследования управления государственным языком, языковые академии по проведению языкового менеджмента, языковые институты, объясняется роль терминологических комитетов.

Ключевые слова: управление государственным языком, теоретические и экспериментальные исследования языкового менеджмента, языковые академии, комитеты по срокам.

Til menejmentini tadqiq etishda asosiy e'tibor til maqomi bilan bog'liq siyosiy harakatlarni aniqlash va amalga oshirish jarayonlariga, ma'lum bir til, tur yoki to'plamga mos keladigan vazifalarni belgilashga qaratiladi.

Til menejmentida til boshqaruvini amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi maxsus tashkil etilgan agentliklar, organlar, yuqori ma'suliyatni zimmasiga olgan tashkilotlar, vakolatli shaxslarni farqlash lozim.

Davlat tili menejmentini amalga oshirishda uch jihatga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. 1. Til menejmenti huquqiy asoslari; 2. Til boshqaruvi amaliyoti; 3. Til menejmentining nazariy va eksperimental ilmiy tadqiqi. Shu nuqtai-nazardan davlat organlari va ilmiy tadqiqot muassasalari ham turli funksiyalarni amalga oshiradi.

Biz quyida yuqoridagi funksiyalardan biri bo'lgan til menejmentining nazariy va eksperimental ilmiy tadqiqiga e'tibor qaratamiz va mazkur faoliyat bilan shug'ullanuvchi muassasalarning davlat tili maqomini belgilashdagi o'rniga to'xtalamiz.

Til menejmentining nazariy va eksperimental ilmiy tadqiqi filologik ta'limga asoslangan ilmiy muassasalar yoki shu sohada faoliyat olib boruvchi tadqiqotchilar tomonidan olib borilishi mumkin. Ko'plab mamlakatlarda esa, til menejmentining ilmiy tadqiqi asosan til akademiyalari tomonidan olib boriladi. Til akademiyalari til qonuniyatlarini shakllantirish, til me'yorlarini ishlab chiqish, tilni rivojlantirish, o'stirish, til materiallarini nashr

etish ishlari bilan shug'ullanadi. Quyida jahonning eng nufuzli tillari taraqqiyotida yuqori ahamiyat kasb etgan til akademiyalarining faoliyatiga e'tibor qaratamiz va til menejmentidagi o'rnini yoritamiz.

Hozirda milliy til akademiyalarining tarixi yetarlicha o'rganilmaganligi jahon olimlari tomonidan ta'kidlanadi. Til sofliğini saqlash, uni rivojlantirishga mas'ul bo'lgan asosiy muassasa til akademiyalari hisoblansada, mazkur akademiyalarning faoliyat tarixining yetarlicha o'rganilmaganligi bizningcha ham bir muncha ajablanarli.

Jahondagi ilk milliy akademiyalar miloddan avvalgi davrlarda shakllanganligi tadqiqotlarda qayd etiladi. Biz ular haqida yetarlicha materialga ega bo'lmaganimiz tufayli, milodiy asrlarda tashkil etilgan, zamonaviy me'zonlarga tayangan til akademiyalarining asosiy tadqiq yo'nalishlariga va til menejmentidagi o'rniga to'xtalamiz.

Zamonaviy tamoyillarga asoslangan ilk til akademiyalari sifatida 1584-yilda Florensiyada tashkil etilgan del Kruska akademiyasi, 1635-yilda Parijda tashkil topgan fransuz akademiyasi va 1713-yilda Ispaniyada shakllangan Real Academia Espanola akademiyalari qaraladi. Ular asosan yuqori ahamiyatli deb bilingan tillarining an'anaviy shaklini standartlashtirish va kodlashtirish bilan shug'ullangan. Dunyoning eng buyuk akademiyalaridan hisoblangan fransuz tili akademiyasiga Kardinal de Richeleu asos solgan bo'lib, u akademiyaning oldiga nafaqat tilni

tozalash, balki uni ilm-fan va ta'limga xizmat qila oladigan zamonaviy vositaga aylantirish vazifasini qo'ydi. Bu akademiya vakillari tomonidan samarali uddalandi. Bunda markazlashgan davlatni tashkil etishda standartlashgan milliy tilning ahamiyatini anglagan Kardinal de Richeleu hatti-harakatlarini alohida e'tirof etish lozim bizningcha. Bu jihatlar shuni ko'rsatadiki, millatlar va ularning manfaatlarini birlashtirishda til boshqaruvining o'zni beqiyos.

Yana bir uzoq tarixga ega akademiya 1713-yilda tashkil topgan Real Academia Espanola hisoblanadi. Mazkur akademiya Kastil tilining sofligini saqlash bilan birga imlo bo'yicha qarorlar qabul qilish, lug'atlar va grammatikalarni nashr etish bilan shug'ullangan. Lotin Amerikasida alohida ispan akademiylari 1871-yildan boshlab Kolumbiya, Ekvador, Meksika, Salvador, Gonduras, Puerto-Riko, AQSh va boshqa mamlakatlarda tashkil etildi.

Ispaniya ko'p tilli hisoblanib, bu tillarning ayrimlari o'z akademiylariga ega. Ushbu akademiylar o'z maqsadi, vazifalari bilan bir-biridan farq qiladi. Quyida ayrim akademiylarni ko'rib o'tamiz. Real Academia Galega 1906-yilda tashkil etilgan bo'lib, 1980-yillardan buyon Galisiya avtonom viloyatida faoliyat olib boradi. Shuningdek, ushbu viloyatda 1980-yilda tashkil etilgan Associac,om Galega da Lyngua ham faoliyat olib boradi. Kataloniya avtonom viloyatida 1918-yilda tashkil etilgan Institut d'Estudis Catalan faoliyat olib boradi. Institutning filologiya bo'limi Kataloniya akademiyasi hisoblanadi. Ushbu tashkilot til me'yorlarini shakllantirish bilan shug'ullanadi. Valensiya avtonom viloyati 1998-yilda Valensiana de la Llengua akademiyasini shakllantirgan. Aragonda ham 1986-yilda shakllantirilgan Akademiya mavjud. Asturiya avtonom viloyatida 1920-yilda tashkil etilgan Academia de la Llingua faoliyat olib boradi. 1919-yilda tashkil etilgan Euskaltzaindia Bask tilining Qirollik akademiyasi hisoblanadi.

Dunyoda yuqori ahamiyat kasb etuvchi qator akademiylar ko'plab mamlakatlarda samarali faoliyat olib bormoqda. Jumladan, 1986-yilda tashkil etilgan Pashimbanga Bangla Akademi — G'arbiy Bengal Bangla Akademiyasi, 1967-yilda shakllangan Kesva an Taves Kernevek (Korn tili kengashi), 1905-yilda tashkil topgan Akademio de Esperanto, Yangi Zelandiyada 1987-yilda shakllangan Te Taura Whiri i te Reo Maori ("Maori tili komissiyasi") va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida ham O'ZR FA tarkibida tashkil etilgan O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti mamlakatdagi til menejmenti tashkillashtirilishida muhim ahamiyat kasb etib, til boshqaruvi ilmiy tadqiqi bilan shug'ullanadi. Mazkur akademiya o'zbek tili qonuniyatlarini shakllantirish, o'zbek tili me'yorlarini ishlab chiqish, o'zbek tilini rivojlantirish, o'stirishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, muassasa til materiallarini nashr etish bo'yicha ko'plab amaliy ishlarni olib boradi. Hozirgacha mamlakatimizdagi tilshunoslik,

adabiyotshunoslik va folklorshunoslik ilmiy markazi hisoblanuvchi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti 1934-yil O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti sifatida tashkil etilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-fevraldagi PF-2789-sonli farmoniga ko'ra Fanlar akademiyasi huzurida O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti shakllantirildi[https://lex.uz/docs/-3117025?ONDATE=18.02.2017%2000]. Mazkur muassasada til tarixi, dialektologiya va turkiy tillarni qiyosiy o'rganish, hozirgi o'zbek tili, terminologiya, leksikologiya va leksikografiya kabi qator sohalar tadqiqini amalga oshiruvchi 8 ta bo'lim fundamental izlanishlar olib boradi. "O'zbek tili leksikasi va terminologiyasining mustaqillik davri taraqqiyotini tadqiq qilish", "Onomastik birliklarning lingvistik tadqiqi" kabi tadqiqotlar shular jumlasidandir.[http://tai.uz/?page=about#institut]. Shu bilan birga adabiyot va folklorning ko'plab tarmoqlari bo'yicha ham izlanishlar olib boriladi. Institutda bir yilda oltita nashri chop etiladigan "O'zbek tili va adabiyoti" ilmiy jurnali faoliyati yo'lga qo'yilgan. Ushbu jurnalda o'zbek tilining dolzarb muammolari, imkoniyatlari yoritilgan ilmiy tadqiqot ishlari nashr etiladi.

Til menejmentida terminlarni tartibga solish alohida boshqaruv yondashuvlarini talab qilganligi tufayli u yo'nalishning kichik tarmog'i sifatida qaraladi. Til boshqaruvi muntazam, tizimli tartibda olib borish uchun odatda mamlakatlar terminologiya qo'mitalarini shakllantiradilar va o'lkadagi terminologik tizimni tartibga solishni vazifa qilib belgilaydilar. Odatda terminologiya qo'mitalari til akademiyalari, til targ'ibot uyushmalarining asosiy faoliyatini tashkil etishi e'tirof etiladi. Chunki, til maqomidagi o'zgarish va yangilanishlar til taraqqiyotini yuksaltiradi.

Terminlar bilan ishlash bir muncha murakkab jarayon bo'lib, u har doim tadqiqotchini ziyraklikka, sinchikovlikka chorlab turadi. Terminologiya atalishi yoki nomlashi lozim bo'lgan har bir narsa, predmet, joy, voqelikni chuqur tadqiq etish va shu o'rganishlar asosida muayyan mohiyat va ma'no kasb etgan, shakl

va mazmun mutanosibligini o'zida mujassamlashtirgan, tarixiylik yoki zamonaviylik attemkasiga ega bo'lgan jozibador birlikni taklif etishni talab qiladi. Terminologiya qo'mitalarining faoliyati keng yoritilmasa ham til boshqaruvida kata ahamiyat kasb etadi. Terminologlarning faoliyati ayrim hollarda tanqidlarga yoki e'tiroflarga olib keladi. Leksikograflar kabi ular ham tilning leksik fondini boyitib boradilar.

Terminologiyaning bir tarmog'i bo'lgan nomenklatura va joy nomlari ham til menejmentida o'ziga xos o'rin kasb etuvchi qiziqarli tarmoq hisoblanadi. Joy nomlari nafaqat ijtimoiy hayotda balki, jamiyatning barcha sohalar uchun ham yuqori ahamiyat kasb etadi. U bilan bog'liq muammolar tushunmovchiliklar va boshqa mashmashalarga sabab bo'lishi mumkin. Ayniqsa xalqaro miqyosidagi nomlanishlarda bir xillikni ta'minlash lozim. Ba'zan turli millatlar vakillari tomonidan hatto mamlakat nomlari ham milliy nomlanishlar bilan qo'llanish hollari uchrab turadi va bu tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Aslida har bir millat yoki davlat bunday nomlanishlarni ommaga havola etishi lozim. Qayd etilgan jihatlarini inobatga olib, 1960-yillarda Birlashgan Millatlar Tashkiloti geografik nomlarni standartlashtirish bo'yicha doimiy konferensiyani tashkil etdi va o'tkazilishini yo'lga qo'ydi. Konfrensiya xalqlarni terminlar bo'yicha qo'mitalar tashkil etish va uning faoliyatini yoritib borish maqsadida gazeta yoki jurnallar nashr etishga chorlaydi. Konferensiyalarda mamlakatlardan kelgan terminologlar va soha vakillari uchta funksiyani amalga oshiradilar. 1) Muayyan o'lkadagi sohaviy o'zgarishlar va siyosiy e'tibor yuzasidan hisobot beradilar; 2) joy nomlari haqidagi ma'lumotlarni tarqatishga yordam beradilar; 3) romanizatsiya va transliteratsiya standartlarini ishlab chiqadilar.

Hozirgi kunda dunyoning qator mamlakatlarida terminologiya qo'mitalari yoki agentliklari o'z faoliyatini olib bormoqda. Masalan, Avstriyada Avstriya Fanlar Akademiyasining Avstriya shevalari va nomlari leksikografiyasi instituti, Avstraliyada geografik nomlar qo'mitasi, Belgiyada Institut Geographique National, Xitoyda Xitoy Toponimiya instituti, Estoniyada Geografik nomlarni standartlashtirish bo'yicha doimiy qo'mita, Fransiya milliy detoponimiya komissiyasi, Eronda Milliy kartografiya markazi, Iordaniya Qirolligida Iordaniya geografik markazi, Yangi Zelandiyada Yangi Zelandiya Geografik Kengashi, Filippinda Milliy xaritalash va resurslar ma'lumot boshqarmasi, Janubiy Afrikada Janubiy Afrika geografik nomlar kengashi, Buyuk Britaniyada geografik nomlar bo'yicha doimiy

qo'mita, Amerika Qo'shma Shtatlarida geografik nomlar bo'yicha kengash va boshqalar. Qayd etish joizki, keltirilgan mamlakatlardagi terminologiya tuzilmalari BMT geografik nomlarni standartlashtirish doimiy konferensiyasi qatnashchilari hisoblanadi.

Terminologiya qo'mitalari va agentliklari milliy hukumatlar doirasida shakllantiriladi va rivojlanadi. Ushbu yo'nalish til boshqaruvining kichik bir tarmog'i sifatida joy nomlarini tartibga solish, standartlashtirish ishlarini olib boradi. Istiqolning ilk yillarida respublikamizda milliy atamashunoslik qo'mitasi o'z faoliyatini boshlagan edi. Mazkur muassasa tilimizning terminologik muammolari bilan shug'ullanib kelgan. Milliy atamashunoslik qo'mitasi sa'y-harakatlari bilan o'zga tillardan olingan yoki muomaladan chiqqan so'zlar o'zgartirilib, yangi, milliy atamalar shakllana boshladi, o'zbek tilidagi unutilib ketgan so'z va iboralar muomalaga qaytarildi. Keyinchalik ushbu tashkilotning faoliyati tugatilgan edi. Tilga bo'lgan e'tiborning so'nggi yillarda yuksalganligi terminologiyada ham o'z aksini namoyon qildi. O'zRVMning "O'zRVM huzuridagi atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilinib, amaliyotga joriy etildi[<https://lex.uz/ru/docs/-4717157>].

Ushbu hujjat yangi so'z va atamalarni rasmiy iste'molga kiritish borasidagi ishlarni tartibga solish bilan shug'ullanadi. Ayni paytda dunyoda ilm-fan va texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib, mamlakatimizning xalqaro hamkorlik aloqalari tobora kengaymoqda. Natijada, hayotimizga chetdan ko'plab yangi tushuncha, so'z va iboralar kirib kelmoqda. Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarida zamonaviy atamalarining o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi[1]. Mazkur vazifalarni o'z o'rnida amalga oshirishda qabul qilingan qonun hujjatining ahamiyati beqiyos.

Demak, davlat tili taraqqiyotida til akademiyalari va atamalar qo'mitalarining roli beqiyos bo'lib, hukumat tomonidan mazkur tarmoqlarga qaratilgan yuksak e'tibor til taraqqiyoti va uning sofligini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Til menejmentining nazariy va eksperimental ilmiy tadqiqi til akademiyalari, til tadqiqi bilan shug'ullanuvchi institutlar tomonidan olib boriladi. Shuningdek, atamalar qo'mitalari faoliyati ham til menejmentining zaruriy tarmoqlaridan hisoblanadi. Shunday ekan, mazkur sohalar tadqiqiga yetarlicha ma'suliyat bilan yondashish til ilmiy tadqiqining samarali olib borilishiga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga baishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 21-oktabr 2019-yil. <http://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoyevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-ottiz-jilligiga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>
2. <https://lex.uz/docs/-3117025?ONDATE=18.02.2017%2000>
3. <http://tai.uz/?page=about#institut>
4. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

Shuhrat XOTAMOV,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlari" kafedrasida katta
o'qituvchisi, dotsent

XODIMLAR KASBIY TAYYORGARLIGINI OSHIRISH USULLARI

Annotatsiya: Maqolada harbiy muassasalar tarbiyachi xodimlar uchun zarur bo'lgan kasbiy sifatlar tahlil qilingan. Shuningdek, harbiy muassasalar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va xodimiga qo'yiladigan talablar yoritilgan.

Kalit so'zlar: harbiy muassasa xodimi, axloq tuzatish, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik-psixologik tayyorgarlik, kasbiy kompetensiya, bilim saviyasi, ichki madaniyat, muomala madaniyati.

Annotation: this article analyzes the professional qualities necessary for an educator who is directly involved in moral correction in military institutions. It also highlights the features of the activities of institutions and the features of the requirements for employees.

Keywords: employee of a military institution, professional training, pedagogical and psychological training, professional competence, level of knowledge, internal culture, communication culture.

Аннотация: в данной статье анализированы профессиональные качества необходимые воспитателю, занимающемуся непосредственно нравственным исправлением в военных учреждениях. А также освещены особенности деятельности учреждений и особенностей требования к сотрудникам.

Ключевые слова: сотрудник военных учреждения, профессиональная подготовка, педагого-психологическая подготовка, профессиональная компетенция, уровень знаний, внутренняя культура, культура общения.

So'nggi yillarda mamlakatimizda jinoyat ijroiya qonunchiligini takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jinoyat-ijroiya qonunchiligini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 7-noyabrdagi qarori, "2019–2022 -yillarda O'zbekiston Respublikasi jinoyat-ijroiya qonunchiligini takomillashtirish" **konsepsiyasi**, Vazirlar Mahkamasining "Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq jazolarni ijro etish muassasalarining faoliyati samaradorligini ta'minlash bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2020- yil 5-martdagi qarori mazkur turdagi **muassasalar faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan**. Bunda axloq tuzatish va tarbiyaviy ishlar samaradorligini ta'minlashga ustuvor ahamiyat qaratilgani e'tiborga sazovor. Zero, bu bilan qonun oldida javobgar bo'lgan shaxslarning ozodlikka chiqqanidan so'ng qayta jinoyat sodir etishining oldini olish, jamiyatda jinoyatchilikning kamayishiga olib keladi. Mazkur vazifa ijrosida muassasa xodimlari, ayniqsa, tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega.

Jazoni ijro etish muassasalari xodimlarining kasbiy tayyorgarligi va shaxsiy sifatleri bilan bog'liq masalalarni xorijiy olimlardan S.Afanaseva, A.Votinov, E.Zautorova, A.Misyurev, N.Tyugaeva, A.Chirikov, A.Sapojnikov va boshqa pedagog olimlar o'rganishgan. O'zbekistonlik olimlardan ushbu masala pedagog va psixolog olimlar B.Siriev, R.Dushanov, R.Maxmudov, L.Tursunov va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Lekin e'ton qilingan ishlarda xodimlarning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablarning ayrim jihatlarga o'rin olgan.

Albatta, mahkum shaxslarni axloqan tuzatish va tarbiyalash ishlarida nafaqat muassasaning pedagogik jamoasi balki, barcha xodimlari ishtirok etadi. Shu sababli mazkur muassasa xodimlari alohida pedagogik-psixologik tayyorgarlikka ega bo'lishlari lozim.

Shunga ko'ra, pedagog olimlar E.Zautorova bugungi kunda mazkur muassasa xodimi axloqiy tarbiyalangan, pedagogik va huquqiy savodxon, umumiy madaniyatga ega bo'lish bilan birga "Tarbiyachiga maqsadga intiluvchanlik, mehnatsevarlik, kamtarlik, mas'uliyatlilik va muammolarni qo'yishdagi sezgirlik, so'z va ish birligi, axloqiy poklik va oliy himmatlilik xos bo'lishi kerak" deydi.

Bugungi kunda penitensiar soha olimlari mazkur turdagi muassasa xodimining kasbiy tayyorgarligi masalasida pedagogik-psixologik tayyorgarligiga ko'proq e'tibor qaratishmoqda. Bunda xodimlarning pedagogik-psixologik tayyorgarligini quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

a) xodimlarning muassasa faoliyatiga xos bo'lgan stress omillar ta'siriga psixologik jihatdan chidamliligini oshirish;

b) pedagogik-psixologik va kasbiy sifatleri rivojlantirish, har qanday murakkab vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikma va malakasini shakllantirish.

Pedagogik-psixologik tayyorlik xodimning kasbiy mahoratini oshirib boradi. Shuning uchun muassasa xodimlari kasbiy tayyorgarlik tizimiga psixologik tayyorgarlikni maqsadga yo'naltirilgan holda oshirib borishning usul, uslub va shakllarini kiritish lozim. Chunki mazkur turdagi muassasalar faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ya'ni, ushbu muassasalar

xodimlari faoliyati bevosita qonunni buzuvchi va jamiyatdagi qabul qilingan normalardan og'uvchi xulq-atvorga ega, jamiyatda umumqabul qilingan tartib-qoidalarga zid qarashdagi, turli psixologik xususiyatga va dunyoqarashga ega shaxslar bilan bog'liq bo'ladi. Bu esa xodimlar faoliyati turli murakkab va stressli vaziyatda amalga oshishga omil bo'lishi mumkin. Mazkur xususiyatdan kelib chiqib, xodimdan chuqur bilim, ko'nikma va malaka bilan bir qatorda kasbiy-psixologik kabi muhim sifatlariga ega bo'lishi ham talab etiladi. Bu sifatlariga quyidagilarni kiritish mumkin: idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, kuzatuvchanlik, murakkab vaziyatlarda tezkor qaror qabul qila olish, hissiy-irodaviy sifatlar rivojlanganligi, sabr-toqatlilik, ruhiy barqarorlik, muloqotga kirishuvchanlik, odamlarda o'ziga nisbatan ishonch uyg'ota olish.

Ma'lumki, harbiy xodim qonunga itoatkor bo'lishda boshqalarga o'rnak bo'lishi va har bir harakati qonun doirasida va adolatli bo'lishi lozim. Chunki tartib-qoidalarga rioya qilmaslik oqibatida jazoga tortilgan shaxsning o'ziga xos xususiyatlari xodimdan sabr-toqatli bo'lishni, o'z hissiyotlarini jilovlay olishni talab etadi. Xodim turli stressli vaziyatlarga psixologik jihatdan

chidamli bo'lishi, muassasada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har qanday ekstremal vaziyatga psixologik tayyor bo'lishi lozim. Xodim mahkumlarni axloqan tuzatish va tarbiyalash bilan shug'ullanishi sababli pedagogika va psixologiya sohasi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi, turli pedagogik va psixologik ta'sir usullari va vositalaridan unumli foydalanish ko'nikma va malakasiga ega bo'lishi zarur.

Xodimda yuqorida ko'rsatib o'tilgan sifatlar yaxshi rivojlanmagan bo'lishi mumkin. Lekin yaxshi mutaxassis bo'lishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan har bir xodim o'zida yuqorida sanab o'tilgan sifatlarini amaliy faoliyati davomida rivojlantirishga harakat qiladi. Shu sababli xodim uzluksiz o'z ustida ishlashi va barcha yuqorida ko'rsatib o'tilgan sifatlarini rivojlantirishga intilmog'i lozim.

Tadqiqot maqsadiga muvofiq, ishlab chiqilgan rejaga asosan empirik o'rganish amalga oshirildi. Mazkur empirik o'rganish tarbiya usullari va omillarini chuqurroq aniqlash bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma orqali amalga oshirildi. Unda Toshkent viloyati Zangiota tumanidagi 42-son manzil koloniya mahkumlari va ma'muriyat xodimlari ishtirok etdi.

Tadqiqot doirasida o'tkazilgan empirik o'rganish ko'rsatkichlari

№	"Mahkumlarni axloqiy tuzalishiga ta'sir ko'rsata olishi uchun tarbiyachi qanday bo'lishi kerak?" savoliga berilgan javoblar	30 yoshdan kattalar	30 yoshdan kichiklar
1.	Bilim saviyasi keng bo'lishi kerak	63%	54%
2.	Tartib-qoidaga qat'iy rioya qilish kerak	0%	0%
3.	Madaniyati yuqori bo'lishi kerak	11%	27%
4.	Har bir shaxs bilan yakka tartibda ishlash kerak	17%	9%
5.	Muomala madaniyatiga ega bo'lishlik	14%	0%

Yuqoridagi tahlillardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, 30 yoshdan kattalar va 30 yoshdan kichiklar uchun ham tarbiyachining bilim saviyasi keng va chuqur bo'lishi muhim omil ekan. Shuningdek, yoshi kattalar uchun tarbiyachining mahkum shaxslar bilan yakka tartibda ishlay olishi bilan birgalikda tarbiyachining ularga muomalasi ham katta ahamiyat kasb etsa, 30 yoshdan kichiklar uchun tarbiyachining madaniyati muhim ekanligi aniqlandi.

Shunga ko'ra shaxslarni axloqan tuzatish va tarbiyalash bilan shug'ullanuvchi xodimlar faoliyatini

o'rganib quyidagi amaliy takliflarni berishimiz mumkin. Birinchidan, maxsus muassasalarida oliy ma'lumotli, rahbar lavozimida ishlagan shaxslar ham uchrashini hisobga olib otryad boshliqlari-tarbiyachi lavozimlariga oliy ma'lumotli pedagog kadrlarni tayinlash muhim ahamiyatga egadir. Ikkinchidan, xodimlarni lavozimlarga tayinlashda ularning yoshini va xarakter xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bunda xodimlarning kasbiy tayyorgarligiga psixologik-pedagogik mahoratni oshirib borishning usul, uslublarini o'rganishi ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Вотинов А.А., Формирование культуры самоорганизации сотрудников ФСИН как фактор их профессионального совершенствования. Теория и практика общественного развития, 2015, № 20, с. 292-294.
2. Зауторова Э.В. Пенитенциарная педагогика. Курс лекций. - Вологда: ВИПЭ ФСИН -Р.: 2012. с. 48.
3. Maxmudov R.M. Penitensiar psixologiya va pedagogika. Darslik. -T.: Harbiy-texnik instituti. 2018. - 122-138 bet.
4. Сапожников А.Н. Формирование педагогической компетентности сотрудников уголовно-исполнительной системы. Ярославский Вестник, 2011. №1. Том II. стр. 194-197.
5. Сирлиев Б.Н. Жазони ижро этиш муассасалари фаолияти психологияси. Ўқув қўлланма. - Т.: ЎзРес. ИИ Академияси, 2010. - 128 б.
6. Тураханова Д.А. Пенитенциар тизимда таълим олиш масалалари (хаҳон тажрибаси мисолида) Замонавий таълим, 2020. №4 (89), Б. 40-47.

E'zoza SABIROVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti katta o'qituvchisi, PhD

IZOHLI LUG'ATLARDAGI HUQUQSHUNOSLIK TERMINLARI TAVSIFINING TAKOMILLASHTIRILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyat hayotini huquqiy tartibga solish, madaniyatning bir tarmog'i hisoblangan huquqqa oid terminlarning juda katta auditoriya foydalanadigan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da mavjud izohi, lug'at maqolalari tahlilga tortilgan. Tilshunoslik va davr talabiga ko'ra ushbu terminlarning izohini takomillashtirish masalalari yoritilgan, bunga doir muayyan amaliy ilmiy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: lug'at maqolasi, illyustrativ misol, bosh so'z, izohlanuvchi birlik, izoh, leksik pometa.

Abstract. Article analyzes the definitions and articles of legal terms, considered to be a branch of culture and legal regulation of society's life, which is in the "Annotated Dictionary of the Uzbek Language, used by a very large audience. It messages improving the interpretation of these terms according to the requirements of the time and Linguistics, as well. Specific practical scientific recommendations are given in this regard.

Key words: dictionary article, illustrative example, main word, explanatory unit, explanation, lexical sign.

Аннотация. В статье анализируются толкования и артикли юридических терминов, считающихся отраслью культуры и правового регулирования жизни общества, которые есть в «Толковом словаре узбекского языка», которым пользуется большая аудитория. Особое внимание уделяется совершенствованию толкования этих терминов в соответствии с требованиями времени, а также языкознания. В связи с этим даны конкретные практические научные рекомендации.

Ключевые слова: словарная статья, иллюстративный пример, главное слово, объяснительная единица, пояснение, лексическая помета.

Huquqqa oid bilimlarga doimiy ehtiyoj mavjud ekan, soha terminlarini tizimlashtirgan holda o'rganish, uni lug'atlarda berish, butun terminologik tizim ichidan umumiy filologik lug'atlar uchun tanlab olish tamoyillarini ishlab chiqish nafaqat tilshunoslik, balki jamiyat hayotining yanada ildamlashi uchun ahamiyatlidir.

O'zbek tilining me'yori hisoblangan "O'zbek tilining izohli lug'ati" esa yaqinda qayta tahrir etilgan holda nashr etilganiga qaramay, mazkur nashrda avvalgi mavjud ayrim kamchiliklar bartaraf etilmaganining guvohi bo'lish mumkin. Xususan, tadqiqot obyektimiz bo'lgan huquqshunoslik sohasiga oid terminlar misolida shuni ayta olamizki, mazkur izohli lug'atda keltirilgan huq. pometali terminlarning ba'zilar ham tahrirsiz – eski holda berilgan. Yana shuni ham ta'kidlash kerakki, yangi leksemalar kiritilganligi e'tirof etilayotgan izohli lug'atning yangi tahririda 2008-yilgi nashrda mavjud huquqiy terminlardan tashqari neoterminologik birliklar uchramaydi.

Tabiiyki, jamiyat hayotining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan huquq sohasiga oid terminologik birliklar lug'atda keltirilgan – o'zbek tilining umumiy leksik xazinasini aks ettirishi nazarda tutilgan umumiy leksik miqdorga nisbatan kam berilgan. Agar huquq sohasiga oid terminlarning izohida huquqqa oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar mavjud bo'lsa, huq. pometasi bilan berilmagan birliklar hisobga

olinsa, lug'atda huquqshunoslikka oid terminlar 377 tani tashkil etadi. Ammo bu ham umumiy miqdorga nisbatan solishtirilganda kam termin degani. Ushbu faslda mazkur izohli lug'atda mavjud huquqqa oid terminlarning izohini berish masalasiga oid fikrlar, takliflar bayon etiladi. Shuningdek, bugungi kunda jamiyat hayotida mavjud yangi huquqiy tushunchalarni ifodalaydigan, shuningdek, huquqshunoslikka oid faol qo'llanayotgan terminlarning ro'yxati keltiriladi.

Lug'at unga kiritilgan lug'aviy birliklar va ularga tuzilgan lug'at maqolalaridan tashkil topgan [1]. Ushbu lug'aviy birliklar umumiste'mol hamda chegaralangan leksikadan tanlab olingan. Bosh so'z sifatidagi lug'aviy birlikka beriladigan izoh – lug'at maqolasini shakllantirishda etimologik ma'lumotlar, ba'zan birlikning talaffuz shakli, adabiy meyor sifatidagi shartli shakli, qo'shimcha mazmuniy-tavsifiy belgilar keltirilib, uning ma'nosini yoritish uchun illyustrativ misollar sifatida badiiy, ilmiy adabiyot, shuningdek, gazeta va jurnal materiallaridan foydalanilgan. O'zbek tilining chegaralangan leksikadan terminlarning tanlab olinishiga oid muayyan mezon lug'at tavsifida keltirilmagan.

Huquq sohasiga oid terminlarning o'zbek tilining izohli lug'atlarida izohlanishiga doir qarashlarimiz shuni ko'rsatadiki, ikki tomli izohli lug'atda, avvalo, keltirilgan terminlar miqdori kam bo'lgan. Ammo shuni hisobga

olish kerakki, besh jildli lug'atda huquqiy termin sifatida keltirilgan ba'zi birliklar (ya'ni huq. pometasini olgan terminlar) ikki tomlida boshqa leksik pometa bilan keltirilgan. Masalan, besh jildlida:

AKKREDITIV [lot. *accreditivus* — ishonchli, vakolatli] ml. 1 Naqd pulsiz hisob-kitoblar olib boriladigan bank hisob varag'i.

2 ...

3 ...

4 huq. Akkreditiv (yorliq) Diplomatik vakilning vakolatini tasdiqlovchi hujjat.

Ikki tomlida:

AKKREDITIV [r<nem] fin. Bank yoki omonat kassalardan birining biror shaxs yoki tashkilotga ma'lum miqdordagi mablag'ni berish haqida boshqa bank yoki kassaga yuborgan buyruq qog'ozi, mas. omonat kassaga qo'yilgan pulni istalgan omonat kassadan olish uchun berilgan hujjat.

Lug'at tavsifida berilishicha, birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan bosh so'zning ma'nolari meyorilik tamoyiliga asosan joylashtirilgan. Ushbu holat ikkala nashrga ham taalluqli. Ba'zi so'zlarning lug'at maqolasiga qaraydigan bo'lsak, farqli yillarda nashr etilgan ushbu lug'atlarda birlikning ma'nolari ketma-ketligi farqli ekaniga guvoh bo'lishimiz mumkin. Masalan, 5 jildlida:

AJRIM 1 Ikki o'rtadagi ish yuzasidan xulosaviy natija; kelishuv, kelishtiruv.

Ajrim qilmoq 1) kelishmovchilikni, nizoli holatni bir yoqlik qilmoq. 2) huq. tomonlar ishi yuzasidan hukm chiqarmoq. Yaxshisi sudga bering — bizni ajrim qilsin. "Mushtum".

2 huq. Sud qarori.

2 tomlida:

AJRIM 1 Ikki o'rtadagi bitim, kelishuv.

2 yur. Ko'rilayotgan ish buyicha sud qarori, hukmi. Sud ajrimi. Ajrim qilmoq, ikki o'rtani bitishtirmoq, kelishtirmoq; 2) yur. qaror qilmoq, hukm qilmoq; 3) uzil-kesil, qat'iy, aniq javob bermoq, hal qilmoq.

Demak, xulosa qilish mumkinki, so'zlarning ma'nolari vaqt tafovutida semantik xususiyatiga ko'ra faollik jihatidan farq qilgan. Shuningdek, ba'zi terminlar dastlabki izohli lug'atda huquqiy terminlik pozitsiyasida emas, ba'zilar esa umuman mavjud ham emas. Masalan, neytralitet, oldi-sotdi, akkreditatsiya, rekvizitlar, replika, ekskumatsiya, prolongatsiya, persona grata, persona non-grata kabi birliklar keyingi nashrda huquqiy termin sifatida berilgan, ammo dastlabki nashrda birlik sifatida mavjud bo'lmagan lug'aviy birliklar. Xuddi shu vaziyat aksincha holatda ham uchraydi.

Ba'zi birliklar ikki tomlilug'atda huquq terminini sifatida berilgani holda, besh jildlida huquqiy terminlikdan mahrum etilgan. Masalan, yoqlamoq terminini dastlabki nashrda yur. pometali birlik, keyingi nashrda esa terminlik maqomida emas.

Chegaralangan qatlam leksikasi uchun berilgan uslubiy belgilar izohlanuvchi birlik haqida muhim axborot yetkazuvchi lug'at unsuri. Ya'ni bosh so'zning

qaysi sohaga oid yoki qaysi uslubda qo'llanishi haqida izohda uzundan uzun gapirish zaruratini yo'qotadi. Uslubiy xarakteristika lug'at birliklariga beriladigan izoh — lug'at maqolasini ixchamlashtirishga yordam beradi.

Izohlanuvchi birlikning ma'nosi (yoki ma'nolari)ga beriladigan izoh lug'at maqolasining doimiy va bo'lishi shart hisoblangan tarkibiy qismi. Izohdan boshqa komponentlar lug'at maqolasi tarkibida keltirilishi ham, keltirilmaligi ham mumkin. Tadqiq obyektimiz bo'lgan ikki tomlilug'atda besh jildli izohli lug'atlarda ham terminlarning lug'at maqolasida grammatik belgilar qo'llanilmagan. Chunki terminlar asosan nominativ xarakterda — ot turkumidagi yoki otlashgan so'zlar bilan bilan ifodalangan bo'ladi. Ot yoki otlashganlik shakliga oid bo'lmagan juda kam sonli huquq sohasiga oid terminlar ham (legitim (sifat), jinoiy (sifat), so'roqsiz (ravish)) grammatik belgi ko'rsatilmagan holda berilgan.

Lug'at birliklari, xususan, terminlar ma'nosini aniq, to'g'ri va to'la belgilash, lug'at birliklari ma'nolarini izohlash, ularni o'zaro bog'liqlik asosida tartiblash, izchillik bilan qayd etish izohli lug'at tuzish ishining eng qiyin va asosiy jarayonlaridan hisoblanadi va leksikografdan chuqur bilim va katta mahorat talab qiladi. Lug'atning qiymati, muvaffaqiyati ana shu vazifaning qay darajada bajarilganligi bilan ham belgilanadi[2]. Bu borada lug'atshunoslar mehnati va muvaffaqiyatlarini inkor etmagan holda ba'zi kamchiliklar borligini ham aytib o'tish lozim. Masalan, 2 tomlida:

ADVOKAT [r<lat] 1 Ayblanuvchini sudda, himoya qiluvchi, sudda biror shaxsning ishini olib boruvchi, huquqiy masalalar bo'yicha maslahat beruvchi yurist, himoyachi.

2 s. t. salb. Maslahatchi, riyokorchi.

5 jildlida:

ADVOKAT [lot. *advocatus* < *advocare* — yordamga chaqirish] 1 Sudda javobgarga huquqiy yordam (maslahat) beruvchi, javobgar (aybdor)ni himoya qiluvchi yurist; oqlovchi, himoyachi. Advokat, taraf sifatida, sud ishlarini yuritishning barcha bosqichlarida protsessning barcha ishtirokchilari bilan teng huquqlarga ega bo'ladi. Gazetadan.

2 s. t. salb. Maslahatchi; himoyachi.

Ushbu birlikning lug'at maqolasida keltirilgan salbiy uslubiy belgisi bugungi kunda advokat lug'aviy birligi anglatadigan ma'noda anchayin sustlashgan.

Huquqiy jarayonlar, umuman, huquq qonun va meyoriy-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi va himoya qilinadi. Shu boisdan ham huquqqa oid terminlar yasallishida shubhaga soluvchi, ikkilanishni yuzaga keltiruvchi, mavjud normadan chetga chiquvchi, o'qilishidan turli huquqiy jarayonga oid bo'luvchi yoki abstraktlik mavjud terminlar bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Lug'atdagi huquqsiz va huquqsizlik terminlari aynan mazkur sabablarga ko'ra huquqshunoslikda termin sifatida qo'llanmaydi. Huquqsiz deganda qaysi huquq mavjud emasligi nazarda tutiladi: huquqning mavjud emasligi shaxsning muayyan huquqqa

egallik qilish holatida emasligini ifodalaydimi yoki undan mahrum etilganliknimi – kabi иккилантирувчи holatlar yuzaga kelmasligi uchun ham ushbu birlik garchi umumiste'molda mavjud bo'lsa ham, termin sifatida ishlatilish holati tilda mavjud emasligi lug'atda ko'rsatilishi zarur. Bu, albatta, faqat pometaning berilishi yoki berilmasligi bilan emas, izohda semantik va paradigmatic munosabatlar hisobga olingan holdagina yuzaga chiqadi. YA'ni terminologik birlikni lug'atda berish jarayonida o'sha sohada anglatgan terminlik semasi bilan izohlash, chuqurroq va sohaga doir izoh keltirish o'rinliroq, nazarimizda.

Fan va texnikaga doir termin maxsus yaratilgan, ya'ni sun'iy tarzda o'ylab topilgan yoki tabiiy (jonli) tildan olingan so'z[3]. Ammo sun'iy tarzda o'ylab topilganlik uning cheksiz, meyorlarsiz hamda muayyan qoidalarsiz yuzaga kelishini anglatmaydi. Bunday so'zning qo'llanish sohasi u yoki bu ilmiy maktabning vakillari tomonidan belgilanadi, chegaralanadi. Umumtil terminlaridan, ya'ni umumqo'llanishdagi so'zlardan farqli ravishda ilm-fan sohalariga mansub terminlarning iyerarxik (pog'onaviy, bosqichma-bosqich) tartibga solingan birliklarning terminologik tizimlariga birlashgan bo'ladi va faqat ana shu tizimlar, unga muvofiq keluvchi mantiqiy (tushunchaviy) terminologik maydonlar ichidagina o'z ma'nosiga ega bo'ladi. Ilm-fan taraqqiyotidagi har bir qadam ilmiy terminlar yaratish yoki ularga (mavjudlariga) aniqlik kiritishga olib keladi[4]. Ushbu fikrga asoslanib aytilish mumkinki, terminlar izohi aniqlik nuqtayi nazaridan o'zgartirilishi, mukammallashtirilishi tabiiy hodisa.

Shunga ko'ra, o'zbek tilining joriy izohli lug'atida berilgan jami 377 ta huquqqa doir termindan 93 tasigina huq. pometasi bilan berilganini hisobga olsak, bosh so'zning semantik xususiyatlarini hisobga olgan holda qayta ko'rib chiqish, huquqiy izohli lug'atda berilgan izohdan foydalanish lug'atlashini yanada samarali, foydali qilgan bo'lar edi. Albatta, umumiste'molda qo'llanish bilan termin sifatida qo'llanish borasida bahsli o'rinlarda illyustrativ misollardan o'rinli foydalanish maqsadga muvofiq, shu orqali izohlanadigan birlikning ma'nosi ham lug'at foydalanuvchisiga yanada tushunarliroq bo'lishiga erishiladi.

Terminning lug'at maqolasida keltirilishi kerak bo'lgan izoh huquqiy terminlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagicha mukammallashtirilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

bir ma'noli terminni ensiklopedik izoh usuliga ko'ra izohlash;

polisemantik terminning umumiste'mol ma'nosi terminlik semasidan ko'ra faol bo'lgan taqdirda xalq qo'llaydigan ma'nosi avval berilishi, terminlik ma'nosi huq. pometasi bilan belgilanishi;

polisemantik terminning bosh ma'nosi termin sifatida qo'llanilsa, sohaga doir izohli lug'atda beriladigan ta'rifi yaqinroq (ya'ni chuqurroq, kengroq) izohlanishi;

o'zakdosh birliklar (alifbo tartibida yonma-yon kelishini inobatga olib) qatorida huquqshunoslikka oid bo'lmaganlari bilan bir xil pozitsiyada (termin yoki termin emaslik) qolishining oldini olish maqsadida huq. leksik pometasining har bir terminlik semasi mavjud so'zga berilishi;

termin sifatida qo'llanuvchi birliklarni umumiste'molda sinonim sifatida qaralishi mumkin bo'lgan birlikka havola qilinishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Shuningdek, huquqiy terminlarning izohli lug'atlardagi izohida quyidagilarga amal qilishni tavsiya qilamiz:

1. To'liqlik tamoyili. Bunda izohlanuvchi birlikka beriladigan izoh to'liq keltirilishi lozim. Boshqa so'z bilan umumiste'molda sinonim bo'lgan termin unga havola qilinishi yoki o'z sinonimiga yo'naltirilishi terminlik talablarida ko'rsatilgan meyorlarga zid holatni keltirib chiqaradi. Ya'ni u umumiste'moldagi so'zdan kelib chiqqan termin bo'lgan taqdirda ham uning semasidagi sohaga oid maxsus ma'no aynan ajratib ko'rsatilishi kerak. Lug'atdagi jinoyatchi ba jinoyatkor birliklari fikrimizni asoslash uchun yetarli misol bo'ladi.

2. Aniqlik tamoyili. Bunga ko'ra, bir sohaga tegishli terminlar shu sohada anglatgan ma'nosini izohda inkor etish holatlari bo'lmazligi kerak. Masalan, prokuror so'zi huq. pometasi berilmagan bo'lsa ham, huquqqa oid termin sifatida qabul qilinsa, uning izohida quyidagi ma'lumotni ko'rish mumkin:

PROKUROR [fr. procureur < лот. pro-curare — g'amxo'rlik qilmoq] 1 Qonunlarga to'la amal qilinishi va ularning to'g'ri qo'llanishi ustidan davlat nazorati olib boruvchi mansabdor shaxs.

2 Sud jarayonida davlat qoralovchisi.

Ushbu so'zdan olinganlikni bildiruvchi belgi bilan ta'minlangan prokuratura so'zi esa quyidagicha izohlanadi:

PROKURATURA [«prokuror» s. dan] Mamlakatda qonunlarga to'la amal qilinishi va ularning to'g'ri qo'llanishi ustidan nazorat qilib turuvchi va sudda davlat manfaatlarini, davlat nomidan tuzilgan aybnomani himoya qiluvchi davlat organi. Prokuratura organlari. – Mirsaid uning prokuraturada ishlaydigan Mannonov ekanini payqadi-yu, shosha-pisha izoh berdi. P. Qodirov, Uch ildiz. Ushbu holatlar yuzasidan shahar prokuraturasi tomonidan jinoyat ishlari qo'zg'atilib, tergov harakatlari olib borilmoqda. Gazetadan.

Prokuratura so'zining izohida "... ba sudda davlat manfaatlarini ..." deb berilgan qismi prokuror so'zida so'zning hosila ma'nosi sifatida keltirilgan. Ammo "sudda davlat manfaatlarini, davlat nomidan tuzilgan aybnomani himoya qiluvchi davlat organi" ekanligi "Sud jarayonida davlat qoralovchisi" izohidan ko'ra aniq hamda ushbu so'zga yo'naltiruvchi holatda ma'no aniqroq. Yoki prokuror so'zining o'zida qo'llanilgan "davlat qoralovchisi" birikmasi qoralovchi birligining izohida prokurorga ishora qilinishi ma'noni aniq yoritish,

izohlashga yordam beradi hamda birliklarning izohi orqali ziddiyatning oldi olinadi.

3. Ixchamlik tamoyili. Bu qoidaga ko'ra izoh maxsus lug'atda berilayotgan huquqiy jihatdan mukammal ifodalangan izohni xalq tiliga yaqin qilib, ammo mazmunni aynan saqlagan holda ixchamlashtirishni nazarda tutadi.

4. Soddalik tamoyili. Lug'atdan foydalanuvchilar uchun umumiy tushunarli izoh yaratish uchun eng muhimi bu – soddalik. Izohli lug'atlarni yaratishda, ayniqsa, baynalmilal terminlar hissasi milliyalaridan ko'p bo'lgan huquqiy terminologiyaga tegishli birliklar izohida xalqaro tajribaga tayanish ham ushbu tamoyil yetakchi ekanligini ko'rsatadi. Prokuror so'zining izohi "Longman Dictionary of contemporary English"da quyidagicha berilgan: "Prosecutor – a lawyer who is trying to prove in a court of law that someone is

guilty of a crime" ("Prokuror – sudda kimningdir biror jinoyatni sodir etishda aybdor ekanini isbotlashga harakat qiladigan huquqshunos"). Aytmoqchimizki, prokuror so'zini "sudda ayblanuvchining aybdor ekanini isbotlovchi huquqshunos" tarzida izohlash soddalik tamoyiliga ko'ra to'g'ri va lug'atdan foydalanuvchi har qanday shaxs uchun tushunarli bo'lardi. Sohaviy lug'atda mavjud izohning murakkabligi kuzatilsa, soddalik tamoyiliga ko'ra izohlash o'rinli.

Tilshunos olimlar ilm-fan taraqqiyotidagi har bir qadam ilmiy terminlar yaratish yoki ularga aniqlik kiritishga olib kelishini ta'kidlaydi [5]. Xulosa qilib aytganda, terminlar izohini aniqlashtirish va takomillashtirish davr talabi ekanini hisobga olsak, biz tomonimizdan tavsiya etilgan usullar amaliy jihatdan muayyan foydadan xoli bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.10.
2. Мадавалиев А. Изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, 1-сон, 64-бет
3. Мадавалиев А. Ўзбек тилида кимё терминлари ва уларнинг изоҳли луғатда берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, 5-сон. – Б. 54.
4. Реформатский А.А. что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. М., 1961. С.121-122.
5. Суперанская А.В. Терминология и номенклатура // Проблематика определения терминов в словарях разных типов. –Л.: 1976. – С. 75-83.

SALIMA JUMAYEVA

filologiya fanlari nomzodi,

Qarshi Davlat universiteti

Adabiyotshunoslik kafedrası dotsenti

"YARADOR UMID OTLARI" DOSTONINING G'UYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Har qanday inson ma'naviyatini shakllantirishd badiiy adabiyot keng imkoniyatga ega. Shu ma'noda, shoir Ikrom Otamurod ijodini tizimli ravishda o'rganish zarurati mavjud. Maqolada shoir Ikrom Otamurodning "Yarador umid otlari" dostonining o'zbek adabiyotida tutgan o'rnı haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *she'riyat, shoir, lirika, Sharq falsafasi, davr nafasi, ijod, ruhiyat, janr, doston.*

Annotation. *The success of reforms in society largely depends on the spiritual and social level of members of the society. In the formation of any human spirituality, fiction has a wide range of possibilities. In this sense, there is a need for systematic study of Ikram Atamurod work in poeme. The article discusses the role of the poet Ikrom Otamurod's epic "Wounded Horses of Hope" in Uzbek literature.*

Keywords: *poetry, poet, lyric, Eastern philosophy, spirit of the time, creativity, psychology, genre, poem.*

Аннотация. *Художественная литература обладает широким спектром возможностей в формировании духовности человека. В этом смысле возникает необходимость системного изучения творчества поэта Икрама Атамуроада. В статье говорится о роли и месте поэмы Икрама Атамуроада «Раненные кони надежды» в узбекской литературе.*

Ключевые слова: *поэзия, поэт, лирика, Восточная философия, дух времени, творчество, духовность, дух, жанр, поэма.*

Taniqli shoir Ikrom Otamurodning chet el xalqlari hayoti, ularning tinchlik va ozodlik uchun olib borgan kurashini aks ettiruvchi "Yarador umid otlari" asari (1986) 80-yillar o'zbek dostonchiligida muhim voqea

bo'ldi. Yuksak vatanparvarlik tuyg'usi bilan sug'orilgan ushbu dostonida shoir iste'dodining yangi qirralari, o'zbek she'riyatining keng imkoniyatlari yaqqol namoyon bo'lgan.

Doston falastin xalqining otashqalb shoiri Muin Bsisuga bag'ishlangan.

Ta'kidlash joizki, dostonidagi voqealar mukammal kompozitsiya doirasida tasvirlangan. Asarda muayyan lavhalar tasviriga singdirilgan yaxlit fikr, g'oya, yagona uslub – ichki mantiqiy bog'lanish mavjud. Bu bog'lanish dostonni o'ziga xos mukammal asar holiga keltirgan. Shuningdek, dostonda aks etgan turli voqea va lavhalarni lirik qahramon – shoir Muin Bsisu obrazi birlashtiradi va asarga bir butunlik baxsh etadi. Doston xalq kuchiga va adolat tantanasiga komil ishonch ruhi bilan sug'orilgan. Bundan tashqari, asar g'oyasi chuqur mantiq asosida yuzaga keltirilgan. Unda nazm va nasr uyg'unligi, ta'sirli misralar, asar g'oyasini obrazli tarzda ochishga bevosita xizmat qiluvchi timsollar mavjud. Voqelik Tarjimai hol, Fakt, Iztirob, Muin nidosi va Tush deb nomlangan qismlar orqali ifoda etiladi.

Ma'lumki, har bir davr o'z muammolari va o'z qahramonlarini yuzaga chiqaradi. Zero, badiiy adabiyotning maqsad va vazifasi ham ana shu davr mahsuli bo'lgan inson va uning o'ziga xosligini ko'rsatishdan iborat. Dostonda falastin xalqi ijtimoiy hayotida tarixiy voqelik bo'lib kirgan tipik va real hodisalarning badiiy talqini asar qahramoni – shoir Muin Bsisuning ijtimoiy-siyosiy qarashlari fonida yuksak pafos tasvirida ochib beriladi.

Dostonning kirish qismida Muin Bsisu tarjimai holiga oid ma'lumotlar davrning ijtimoiy-siyosiy hodisalari bilan uzviy bog'liq-likda bayon qilinadi. Doston shunday satrlar bilan boshlanadi:

Tarjimai holi

Tug'ilgan yeri: G'azo –

Falastinning qadimiy shahri.

Uzoq-uzoqlardan kelgan

O'rta yer dengizining

quchib-quchib

bosh qo'ygan sohil...

Millati: Arab...

Kasbi: Vatanni sevish –

shoirlik...

Yurgan yo'li: Kurash...

Ko'rgan kuni: Quvg'inlik...

Yashagan joyi: Umid...

Niyati: Erk...

Ozodlik...

Inqilob...

So'nggi manzili: Osmon –

yulduzlar diyori. (1,102-103)

Doston syujetining ekspozitsiya qismi ham xarakterli, unda keltirilgan lavha asarning g'oyaviy mazmuni, o'ziga xos yo'nalishini oydinlashtiradi.

Ikrom Otamurod Muin Bsisu obrazi orqali Falastin taraqqiyparvar ziyolilarining istiqbol yo'lidagi kurashini umumlashtirib ko'rsatadi. Aytish lozimki, Muin Bsisuning ijodi, siyosiy qarashlari va ijtimoiy faoliyati

sionizm mutasaddilarining g'oyalari hukmronlik qilgan davrdagi buyuk jasorat namunasi edi. U, avvalo Isroil bosqinchilari zulmiga qarshi chiqdi, badiiy asarlarida mamlakat mustaqilligi, tinchligi va inson omilini birinchi o'ringa qo'ydi, xalqni erk va ozodlik kurashiga chorladi. Publitsistik maqolalarida esa Falastin davlatining halokati zamirida sionizm g'oyalari yotishini ochiq bayon etdi. Shu boisdan ham u bosqinchilar siyosatining keskin tanqidi va adolatsiz tazyiqiga uchradi. Oxir-oqibat o'z yurtidan quvg'inda yashashga majbur... Do'stlik daraxti ostiga vatanidan bir siqim tufroq keltirib to'kish unga armon... *"Qora dengiz bo'yidagi xiyobon... Do'stlik daraxti... Dunyo shoirlari uning ostiga o'z yurtlaridan bir siqim tufroq keltirib to'kishadi... Muin ham keldi bu yerga, daraxtga tikildi mahzun... U, bir siqim tufroqni qayerdan olib kelsin, yurti boshqalar – bosqinchilar qo'lida bo'lgach?... Daraxt oldida dovdirab, esankirab, o'yga botib qoldi Muin..."* (1,103)

Garchi tarix haqida ko'p narsa ma'lum, biroq boshidan kechirgan odam tortgan har bir chiziq umumiy manzarani yanada to'ldiradi. Ustiga-ustak bu chiziqni iste'dodli shoir qalami-ila tortsa! Zeroki, she'r shoir ruhiy-psixologik holati sintezi sanalar ekan, ijodkor idrokida vujudga kelgan tuyg'ular to'liqini lirik qahramon kechinmalarida maromiga yetkaziladi. Turli xil harakat va holatlar, so'z – obraz – ruhiyat jipslashib, muallifning borliqqa ijodiy munosabatini ifodalaydi. Ayni paytda, shoir tafakkurida sayqal topgan va rivojlantirilgan shaxsiy kechinma mohiyatan umumiylikka intilgan holda sinxronik ko'lamga ega bo'la boradi. E'tiborlisi, "Yarador umid otlari" dostonida kuzatiluvchi bu kabi qator jihatlar aniq bir g'oyaviy-badiiy maqsadga bo'ysundirilgan. Bunda shoir Ikrom Otamurod o'ziga xos obrazli vositalardan, ixcham o'xshatish va ramzlardan, belgilar va timsollardan unumli foydalanadi. Jumladan, doston yangi fikr va favqulodda umumlashmalarga serob. Shoir nuqta (*tugagan umr*), tire (*qoq yarmidan hanjar tushgan yo'l*), undov (*jarohatdan tomgan lahta qon*) va so'roq (*boshi soliq quvg'in*) belgilaridan ijtimoiy mazmun topa olgan va uni o'quvchilar qalbiga obrazli usul bilan yetkaza bilgan:

Misralar – shoirning jarohatlari,

Belgilar – holatdir, omon – beomon:

nuqta ham,

undov ham,

so'roq ham,

shoir yuragidan sirqigan armon.

Shundan, nuqta ko'p Muin she'larida,

Undov esa, undan ham ko'proq.

Manziliga yetmagan tirelarda:

ming bitta faryodu

ming bitta firoq. (1,103)

Nuqta: hayhot tugagan umr.

Undov: jarohatdan tomgan lahta qon.

So'roq: boshi soliq quvg'indir –
 bemakon,
 bemakon,
 bemakon...
 Tire: qoq yarmidan hanjar tushgan yo'l. (1,104)

Ayonki, adolatsizlik va erksizlik tuyg'usi chorasizlik va umidsizlikni keltirib chiqaradi. "Fakt" qismi bayonida o'sha mudhish davr ruhi, tahlilali zamon nafas bo'y ko'rsatib turadi: "... Qo'rqoq, ojiz odamlar hamisha qurolga suyanadi. Qurolning esa turlari ko'p. Bosqinchilikning ma'nosi ana shu... Goho tuyg'ular har qancha aziz bo'lsa-da, maqsadlarga yon beradi. Bosqinchilarga qul bo'lmaslik maqsadi falastinliklarga qochoq degan tamg'ani bosdi va ularni yo'lga boshladi. Lekin... Falastin tufrog'idan uzoqlashgan sayin qadamlar og'irlashardi. Oyoqlar orqaga tortardi... Ne iloj?! Oyoqlar orqaga tortardi... Ne iloj?!". (1,104).

Adabiyotshunoslikda talqin atamasi "badiiy talqin" ma'nosida ham, "adabiy asar talqini" ma'nosida ham birdek qo'llanadi. Holbuki, bu ikki tushuncha bir-biridan farqlanadi: ularning birinchisi ijod jarayoni bilan, ikkinchisi adabiy asarni o'qish (uqish) jarayoni bilan bog'liq. (2,12-13) Biroq ... "talqin subyektiv xarakterga ega ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, adabiyotshunos ham talqinni o'quvchi sifatida boshlaydi, ya'ni u ham talqinni talqin qiladi – yozuvchi badiiy obrazlar vositasida aks ettirgan voqelikni tasavvurida qayta yaratadi.". (3,115) Shundan kelib chiqib, o'quvchi tasavvurida Muin Bsisu obrazi talqiniga xos quyidagi jihatlar tasviri jonlanadi: Muin Vatan istiqbolini o'ylab dard chekadi, "ona Vatan", deya yurakni o'rtoqchi sog'inchi ila vatansizlik iztirobidan qiynaladi. Muallif barcha yo'qotishlarga, hatto yaqinlaridan judolikka bardosh bera olgan Muinning Vatanini tashlab (*Falastin qolayotir!*), (*Qayerga?*) ketish musibatini ichki bir xorg'inlik bilan aks ettiradi. Quyidagi satrlar erksiz va adolatsiz zamondan norozi isyonkor shoir – Muinning nolasi darajasiga ko'tarilgan:

Qayerga?.....
 Bo'yi-basti dol-kamon,
 sudralib borayotir –
 la'nat umri sargardon,
 Falastin qolayotir!
 Qayerga?.....
 Umidlari za'faron,
 gavdasi ketayotir,
 Ko'ksidagi issiq jon –
 Falastin qolayotir!
 Qayerga?.....
 Qayerga?.....
 Qayerga?.....
 Qayerga?..... (1,107)

Keltirilgan misoldagi "Qayerga?....." tarzida ko'p nuqtalar bilan berilgan mazkur savol zalvori o'ta ta'sirli: lirik qahramon o'zida o'ziga xos

ichki bir chegarasiz ruhiy iztirob va xorg'inlikni tuyadi. Beixtiyor chorasizlik bilan uning yechimini topishni shoir ko'p nuqtalar orqali havola qiladi. Deydilarki, "Oqil odamga butun dunyo ochiq. Zero, yaxshi qalb uchun butun dunyo vatandir" (4,105). Biroq Muin uchun Vatan – yagona! Uning yuragi har on "Falastin" deya uradi. Shu boisdan, asarda shoir so'zning mantiqiy tushunchalar doirasiga sig'maydigan ko'lamini ko'p nuqtalar orqali ifoda etadi – ko'p nuqtalar sahifa-sahifa bayonning vazifasini uddalab, bir dunyo jumlalar ishini umumlashtirib bajaradi.

Ozodlik, erkinlik, tenglik, adolat, nafrat, mehr, shavqat nimani anglatadi? degan savol insoniyat taraqqiyotining barcha davrlarida bot-bot takrorlanib kelingan. Zero, Vatan ozodligi na millat va na e'tiqod tanlaydi. Ayni shu vatanparvarlik tuyg'usi dostonida izchil insonparvarlik g'oyalari bilan uzviy bog'liqlikda talqin etiladi. "Iztirob" qismida shoir yozadi:

Barchasining bor bitta dardi.
 Parchalar yuragini
 bitta dard.
 Bitta dard –
 Vatanga qaytish...
 Imkonsiz yo'l –
 g'ariblik... (1,108)

Qisqalik – Ikrom Otamurod she'riyatiga xos xususiyat. Shoir bu qisqa-likda tilning keng imkoniyatlarini qidirishga va topa bilishga harakat qiladi. Zero, qisqalik shoirning epik tafakkur qamrovini belgilovchi badiiy tayanch vazifasini bajaradi. Chunki "... poetik matnda fikr qancha qisqa berilsa, u shuncha ta'sirchan bo'ladi." (5,32) Ta'sirchan, ijodiy quvvatga asoslangan qisqa satrlarda shoir pozitsiyasining, murosasizligi-ning sir-asrori yashiringan, go'yo. "Tush" qismida shoirning har bir satridan behudud dard, nihoyasiz iztirob balqib turuvchi quyidagi misralari o'quvchi tuyg'ularida o'zgarish yasashini inkor etib bo'lmaydi:

Tug'ilgan uy –
 yo'q!
 Qo'yilgan nom –
 yo'q!
 Sevguvchi yurt –
 yo'q!
 Yo'q.....
 Yo'q.....
 Yo'q..... (1,108)

Ma'lumki, har bir tushuncha makon va zamonga muayyan darajada bog'liqlikda voqelanadi. Asarda "Tug'ilgan uy", "Qo'yilgan nom", "Sevguvchi yurt" – makon – Vatan tushunchasi mudhish urush sodir bo'layotgan zamonda "Yo'q!, Yo'q!, Yo'q....." tarzida hayot haqiqatiga uyg'un holda ifodalanadi. Muin Bsisu

o'zining ayni shundayin yurak tug'yonlarini kuyinchaklik bilan:

*ARMON bilan yashab,
UMID bilan nafas olayotgan
YURT nomidan
so'zlaydi...* (1,125)

Ikrom Otamurod aksar asarlarida "men" nomidan gapiradi. Biroq tahlilimizdagi dostonida shunday o'rinlar mavjudki, ularda shoir "meni" doirasi torlik qilib qoladi, u ma'lum bir guruhning, xalqning nomidan so'zlaydi. Bunda shoir faqat o'z iztiroblarini she'rga solib qolmaydi, balki, bevosita o'z boshidan o'tkazmagan "betaraf" kechinmalarni ham aynan shaxsiy kechinmalari sifatida berishga intiladi va bunga muvaffaq bo'ladi:

*Bugun bir yurt quvg'in,
Erta boshqasi,
tomir otib borar,
bu kasal, go'yo
yuhodayin ochilib ishtahasi –
bugun bir yurt halok,
ertaga dunyo!..
Betaraflar, sizga baribir,
o'zingiz tinch bo'lsangiz yetar!* (1,133)

Darhaqiqat, betaraflik – inson qalbini beorom, yuragini dog' qiluvchi dard! Demakki, bu dard butun bashariyatning dardidir. Chunki, "menga baribir" deguvchi betaraflardan insoniyatga hali-hamon osoyish yo'q:

*Quvvatlashni yoqtirmaysiz,
qo'rqasiz rad qilmoqdan,
o'rtaliqdir, yaxshisi,
jon huzuri.
Bir tomonda
sabit ovoz bermoqdan
qo'rqasiz,
ketishidan orangizni buzilib.
Betaraflar, sizga baribir,
o'zingiz tinch bo'lsangiz yetar!* (1,130-131)

Biroq shoir betaraflar sitamidan qancha ko'p ozor chekmasin, inson qalbining ezguligiga va bu ezgulik – ovozlarning birikuvi ila dunyoning qismatini tayin etishiga qattiq ishonadi. Shuning uchun ham u yozadi:

*Bo'linib,
dunyoni asramoq qiyin,
qarashmasang,
ketar kuchayib og'riq.
Bor gap shu:
Dunyoning qismati tayin
ovozlarning birikuviga bog'liq.*

*Betaraflar, sizga baribir,
o'zingiz tinch bo'lsangiz yetar!* (1,132-133)

Bu kabi satrlar shoir ijodining badiiy o'ziga xosligini belgilashi bilan birga davr lirikasining spetsifik jihatlarini aniqlashga ham yordam beradi.

Dostonning g'oyaviy mazmuni uning sarlavhasida ham aks etadi. Yarador umid otlari obraziga ko'chgan majoziy ifodada shoirning yurtiga turli tahdidlar xavf solayotgan bir paytdagi vatanparvarlik tuyg'ularini anglash mumkin. Muallif "yarador ot" metaforasini qo'llash asnosida yaralanib, horib borayotgan umidni alqash, siylashga e'tibor qaratadi. Umidki, ertangi kunga ishonch, adolat g'alabasidan umidvorlik... "Iztirob" qismida shoir yozadi:

*Qaytasan,
qaytasan,
qaytasan,
Muin – uchayotgan ruh.
(Bugun osmon bag'riga olmishdir seni.)* (1,138)

*aytasan,
aytasan,
aytasan,
Bu gal,
tarixchi emas,
sayyoh ham emas,
sen
aytasan,
Muin!..
Va,
aytadi
sening she'rlaring –
YARADOR UMID OTLARI!
Sabab deysanmi?
Sababi ayon,
Faqat shoirlar ayta olur
HAQIQATNI
bor bo'yi bilan, Muin!* (1,139-140)

Shu tariqa ozodlik g'alabasiga ishonch tuyg'usi asarning umumiy ruhiga singdirib yuboriladi. Shoirning bezovta qalbidan sitib chiqqan quyidagi misralar insoniyatni hamisha qalbi, imoni, vijdoni bilan uyg'oq bo'lishga undaydi:

*Tinchlik, deb, uyg'onsin
tong bilan dunyo,
tinchlik, deb, uyg'onsin
jami tirik zot.
Tomirlarda hislar uvishmasdan to
uyg'onsin...*

*Toshlar uyg'onsin-ey,
uyg'onsin toshlar,
yetar shuncha sukut saqlab kelgani.*

*Nechun shu zaminning ko'ksida yashar,
yaramasa gar uni yoqlagani?! (1,141)*

Anglashiladiki, dostonda shoir Ikrom Otamurod *“dunyoning tinchligi – mening tinchligim, insoniyatning jarohati – mening yuragimdagi jarohatdir”*, degan buyuk bir g'oyani ilgari suradiki, unda ifodalangan mazkur g'oya katta janrlarning poetik tafakkur ko'lamiga teng keladi. Shuningdek, asarda inson umrining izsiz ketmasligi haqidagi yuksak tuyg'ular zamon ruhiga hamohang tarzda tarannum etiladi. Ayni jihatlar, dostonda izchillik va mantiqan teranlik xususiyati bilan publitsistik ko'tarinkilik xususiyati o'zaro uyg'unlashib ketganligini ko'rsatadi. Bu hol asarning ta'sir kuchini oshirib, unga hayotbaxsh optimistik ruh bag'ishlaydi. Insoniyatning porloq istiqboliga, tinchliksevar xalqlarning kuch-qudratiga ishonch ruhini kuchaytiradi.

Doston asar bosh qahramoni Muin Bsisuning fojiali o'limi tasviri bilan tugasa-da, unda hayotbaxsh ruh – MEHRga tashna qalam sohibi orzu-armonlari, g'oyalarining mangu barhayotligiga komil ishonch ruhi balqib turadi:

*MEHRga aylansin har bitta odam...
Bo'lsin UMIDlarga kuch bergan bahor.
har bitta odam,
har bitta odam.
Xalq bo'lsin,
Vatan bo'lsin barqaror! (1,142)*

Demakki, katta harflar bilan yozilishi kerak bo'lgan insoniy MEHR tuyg'usi o'quvchini o'ylashga, mushohada yuritishga undaydi.

Dostonda shoir jonli xalq tili boyliklari: xalq maqollari (*“Yer qattiq – yiroq osmon”*, *“O'zingdan chiqqan yovdan qo'rqqilik”*), hikmatli so'zlar va obrazli iboralardan (*yalakat mag'iz, kun ko'rmay o'chgan yulduzlar*), shuningdek, o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag'a, majoz kabi tasviriy vositalardan unumli foydalangan. Bundan tashqari shoir xalq maqol va hikmatli so'zlari darajasida turuvchi *“Xalq – buyuk birlik”*, *“Jabrning to'qmog'iga toqat yo'q”*, *“Yolg'ondan oziqlangan tufroq qo'lga olishing bilan uvalanib ketadi”*, *“Nihoyatda og'ir va achchiq HAQIQAT”*, *“yel bo'ronga bergandek quvvat”*, *“...o'rtaliqdir, yaxshisi, jon huzuri”*, *“Betaraflar, sizga baribir, o'zingiz tinch bo'lsangiz*

yetar!”, *“UMID degan bir vujud borkim, o'ldirib bo'lmas uni hech kim”* singari ko'plab tagqatlam jumlar va obrazli iboralar yaratgan.

Xulosa qilib aytganda, haqiqiy badiiy asarning umri uzun va u faqat yaratilgan vaqt uchungina mansub bo'la olmaydi. Taniqli rus psixologi L.S. Vigotskiyning: *“San'atni ko'proq darajada kechikkan munosabat deyish mumkin, negaki, uning dunyoga kelishi bilan ta'sir ko'rsata boshlashi o'rtasida hamisha ozmi-ko'pmi zamoniy oraliq bo'ladi”*, (6,90) – degan fikri bunga dalil bo'la oladi. Zamoniy oraliq o'quvchiga adabiy asardan o'zi yashayotgan zamonga muvofiq xulosa chiqarish, asarning badiiy tizimidan ham o'z davriga mos zavq ola bilish imkonini beradi. Zotan, o'tgan asrning 80- yillar oxirida yaratilgan mazkur asar barchani Muin Bsisu taqdiri misolida falastin fojialaridan xulosa chiqarishga chorlaydi. Erksevar xalqlar va millatlarni jipslikka, falastin xalqi boshiga tushgan dahshatli fojealarning takrorlanmasligi uchun turli ig'vogarlarning fitna-yu fasodlar va nayranglariga aldanmaslikka, butun dunyo axlini kuchli jamiyat bo'lib birlashishga undaydi. Asarning o'ziga xos xususiyati, betakrorligi, jozibasi va tarixiy ahamiyati ayni shu omillarda namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Икром Отамурод. Муқаддар: Шеърлар ва дostonлар.* – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
2. Куронов Д. Талқин имконлари. – Т.: Турон замин зиё, 2015.
3. Куронов Д. Тарих ва талқин масъулияти // *Адабий мерос.* – 2021. – №2. – Б. 113-128.
4. *Демокрит // Всемирная энциклопедия.* – М.: Современная литература, 2001.
5. Бобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. – Тошкент: Фан, 1978.
6. *Виготский Л.С. Психология искусства.* – Москва: Педагогика, 1987.

Zarina KARAMATOVA,
BuxDU mustaqil izlanuvchisi

XX ASR O'ZBEK SHE'RIYATIDA MARSIIYA JANRI

Annotatsiya. XX asr o'zbek she'riyatida marsiya janridagi asarlar muhim o'rin tutadi. Ular mazmuni, shakli, janriy xususiyatlari bilan o'ziga xos badiiy tizimni tashkil etadi. Maqolada shu davrda yozilgan janr namunalarini tahlilga tortilgan, ular bir necha rakurslarda tasnif etilgan, xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: marsiya, g'azal, qasida, muxammas, musaddas, tarkibband, hissiy kechinma, bag'ishlov qit'a.

Annotation. In Uzbek poetry of the XX century, the works of the Martian genre occupy a special place. They represent a kind of artistic system with its own content, form, genre characteristics. In the article, samples of the genre written during this period were analyzed, they were classified according to several angles, the features of which were revealed.

Key words: marsiya, ghazel, kaside, mukhammas, musaddas, composition, emotional experiences, continent of initiation.

Аннотация. В узбекской поэзии XX века произведения марсианского жанра занимают особое место. Они представляют собой своеобразную художественную систему со своим содержанием, формой, жанровыми характеристиками. В статье анализу были подвергнуты образцы жанра, написанные в этот период, они были классифицированы по нескольким ракурсам, особенности которых были выявлены.

Ключевые слова: марсия, газаль, касида, мухаммас, мусаддас, композиция, эмоциональные переживания, континент посвящения.

“Marsiyalarning asosiy vazifasi hayotdan ko'z yumgan shaxsning fazilatlarini esga olish, ro'y bergan musibatga munosabat bildirishdir. Shuning uchun ota, ona, aka, uka, opa, singil, bola kabi qarindosh-urug'lik belgilari marsiyalarda alohida tilga olinadi. Marsiya matnlarida o'kinch, hasrat ifodasi alohida o'rin tutadi. Aytib yig'layotgan shaxs marhumga «suyangan tog'», «ishongan bog'», «osmondagi yulduz», «hayotdagi yorug' yulduz» istioralarini qo'llaydi. Farzandning ota-onasiga xizmat qila olmaganligi, aka va ukaning qadriga etmagani, ayniqsa, farzandining orzu-havasini, uylanganini yoki kelin bo'lganini ko'ra olmaganligi dard va mung bilan ifoda etiladi:

Aytmay desam bo'lmaydi,
Dog'ingiz oti qo'ymaydi,
Ishongan bog'im, voy otam,
Suyangan tog'im, voy otam [1,148]

Yozma adabiyotga ko'chgan bu janr shakli rang-baranglashgan, biroq mazmuni deyarli o'zgarmagan. Marsiya muayyan estetik belgi va pafosga ega. Unda his-kechinmalar to'liqini aks etadi. “Marsiya she'ri g'azal, qasida, muxammas, musaddas, tarkibband, tarji'band ko'rinishlarida yoziladi”[2,149]. Demak, bu janr o'z shaklini boshqa janrlardan olib turadi.

XX asr o'zbek she'riyatida ham bu janr o'ziga xos bosqichlarni bosib o'tdi. Ularni o'ziga xos xususiyatlari, mazmuni va shakliga ko'ra quyidagicha jihatlar ko'zga tashlanadi:

Shakl erkin holda tanlanadi, chunki janr uchun maxsus shakl mavjud emas. “G'afurga xat” (M. Shayxzoda) marsiyasi musaddas janrida yozilgan.

Bunda lirik qahramon ruhiyati mahzunlik kasb etgan. Ya'ni lirik qahramon shoirning o'zi. U do'sti G'afur G'ulomning o'lim xabarini eshitib, chuqur qayg'uqa tushadi. Bu mahzunlikni kontrast usulda ifoda etadi: G'afur G'ulom va o'lim go'yoki qish va rayhon, dash va buloqqa tenglashtiriladi. G'afur G'ulom va sukut esa ikki yov lashkarga o'xshatiladi. Darhaqiqat, bu tasvirlar ulug' shoir vafoti qalblarni iztirobga, g'amga solganligini ifodalab turadi.

Rauf Parfining “Abdullajon” she'ri esa murabba' shaklida yozilgan:

Qushlar, qushlar, ta'sir-qator
Qushlar, uyga qaytingiz.
Abdullajon qaytmas... zinhor,
Yor-do'stlarga aytingiz.
O'ynar bo'ron, o'ynar bo'ron,
O'ynar mening boshimda.
Endi yo'qdir Abdullajon
Yigirma besh yoshinda...[3,88]

Uch qismdan iborat bu marsiya olti bandli she'rdan tuzilgan. She'r “Abdullajon marsiyasi” esa a-b-a-b g'azal yoki ruboiyga xos shaklda qofiyalangan.

2. Vafot etgan insonning ta'rifi: tabiati, shakli-u shamoyili va boshqalar keltiriladi. “Abdullajon marsiyasi”da shoir jiyanining yigirma besh yoshda ekanligini aytib o'tadi:

Yigirma besh yoshimni qo'shdim
Yigirma besh yoshingga sening.
Haddan ziyod bu alam, do'stim,
Bugun ellik yoshim bor mening [3,88].

Maqsud Shayxzodaning "G'afurga xat" marsiyasida esa quyidagicha tavsifni uchratamiz:

Tinmas, tolmas, jonparvar ko'z bor edi senda,
 Qirq shoirga yetarlik so'z bordi senda.
 Hofizangda yuz ming bayt, o'n ming latifa,
 Ming sarguzasht, yuz qissa, sonsiz sahifa...[4, 222]

Bunda G'afur G'ulomning shoirona qalbi manzaralari aks etgan: jonparvar ko'z, qirq shoirga yetarlik so'z, yuz ming bayt, o'n ming latifa kabilar buni tasdiqlab turadi. Bu bilan M.Shayxzoda G'ulomning so'z zargari bo'lganligini e'tirof etadi.

3. Dunyoning qilmishidan nolish, dard-u hasratini izhor qilish, yaqin insoniga kuyinish kabi hissiyotlar va o'lim, abadiy dunyoga safar tavsiflari ifoda etiladi:

M.Shayxzodaning "G'afurga xat" marsiyasida o'lim haqida shunday yozilgan:

Ko'ngillarni kemirib kezmoqda-ku g'am.
 O'lim shunday bir mulkki, sultoni jimlik,
 Unda tovush chiqarmay yotar fuqaro.
 Qaro zulmat u joyda qilar hokimlik,
 Shu tufayli o'limning tug'i ham qaro.
 Oh, ufqlar kuychisi, sen yotgan mo'ror
 Qorong'u bir maskandir, eshiksiz va tor! [4,222]

4. Marhum yoki marhumaning yaqinlari bilan kechgan hayotining biror dami esga olinadi.

Ko'p sog'indim, o'rtoqjon, bir oz gaplashsak,
 Burungidek Xadradan tushib O'rdaga,
 Yayov yurib muzdayin pivo ho'plashsak,
 Navoiyning kalomin solsak o'rta...[4, 222]

Bunda Maqsud Shayxzoda do'sti G'afur G'ulom bilan o'tgan xushnud damlarni eslaydi, nafaqat eslaydi, balki qo'msaydi ham.

5. Yozilish yili, vaqti-sanasi aniq va o'lim yuz bergan vaqtga juda yaqin bo'ladi, chunki marsiyalar, ko'pincha, hissiy kechinmalarning favqulodda hosilasi bo'lib, bu hodisa ro'y berilgan vaqtda yoziladi. "Abdullajon marsiyasi"da tilga olingan shaxs Rauf Parfining 1965- yilda harbiyda halok bo'lgan jiyani. She'r ham o'sha vaqtda yozilgan. Abdulla Oripovning Erkin Vohidovga atab yozgan marsiyasi 2 iyun kuni Alisher Nazarning "facebook" ijtimoiy tarmog'idagi

sahifasida e'lon qilingan [5]. Erkin Vohidov 30 may kuni vafot etgan. Demak, marsiya shu uch kunning birida yozilgan.

Marsiya janrining hajmi chegaralanmaganligi boisdan boshqa muayyan qolipga ega janrlarga o'xshab ketadi, ammo mazmuni uning birdan bir farqlovchi xususiyatiga aylangan. O'zbek adabiyotida bag'ishlov she'rlar ham talaygina. Ularni marsiya bilan adashirmaslik lozim. Marsiyaning yozilgan sanasiga va o'lim fojeasining qay darajada yoritilganligiga e'tibor bermog'imiz lozim. Bag'ishlovlarda o'lim motiviga ishora bo'lishi yoki umuman bu mavzu bo'lmashligi ham mumkin. Masalan, Abdulla Oripovning Mirtemirga bag'ishlangan "Karvon" she'riga nazar solamiz:

Senga tashlanmadi, oh, ne-ne zotlar,
 Ular har mo'minga tashlanar edi.
 Tashlanmasa dili g'ashlanar edi,
 Ular puchak jonlar, ahli bedodlar.

Sizning armoningiz yashar qarog'da,
 Balki, u bo'ylagay asrlarni ham.
 Vo darig', mana shu satrlarni ham
 Yozsam bo'lmasmidi siz tirik chog'da [6,297]

Yuqoridagi so'nggi banddan anglashiladiki, she'r Mirtemir vafotidan so'ng yozilgan. Ammo marsiyaga xos bo'lgan shaxs vafoti sanasidan bir necha kun o'tib yozilish tartibidan yiroqda. Chunki she'r ostiga 1979-yil sanasi bitilgan. Bu paytda Mirtemir vafotiga bir yil to'lgan bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek adabiyotida marsiya janri qadimdan buyon mavjud. Bu janr orqali insonlarning bir-biriga mehr-muhabbati, oqibati ham ma'lum qilinadi. Janrni mazmun jihatidan bag'ishlov va xotira she'r shakllaridan ajratish muhim masala hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. –Toshkent: Mumtoz So'z, 2010.
2. Adabiy tur va janrlar (2-jild). –Toshkent: Fan, 1992.
3. Rauf Parfi. Turkiston ruhi. –Toshkent: Sharq, 2013.
4. Maqsud Shayxzoda. Dunyo boqiy (she'rlar, dostonlar, dramalar). – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.
5. Abdulla Oripov hamkasbi Erkin Vohidovga atab marsiya yozdi. // www.daryo.uz, 03.06.2016.
6. Abdulla Oripov. Munajat. –Toshkent: Gafur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi. 1992.

Yulduz BAKHRIDDINOVA
A teacher of Termez State University

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI FITONIM KOMPONENTLI FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING ANTONIMIK VA SINONIMIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi fitonim komponentli frazeologik birliklarning sinonimlik va antonimlik qatorlari va ular ifodalagan ma'nolari haqida ma'lumot beradi. Ikki tildagi fitonim komponentli frazeologik birliklar qiyoslash-chog'ishtiruv metodi asosida ifodalangan.

Tayanch so'zlar: fitonimlar, baxo semasi, sinonimik qator, antonimik qator

Annotation. This article is about synonyms and antonyms of phraseological units with a phytonym component in English and Uzbek and their meanings. Phraseological units with a phytonym component in two languages are expressed on the basis of the method of comparison and comparison.

Keywords: phytonyms, basic scheme, synonymous series, antonymic series

Аннотация. В данной статье представлена информация о синонимах и антонимах фразеологизмов с фитонимическим компонентом в английском и узбекском языках и их значениях. Фразеологизмы с фитонимическим компонентом в двух языках выражаются на основе метода сравнения-сопоставления.

Основные слова: фитонимы, базовая схема, синонимический ряд, антонимический ряд.

Tilshunoslikda frazeologik birliklar xuddi leksemalardek o'z ma'no munosabatiga ega. Bunday munosabat asosida frazeologik sinonimiya va antonimiya yuzaga keladi. Ushbu maqolada biz fitonim komponentli frazeologik birliklarning sinonimik va antonimik qatorlarini tahlil qilishga harakat qildik.

Frazeologik sinonimiya deb bir nechta frazeologik birliklarning bitta frazeologik ma'no atrofida birlashishiga aytiladi.¹ Yirik tilshunos olim B. Mengliyev ham o'zining "Hozirgi O'zbek tili" darsligida to'xtalib o'tadi: "Frazeologik sinonimlik deb shakli har xil, ma'nosi bir-biriga yaqin bo'lgan frazeologik birliklarga aytiladi. Masalan toqati toq bo'lmoq=sabr kosasi to'lmoq."

Frazeologik birliklarning sinonimik qatorlari quyidagi jihatlardan baholanadi:

- a) Frazeologik birliklarning lug'aviy ma'nosi jihatidan
- b) Frazeologik birliklarning baho semasi jihatidan
- d) Frazeologik birliklarning nutqiy xoslanishi jihatidan.

So'zlarda sinonimik qatorlar bo'lgani kabi, frazeologik birliklarda ham xuddi shunday bir-biriga ma'noviy jihatdan teng keladigan shunday qatorlar mavjud hamda ularda stilistik ma'no, obrazlilik odatda birinчисidan keyingi frazeologik birlikka qarab ortib boradi. Maqolada tahlilga olingan ingliz va o'zbek tillaridagi fitonim komponentli frazeologik birliklardan quyidagilarni misol sifatida keltirishimiz mumkin:

Ingliz tilida:

-last straw- a tough nut to crack= problem

-bark up the wrong tree- go pear-shaped = they mean that somebody/something is following the wrong course of action.

-cotton-picking- go bananas- be off somebody nut = be angry

-a hot potato- be no bed of roses = difficult to do something

O'zbek tilida:

-o'n gulidan bir guli ochilmagan- gulday umr = yosh, navqiron

-oldiga poxol solmoq- qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirmoq = aldamoq

-tikan ustida o'tirmoq- ajriqqa ag'anaganday = ruhiy azob chekmoq

-shivit bo'lmoq- sholg'om bo'lmoq- olmadek qizarmoq = hijolat bo'lmoq

-terisiga somon tiqmoq- boshida yong'oq chaqmoq = jazolamoq

Frazeologik sinonimiya asosan har bir tilning o'z frazemalari doirasida uchraydi va boshqa tildan frazeologik birliklarni o'zlashtirish passiv bo'lganligi uchun, o'zlashma frazeologik birliklarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi. Natijada, frazeologik sinonimiyani frazeologik variantlashish ya'ni ekvivalentlikdan farqlash zarur, chunki variantlashish bir til tarkibida ham, ikki yoki bir nechta tillar o'rtasida ham sodir bo'lishi mumkin.

Frazeologik birlik sinonimiyasida bir nechta frazeologik birliklar bitta ma'no atrofida birlashadi, natijada sinonimik qatorni hosil qiladi, lekin frazeologik variantlashishda bitta frazeologik birlikning ichki tuzilishi nazarda tutiladi va bunday ko'rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi.²

Ingliz tilida:

slip on a banana skin = slip on a banana peel

not beat around the bush = not beat about the bush

dangle a carrot in front of somebody = to offer somebody a carrot

great oaks from little acorns grow = mighty oaks from little acorns grow

not a bed of roses = not all roses

rose-tinted spectacles = rose-coloured glasses

a thorn in your side = a thorn in your flesh

not see the wood for the trees = not see the forest for the trees

a bite of the cherry = slice of the cherry

be no bed of roses = not be a bed of roses

put the roses in somebody's cheeks=bring the roses to somebody's cheeks

rotten apple = a bad apple³

O'zbek tilida:

boshida danak chaqmoq = boshida yong'oq chaqmoq

ko'ngli namozshom bo'lmoq = dili namozshom bo'lmoq

anjir bo'lmoq=anjiri chiqmoq

pista po'choqqa jo qilmoq = pista po'choqqa joylamoq

Tikan ustida o'tirmoq=igna ustida o'tirmoq

shivit bo'lmoq=shuvut bo'lmoq

sholg'om bo'lmoq=sholg'omday qizarmoq

Ba'zan leksema bilan frazeologik birliklar ham bir sinonimik qatorga birlashadi va leksik-frazeologik sinonimlarni hosil qiladi.

Ingliz tilida:

big apple = New York

bean counter = an accountant

one bad apple = a bad person

in apple-pie order = well-organised

apples and oranges = different

full of beans = be happy

the grass roots = people

green as grass = be inexperienced

small potatoes = unimportant

go bananas = become angry

O'zbek tilida:

ajriqqa ag'anaganday = notinch

anjir bo'lmoq= charchamoq

terisiga somon tiqmoq—jazolamoq

daraxtning bargida yurmoq = ishbilarmon

qo'li gul = mohir

bir qop yong'oq = xushchaqchaq

tutday to'kilmoq = yengilmoq

arpaga uvoq bo'lmaslik = yetishmovchilik

Shu jihatdan kelib chiqib, lug'aviy sinonimlar uch guruhga bo'linadi:

a)leksik sinonimlar (leksik qatorda faqat so'zlar birlashadi): **yuz-chehra-oraz-aft-bashara**;

b) frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat frazeologik birliklar birlashadi): **cotton-picking- go bananas- be off somebody nut; terisiga somon tiqmoq- boshida yong'oq chaqmoq**;

c)leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda so'z va frazeologik birliklar birlashadi.) **bean counter = an accountant; ajriqqa ag'anaganday = notinch**;

Frazeologik birliklarning ma'no munosabatida frazeologik antonimiya tushunchasi ham mavjud. Yirik tilshunos Sh.Rahmatullayev frazeologik antonimiyani quyidagicha izohlaydi: "Ideografik semalaridan odatda biri zid, qolganlari aynan ikki frazema (frazosemema) biri ikkinchisiga nisbatan antonim deyiladi. Bunday

ma'no munosabati oppozitiv munosabat deb ham nomlanadi."⁵

Frazeologik antonimiya haqida tilshunos olim B.Mengliyev ham o'z darsligida aytib o'tgan: "Qarama-qarshi ma'no ifodalovchi frazeologik birliklarga frazeologik antonim deyiladi."⁶

Ingliz tilida:

in apple-pie order = go pear-shaped

watch grass grow = full of beans

alike as two peas in a pod = apples and oranges

small potatoes = apple of your eye

everything is coming up roses = go pear-shaped

O'zbek tilida:

qovog'idan qor yog'moq = qovog'ini ochmoq

Antonimik munosabat xuddi frazeologik sinonimiyadagi kabi frazeologik birlik va leksema o'rtasida ham mavjud bo'lib, frazeologik-leksik antonimiya deyiladi: **tariqday tirqiratmoq** frazemasi bilan **yengilmoq** leksemasi o'zaro, **o'n gulidan bir guli ochilmagan** frazemasi bilan **qari** leksemasi o'zaro kabi.

Demak, lug'aviy antonimlar ham sinonimlar kabi uch guruhga bo'linadi:

a)leksik antonimlar (leksik qatorda faqat so'zlar birlashadi)

b) frazeologik antonimlar (antonimik qatorda faqat frazeologik birliklar birlashadi)

c)leksik-frazeologik antonimlar (antonimik qatorda so'z va frazeologik birliklar birlashadi).⁸

Bundan ko'rinib turibdiki, frazeologik birliklarning ma'no munosabatlari o'z o'rnida sermahsul hisoblanadi va fitonim komponentli frazeologik birliklar ham o'z sinonimik va antonimik tizimiga ega.

1. Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Talqin".2005,223-b

2. Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Talqin".2005,228-b

3. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Ленинград: Наука, 1946.-с

4. Cambridge International Dictionary of Idioms.Fifthprinting.TheUK: 2002, p 206

5. Rahmatullayev Sh."Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Universitet" 2006,439-b

6. Mengliyev B."Hozirgi O'zbek tili".Toshkent, "Tafakkur bo'stoni".2018,195-b

7. КрепкогорскаяЕ. В. «Сопоставительное исследование фразеологизмов с фитонимическими компонентами в английском и русском языках». Диссертация кандидата филологических наук.Казань. 2012. 180с.

8. Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Talqin".2005,223-b

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Talqin".2005.

2. Rahmatullayev Sh."Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent, "Universitet" 2006.

3. Mengliyev B."Hozirgi O'zbek tili".Toshkent, "Tafakkur bo'stoni".2018.

4. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Ленинград: Наука, 1946.

5 КрепкогорскаяЕ. В. «Сопоставительное исследование фразеологизмов с фитонимическими компонентами в английском и русском языках». Диссертация кандидата филологических наук.Казань. 2012.

6. Cambridge International Dictionary of Idioms.Fifthprinting.TheUK: 2002

Kamola ULUG'MURODOVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
mustaqil tadqiqotchisi*

O'ZBEK G'AZALCHILIGIDA "LAYLI" OBRAZINING BADIY TALQINI

Atoyi va Hofiz Xorazmiy ijodi yuzasidan

Annotatsiya. Mazkur maqolada Atoyi va Hofiz Xorazmiylarning she'riyati izchil tahlil qilingan. Ya'ni, shoirlarning devonlarida qo'llangan "Layli" obrazining badiiy talqini o'rganilgan. Shoirlar ijodida uchragan ushbu timsolning mazmun mohiyati, qanday ma'nolar ifodalaganligi hamda necha o'rinda qo'llanganligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: devon, g'azal, bayt, obraz, Layli, ilohiy ishq, talmeh.

Annotation. This article consistently analyzes the poetry of Atoya and Hafiz Khorezmi. That is, the artistic interpretation of the image of "Leyli" used in the divans of poets was studied. The essence of this symbol found in the works of poets was studied, as well as what meanings the image acquired and in what places it was used.

Keywords: devan, ghazal, verse, image, Layli, divant love, talmex.

Аннотация. В данной статье последовательно анализируется поэзия Атойи и Хафиза Хорезми. То есть изучалась художественная трактовка образа "Лейли" используемого в диванах поэтов. Исследовалась сущность этого символа, найденного в творчестве поэтов, также какие значения образ приобретал и в каких местах употреблялся.

Ключевые слова: деван, газель, стих, образ, Лейли, божественная любовь, тадмех.

XIV asrning oxiri XV asrning birinchi yarmida ijod qilgan Atoyi va Hofiz Xorazmiylarning she'riyati sermazmunligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. O'z zamonasida mashhur bo'lgan bu shoirlar turkiy xalqlar she'riyatiga, xususan, o'zbek g'azalchiligining tarixiy taraqqiyotiga munosib hissa qo'shganlar. Alisher Navoiyning "Majolis-un nafois", "Muhokamat-ul lug'atayin" asarlarida Atoyi haqida keltirilgan qimmatli ma'lumotlar bugun shoir ijodini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Hofiz Xorazmiyning ijodi ham Navoiygacha bo'lgan o'zbek g'azalyotining ajoyib namunasi sanaladi. Bu haqda adabiyotshunos Hamid Sulaymonov shunday ma'lumot bergan: "Badiiy mahorat, qofiya va radiflarning ustalik bilan tanlay bilishi, ajoyib lirik obrazlar yarata olishi Hofiz Xorazmiyning etuk san'atkorligidan dalolat beradi."

Demak, har ikki shoir o'ziga xos ijod maktabi yaratib, kelajak avlod uchun beqiyos ma'naviy meros qoldirgan buyuk so'z san'atkorlari sanaladi. Bu borada biz ularning she'riyatini qiyosiy tahlil qilish jarayonida bunga ishonch hosil qilamiz.

Ma'lumki, har bir shoir o'zining ichki kechinmalarini jamiyatda yuz beradigan voqea-hodisalarga qiyoslab, turli obrazlar vositasida ba'zan yashirin, ba'zan oshkora ifoda etadi. Muxlislar diqqatini o'z ijodiga jalb qilish maqsadida bor mahoratini ishga soladi. Xususan, Atoyi va Hofiz Xorazmiy shunday ijodkorlar sirasiga kiradi. Ularning sinchikovligi, tashbehlarining tengsizligi, har

bir obrazni mohirlik bilan qo'llay olishi tahsinga loyiq. Masalan, Sharq xalqlari badiiy ijodi bilan yaqindan tanish bo'lgan Atoyi o'z g'azallarida Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Vomiq, Uzro, Yusuf, Zulayho, Masih, Yoqub, Xizr kabi nomlarni, Hofiz Xorazmiy esa xuddi shu obrazlar bilan birgalikda Sulaymon, Iso, Mansur Xalloy kabi adabiy, ilohiy, tarixiy nomlarni badiiy timsollar sifatida g'azallari mazmuniga singdira olganligi fikrimizning yorqin dalilidir. Biz har ikkala shoirning badiiy mahoratini "Layli" obrazi misolida ko'rib o'tamiz.

"Layli" timsoli Atoyi devonida 4 o'rinda, Hofiz Xorazmiy devonida esa 21 o'rinda kelgan. Ularning yana biri biridan farqi shundaki, Atoyi bu obrazni faqat "Layli" shaklida, Hofiz Xorazmiy bo'lsa ham "Layli", ham "Laylo" tarzida qo'llagan. Ushbu obraz Atoyi ijodida, asosan, Majnunining suyukli yori, badiiy asar qahramoni hamda uning nomiga ishora qiluvchi obraz ma'nolarida qo'llangan bo'lsa, Hofiz Xorazmiy ijodida ushbu ma'nolar bilan birgalikda "tun" lug'aviy ma'nosini beruvchi shakli borligi ham aniqlandi. Biz bu jarayonlarni shoirlar ijodini tahlil qilish asnosida kuzatamiz.

*Ey soching zanjirining aqlu xirad devonasi,
Qissayi "Layliyu Majnun" kamtarin afsonasi.*

Atoyining ushbu matla' bilan boshlanuvchi g'azali g'oyaviy jihatdan tasavvufiy ruhda yozilgan. Shoir ijodi yuzasidan izlanishlar olib borgan tasavvuf ilmining bilimdoni Sayfiddin Sayfullah shunday deydi: "Atoyi

she'rlariga Qur'on va hadislar mazmunini singdiradi. Muqaddas manbalardan iqtiboslar keltirib tasavvufdagi *may, qadah, soch, zulf, qosh, ko'z, bel, sanam, butxona, zunnor* kabi istilohlar vositasida murakkab ma'no-mazmunlarni ifodalaydi. Navoiy ta'biri bilan aytganda: majoz tariqi bila haqiqat asrorini kuylagan shoir. Uning har bir satridan darvishligi, dinu imonda sobitligi sezilib turadi.¹

Chindan ham, yuqoridagi bayt Atoyining darvishvash shoirigidan dalolat bermoqda. Ya'ni, g'azaldagi lirik qahramon o'z yoriga murojaat qilar ekan, uning qopqora uzun sochlari aqlu hushini zanjirband qilib devona ahvoliga soldi. Go'yo mahbubni "Layli va Majnun" haqidagi qissa va dostonlarning bosh qahramoni ahvoliga tushirdi. Bir qancha ijodkorlar tomonidan yozilgan shu nomdagi asarlardan ma'lumki, ularning barchasida Layli va Majnunning taqdiri ayanchli kechgan. Atoyi mazkur bayt orqali shuni nazarda tutgan. Demak, bu o'rinda "Layli" timsoli badiiy asar qahramoni ma'nosini ifodalab, butun bir doston nomiga ishora qilgan.

Bu holatni Hofiz Xorazmiy ijodida boshqacha talqinda kuzatamiz.

*Kim ko'rar bo'lsa niyozin birla nozin aytg'ay,
Layliyu Majnun hikoyati erur afsonalar.*

Mazkur parcha shoirning 327- g'azalidan olingan bo'lib, uning 6- baytida zikr etilgan. G'azal matla'sida shoir bevosita oy yuzli jononni tilga olib, u bilan bog'liq voqeylikni ketma-ket rivojlanirib borgan. Ammo oltinchi baytga kelganda biroz chekingan. Ya'ni, baytning birinchi misrasida agar kimda-kim shoir ta'riflagan go'zalning jamolini ko'rib qolsa, nozu niyozining tengsizligiga tahsinlar aytishini va uning ikkinchi misrasida esa bu holat "Layli va Majnun" haqidagi afsonaga ishora etilyotganligini ta'kidlagan. Bundan tashqari, g'azalning boshqa baytlari tarkibida uchragan *butxona, sanam* kabi istilohlar uning tasavvufiy ruhda yozilganligidan dalolat beradi. Shuningdek:

*Majnun so'zin Layli qabilasidan izla,
Yaqub ko'zin Yusuf kanondan ayirma. (Atoyi)*

Bevosita "Yo Rab" deya Ollohga murojaat bilan boshlangan Atoyi g'azalining mazkur baytida ham "Layli" timsoli badiiy asar qahramoni ma'nosida qo'langan. Chunki "Layli va Majnun" nomli doston va qissalardan ma'lumki, Majnun Laylini uchratgach, faqat u tomon oshiqadi. O'zligidan kechib Layli xayoli bilan yashaydi. Shu bois, Majnun o'z qabilasini tark etganda, doim Layli qabilasi yon-atrofidan topilgan. Shoir baytning ikkinchi misrasida ulug' payg'ambarlar nomini tilga olib, to'rt o'rinda talmeh san'atining go'zal namunasini ham yaratgan.

Ilmiy izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, "Layli" Haqning tajallisi zuhur etgan timsol.² Shu bois, uning

jismida Yaratgan jamoli jilvalanadi. Haqiqiy ishqqa yug'rilgan bu go'zallikdan bahramand bo'lish oson emas. Negaki "Ruhi mutlaqni tasavvur qilishda inson aqli va ongi ojizlik qiladi"³. Buni faqat haqiqiy ishq sohib va sohibalari anglab etadi. "Haqiqiy muhabbat faqat pokiza insonlar qalbidan joy oladi. Bu borada Majnun ishq oliy namuna. Chunki u butun qalbi va jon dili bilan Allohni sevadi."⁴

Shoirilar ijodini ko'zdan kechirar ekanmiz, Layli timsoli vositasida haqiqiy ishqni o'ta ta'sirchan ifoda etganliklarini guvohi bo'lamiz. Bu, ayniqsa, Hofiz Xorazmiy g'azallarida yorqin chizgilarda aks etgan bo'lib, uni quyidagi g'azallari misolida ko'rishimiz mumkin. Jumladan, shoirning 11-, 64- g'azallarining maqta'si, 340- g'azalining 2- bayti, 497- g'azalining 3- bayti, 566- g'azalining 1- bayti, 770- g'azalining 3- bayti, 772- g'azalining 4- bayti, 773- g'azalining 4 bayti, 847- g'azalining 2- baytlarida Haq ishqining go'zal namunalari ko'zga tashlanadi. Masalan:

*Ishqi Haqiqiy nogahon suvratg'a kelgan orada,
Olamning ichra oti goh Majnunu, goh Laylo emish.*
(497-g'azal)

Yoki:
*Ishq olamda goh noz bo'lib, goh niyoz,
Goh Majnunu gahi otini Laylo qilisar. (340- g'azal)*

Mazkur misralar orqali shoir haqiqiy ishq asrori Layli va Majnun suvratiyu siyratiga singib ketganligini, agar butun olamda ishq haqida so'z borsa, uni bimalol Majnun yoki Laylo deb atash mumkinligini ko'rsatmoqda. Ushbu obrazlarning bu qadar ulug'lanishi siri – "Layli" timsolning ilohiy go'zallikni o'zining butun jismiga jo etganligidadir. Uning oshig'i sanalgan Majnun shu go'zallikni ko'ra olgan, Haq yulini ana shuni anglashdan, unga yetishga intilishdan boshlagan majzubi solik bo'lganligidadir.⁵ Shu sababli, bu timsollar badiiy adabiyotimizda asrlar osha yashab kelmoqda.

Shuningdek, "Layli" timsolining bu kabi betakror jozibasini uning lug'aviy ma'nolarida ham uchratamiz.

*Tug'ar Majnung'a kecha oftobi
Agar ko'rguzsa yuz Layl ichra Laylo.*
(1022- g'azal, 6- bayt)

Ma'lumki, tun, tong, oftob kabi so'zlar haqiqiy ishq mohiyatini ochib berishda, badiiy obrazlarning ruhiy holat va ichki kechinmalarini tasvirlashda katta ahamiyat kasb etadi. Bu yuqoridagi bayt misolida o'z aksini topgan. Ya'ni, agar Layli tun qorong'usida yuzini ko'rsatsa, Majnun uchun qorong'u tun oydin oftobni tug'ib beradi. Tasavvuf nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, Haq jamoliga yetishgan solikning qalbi oftob nuri misoli yorishishi nazarda tutilgan. Yoki boshqa bir o'rinda:

*Jon sham'ini yoqmoq yoqadur tesa tong ermas,
Majnun topib ul jon tilagi Laylini Laylo.*
(1018- g'azal 7- bayt)

Bu o'rinda shoir oshiqning jismini shamga qiyoslagan. Ya'ni oshiqning joni sham bo'lib yonsa-da uning yog'dusi tunga oydinlik berolmaydi. Shu bois, Majnun yonayotgan jismni ko'p ovvora bo'lmasligini, chunki tunning yorishmasligini, bunga Laylining ishq to'sqinlik qilishini aytib roziligini bildirmoqda. Shunday bo'lsa-da, Majnun birdan bir tilagi – Layli. Negaki u butun qorong'u tun bag'rida Layli jamolini ko'rish

baxtiga muyassar bo'lsa bo'lgani. Majnun uchun bundan oliy baxt yo'q. Guvohi bo'lganingizdek, Hofiz Xorazmiy ushbu bayt orqali ham ilohiy ishqning yashirin sirlarini oshkor etgan.

Xullas, har ikkala shoir ijodida qo'llangan "Layli" timsoli haqida ko'plab mulohazalar bildirish mumkin. Negaki bu obraz shoirlar ijodida rang-barang ma'no-mohiyat kasb etganligi bilan ajralib turadi. Ta'kidlash joizki, Atoyi ham, Hofiz Xorazmiy ham "Layli" obrazi orqali ajdodlar merosini avlodlar yodida saqlanib qolishiga munosib hissa qo'shganlar.

1. X. Xorazmiy. Devon. "Ўзбекистон марказий кометити" нашри. Тошкент. 1981. 6- бет
2. Атойи. Devon. Тошкент. "Фан" 2008. 13-бет
3. К. Муллахўжаева. "Алишер Навоий ғазалётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги". Тошкент. "Академнашр" 2019. 30 б
4. Д. Юсупова. "Навоийшунослик". Тошкент. "Тамаддун" 2018. 129 б.
5. Уша манба 130 б.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K. Mullaxo'jaeva. "Alisher Navoiy g'azalyotida tasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi" - Toshkent. "Akademnashr". 2019.
2. Atoyi. Devon. -Toshkent, "Fan". 2008
3. T. Ahmedov. "Alisher Navoiyning Layli va Majnun dostoni" -Toshkent, "Fan". 1970
4. H. Xorazmiy. Devon. I kitob "O'zbekiston markaziy kometiti" nashri. -Toshkent. 1981
5. H. Xorazmiy. Devon. II kitob "O'zbekiston markaziy kometiti" nashri. -Toshkent. 1981
6. D. Yusupova. "Navoiyshunoslik". -Toshkent. "Tamaddun" 2018
7. T. R. Xo'jaev. "XV asr birinchi yarmi o'zbek adabiyoti va folklor" dissertatsiya. Toshkent. 1996.
8. N. Mallayev. "O'zbek adabiyoti tarixi". -Toshkent. 1976
9. "Hayot vasfi" O'zbek adabiyoti bo'stoni. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1988

Abdraxmanova Maksatxan

A. Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi

HOZIRGI ZAMON FRANSUZ TILIDA MODAL SO'ZLARNING LESIK-SEMANTIK, MORFOLOGIK VA CINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: *Modallik kategoriyasi mulohazaning umumiy mazmunini xarakterlovchi muhim belgilardan biri hisoblanadi, va so'zlovchining ushbu mazmunga munosabatini bildiradi, ya'ni uning voqelikka munosabatini, uni tushunishini ifodalaydi. Modal so'zlar (lot. modalis-o'lchov, usul) so'zlovchining o'z fikriga turlicha munosabatini anglatadigan va fikrining aniqligi, rostligi, gumonli yoki shartlilikini ifodalash uchun xizmat qiladigan so'zlar.*

Kalit so'zlar: nutq, intonatsiya, inkor, so'roq, tasdiq, gumon, shartlilik.

Annotation: *The category of modality is one of the important features that characterize the general content of a thought, and expresses the speaker's attitude to that content, that is, his attitude to reality, his understanding of it. Modal words (lot. modalis-measurement, method) are words that signify a different attitude of the speaker to his opinion and serve to express the accuracy, truthfulness, suspicion or conditionality of his opinion.*

Keywords: speech, intonation, denial, interrogation, affirmation, suspicion, conditionality.

Modallik kategoriyasi so'zlovchining nutqi mazmuniga munosabatining vositasi hisoblanib, ya'ni uning voqelikka munosabatini aks ettirib, bu bilan so'zlovchilarning bir-birini ancha to'liq, bir-birini ko'proq

tushunishiga ko'maklashadi. Shu munasabat bilan akad. V.V. Vinogradovning modallik kategoriyasining shakllari va mazmuni haqidagi fikrini keltirish kerak: "Chunki gap, voqelikni uning amaliy ijtimoiy ongida aks

ettirar ekan, albatta, nutqning voqelikka tegishlilikini ifodalaydi, gap bilan, uning tiplarining rang-barangligi bilan modallik kategoriyasi chambarchas bog'langan. Har bir gap, muhim konstruktiv belgi sifatida, o'z ichiga modallik ma'nosini, ya'ni voqelikka munosabatni ko'rsatishni oladi. Fikrning, tuyg'uning, istakning bir butun har qanday ifodasi, voqelikni mulohazaning u yoki boshqa shaklida aks ettirib, tilning ushbu tizimida mavjud bo'lgan gapning intonatsion sxemalaridan biriga burkanadi va o'sha sintaktik ma'nolardan birini ifodalaydiki, ular jamuljam bo'lib modallik kategoriyasini hosil qiladilar.¹

Mana shuning uchun ham u yoki boshqa tilning modallik kategoriyasini o'rganish bu tilda so'zlashuvchilarga ancha mukammal o'zaro bir-birini tushunishga erishishga ko'maklashadigan ushbu tilning shakllarini va o'sha vositalarini tushunish imkonini beradi.

Fransuz tilida, rus tilida (umuman hind-yevropa tillari tizimida ham) bo'lgani kabi, modallikning ikkita turini farqlash lozim: 1) fe'lining shakllarida, yana shuningdek ayrim yordamchi fe'llar bilan ifodalangan modallik va 2) alohida so'zlar hamda iboralar, intonatsiya, so'zlarning tartibi bilan ifodalangan modallik.

Mana misol uchun, fe'lining indikativ shakli bilan ifodalangan, tasdiqni namoyon qiluvchi il chante gapi, ko'rsatilgan ikkinchi guruhning modallikni ifodalovchi turli-tuman modal so'zlarning qo'shilishi sharofati bilan o'z ma'nosida rang-barang nozik farqlarni qo'lga kiritishi mumkin. Ushbu gap modalligining umumiy xarakterini o'zgartirmasdan, unga tegishli so'z va iboralarni kiritish bilan ko'rsatilgan ish-harakatning sifatini o'zgartirishi mumkin: il chante bien (mal, médiocrement va b.). Biroq bu sifatlar so'zlovchining o'zi bildirgan fikriga bevosita munosabatini ancha aniq ko'rsatish bilan ifodalanishlari ham mumkin: en effet, il chante bien (mal, médiocrement).

So'zlovchining mulohazaga munosabatlarining bu boshqachaliklari faqat ijobiy emas, balki salbiy ham berilishlari mumkin: en effet, il ne chante pas bien. Tasdiq ham, inkor ham so'roq shaklda berilishlari mumkin: "en effet, il ne chante pas bien", - "en effet, ne chante-t-il pas bien?". (Oxirgi, so'roq-inkor shaklda, ma'lumki, har doim shubha, ya'ni inkorni inkor mavjud). Shunday qilib, ushbu gapning keltirilgan har bir (tasdiq, inkor, so'roq, so'roq-inkor) konstruksiyasi mulohazaga boshqacha tus beradi; butun gapning en effet yordamida ifodalangan modallik ma'nosi o'zgarmaydi.

Rus tilida ma'lum modal nozik farqlarni so'z tartibining o'zi bilan kiritish mumkin bo'lar edi, masalan, qiyoslang: "Nexoroshon on poet" va "On poet nexoroshon"; oxirgi holda ravishning joyini o'zgartirish va bu bilan bog'liq bo'lgan intonatsiya ifodalanayotgan ish-harakatga ko'proq inkor bag'ishlaydi. Fransuz tilida esa, qat'iy belgilangan so'z tartibi tufayli, ko'rsatilgan nutq (til) vositalari yordamida modallik nozik farqini kiritish cheklangan.

Fransuz tilidagi bu cheklash fransuz tilida "mise en relief" deb ataluvchi nutqdagi ifodalilikning vositalarini o'rganishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlarda ham qayd qilinadi.

Hozirgi fransuz tilida modal so'z va iboralarning qo'llanilishini va rivojlanishini ularning barcha aloqalarida va bivositaliklarida kuzatish taklif qilinayotgan tadqiqotning predmeti hisoblanadi.

Chet ellik olimlar tomonidan fransuz tilining ayrim so'zlari va iboralarning modalligini o'rganish mulohazaning nutq birligi sifatidagi gapning emotsional jihatini o'rganish bilan parallel bordi.

Gapdagi ayrim so'zlarning ma'nosiga birinchi bor XVII asrning oxiri XVIII asrning boshi fransuz mutafakkirlari e'tibor berganligi fakti haddan tashqari xarakterli hisoblanadi. Misol uchun, allaqachon A. Arno (Antoine Arnault), mashhur karteziyanchi va "Umumiy grammatika"ning muallifi, o'zining "Umumiy grammatika"dan ikki yil keyin chiqqan "L'art de penser" (1662 y.) asarida so'z tomonidan gapda egallanadigan o'sha qo'shimcha ma'nolar haqida fikr yuritadi.

Arnoning ko'rsatib o'tishicha, lug'atlar so'zlar nutqda egallaydigan barcha o'sha ma'nolarni ifodalay olmaydilar, so'zlarning ba'zi bir ma'nolari uning umumiy ma'nosi bilan bog'liq bo'lmasliklari mumkin. Balki unga so'zlovchilar tomonidan bag'ishlanishi mumkin; odatda, uning fikriga ko'ra, bu ma'nolar intonatsiya, mimika, imo-ishoralar va nutqning shu kabi boshqa vositalari bilan ifodalanishi mumkin, ularning sharofati bilan so'zlar so'zlovchining fikrlarini va tuyg'ularini aks ettiruvchi ma'noning eng rang-barang nozik farqlarini oladilar. Ayniqsa so'zlarning mazmuni uchun, Arnoning fikricha, nutq intonatsiyasi katta ahamiyat kasb etadi: "... le ton signifiant souvent autant que les paroles mêmes ..."¹

O'sha vaqt olimlarining insonning to'g'ridan-to'g'ri tuyg'ularini ifodalagan jonli tilga bu e'tibori ushbu davrning tilida progressiv yo'nalishni namoyon qildi, chunki adabiy tilga jonli xalq tilining so'zlarining va shakllarining suqilib kirishini aks ettirdi. Biroq XVII- XVIII asrlarda adabiy tilning jonli xalq tili bilan hayotbaxsh boyishi, albatta, reaksiya doiralari tomonidan tilning "buzilishi" sifatida, uning "susayishi" sifatida qabul qilindi.

Ushbu doiralarning yangi so'zlarga va shakllarga bunday munosabatining o'rnakli misoli bo'lib, o'sha davrning saroy ahllariga tegishli bo'lgan shaxslarning suhbat shaklida ifodalovchi, bu doiralarning jonli xalq tilidan paydo bo'lgan til yangiliklariga umumiy munosabatini, suhbatdosh tomonidan keltirilgan misollar ko'rsatib turibdiki, XVII asrning oxiridagi asarlardan biri xizmat qiladi:

"... je voudrais bien demander encore à quoi servent ces superfluités de langage que j'ai tantôt entendues; n'était-ce pas assez celles qui s'étoient déjà introduites dans nos meilleurs Auteurs, ces car enfin, ces en effet, ces sans mentir, ces en mon particulier qui y sont si fréquents et si inutiles, et tant d'autres verbiages de

cette nature qui ne veulent rien dire et qui bien loin d'orner un discours, ne servent qu'à l'affaiblir?

Pourquoi donc les augmenter par d'autres encore plus mal inventez, comme de dire, il est vrai que j'ai été en tel lieu, il est vrai que il y avait bonne compagnie, il est vrai que nous nous y sommes bien divertis... « (Malta orolida 20 yil o'tkazgan va yaqindagina Parijga qaytgan komandirning nutqi).³

XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlaridagi fransuz olimlari tomonidan jonli til ustidagi kuzatishlardan payqab qolingani butun gapni tashkil qiluvchi ayrim so'zlarini tushunish uchun ma'no joriy yuz yillikka qadar o'zining na fransuz tili bo'yicha maxsus ishlarda, na bu tilning tarixi bo'yicha umumiy ishlarda o'z rivojini topmadi. Misol uchun, K.Nyuropping fransuz tilining tarixi haqidagi monumental ishda, fransuz tili uchun modal ma'nolarning sohiblari sifatida o'ziga xos bo'lgan alohida so'zlar, shu holicha mutlaqo qayd qilinmaydi. K. Nyurop tilda mavjud faktlarni, ularning ma'nolarini ko'rib chiqmay, oddiy ta'kidlash bilan cheklanib qoladi. Misol uchun, modal ma'noli ravishdoshlar to'g'risida u ta'kidlaydi: "Le gérondif s'emploie parfois d'une manière adverbiale sans se rapporter à aucun mot précis de la phrase précédente ou suivante".⁴

1. Vous ne savez sûrement pas toutes les misères par lesquelles j'ai dû passer pour en arriver où je suis. (Morg. Mauv. Gr., p. 59).

2. Le conducteur de la petite voiture est le lieutenant Un Tel, un jeune homme; sûrement élégant, avec une voix de salon ... (Tr., Le premier accroc, p. 403).

Birinchi holda sûrement kesimga, ikkinchi holda – aniqlovchiga, oxirgisida mulohazaga uning xulosasi sifatida tegishlidir.

Shunday ravish, masalan, "heureusement" kabi, modal so'z sifatida, u gapning boshida turibdi-mi, o'rtasida-mi yoki oxirida-mi, qat'iy nazar, faqat butun gapga tegishlidir.

1. Heureusement, avec le temps qui passait, la vigilance policière s'atténuait. (Bonte, Le chemin, p. 54).

2. Personne heureusement ne lui avait reproché d'être en chômage... (Morg., Mauv. Gr., p. 94).

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, ayrim modal so'zlar umuman butun gapga, boshqalari esa butun gapga, ham uning alohida bo'laklariga tegishli bo'lishlari mumkin. Modal so'zlarning vazifasidagi bunday farq ularning leksik ma'nolari bilan, yana shuningdek gapning umumiy mazmuni bilan bog'liqdir. Bu qoida burjua tadqiqotchilarida tegishli rivojlanishni topmaydi.

Fransuz tili tadqiqotchilarining ishlaridagi ravishlarni ularning grammatik vazifalari bo'yicha mavjud chegaralashni biz nemis va ingliz tillari tadqiqotchilarining ishlarida ham uchratamiz, u yerda butun gapga tegishli bo'lgan ravishlar uchun maxsus atamalar ishlab chiqilgan (nemis tilida "Satzadverbien" va ingliz tilida "Sentence-modifying adverbs"); fransuz tilining tadqiqotlarida hammaga ma'qul bo'lgan atama hali ishlab chiqilmagan, chunki ravishlarni chegaralashning o'zi hamda ular o'rtasida umuman butun gapga tegishli guruhlarining ajratilishi faqat ayrim tadqiqotchilar tomonidan olib boriladi. Buning natijasida umuman butun gapga tegishli ravishlarni bildirish uchun hammaga ma'qul bo'lgan atama yo'q. Bu ravishlar yoki "adverbes de proposition", yoki "adverbes de phrase" deb ataladilar.⁵

1. В. В. Виноградов. О категории модальности и модальных словах в русском языке, Труды Института русского языка, изд. Академии Наук СССР, М.-Л., 1950, стр. 41.

2. A. Français. Précurseurs français de la grammaire "affective", Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally, Genève, 1939, p. 370 : "... интонация кўпинча сўз қанча нарсани ифодаласа, шунча нарсани ифодалайди..."

3. Kr. Nyrop. Grammaire historique de la langue française, Copenhague, 1930, t.VI, § 244, 3: "Герундий олдинги ёки кейинги гапнинг ҳеч қандай маълум сўзига тегишли бўлмай, баъзан равиш сифатида қўлланилади".

4. H. Nilsson-Ehle. Les adverbies en -ment, compléments d'un verbe en français moderne, Copenhague, 1941, p. 14.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Виноградов В.В. «О категории модальности и модальных словах в русском языке» // Труды Ин-та русск.яз., т.2. М.-Л., 1950.

2. Виноградов В.В. «О категории модальности и модальных словах в русском языке» // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. - М.: Наука. 1975. - С. 54 - 87.

3. Турниёзов Н.Қ. «Нутқ ва унинг эгоцентрик характери хусусида баъзи мулоҳазалар» Тил ва нутқ систем-сатҳ талқинида. Самарқанд ДЧТИ, 2005. - Б. 21-22.

4. Ёкубов Ж.А. «Модаллик категориясининг мантиқ ва тилда ифодаланишининг семантик хусусиятлари». - Т.: Фан, 2005. -Б. 224

5. Якубов Ж.А. Модальность условных предложений и их синонимические варианты в современном французском языке. МГУ им. М.В. Ломоносова. Объем 3.1. - Москва. 2002. - С. 48.

Shakhlo NUNIAZOVA,
 2nd year master's degree student of Tourism faculty,
 English Language Department, CSPU

SIMILARITIES AND DISTINCTIVE FEATURES OF ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN IDIOMATIC EXPRESSIONS

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologik va metaforik birikma va idiomalarni ingliz tilidan rus va o'zbek tillariga tarjima qilish usullarining ayrim jihatlari, ularning qiyoslanishi ko'rib chiqiladi. Xususan, majoziy frazeologik birliklarning semantikasini ekvivalent ko'paytirish, kontekst sharoitiga qarab tanlash masalasi ko'tarilgan.

Kalit so'zlar: metaforik birikmalar, frazeologik birikmalar, idiomalar, bir o'lchovli muvofiqlik.

Annotation: This article considers some aspects of the ways of translating phraseological and metaphorical combinations and idioms from English into Russian and Uzbek. In particular, the issue of equivalent reproduction of the semantics of figurative phraseological units is raised, the issue of choice depending on the conditions of the context.

Keywords: metaphorical combinations, phraseological combinations, idioms, one-dimensional correspondence.

Аннотация: Данная статья рассматривает некоторые аспекты способов перевода фразеологических и метафорических сочетаний и идиом с английского на русский и узбекский языки. В частности, поднимается вопрос об эквивалентном воспроизведении семантики образных фразеологических единиц, вопрос выбора в зависимости от условного контекста.

Ключевые слова: метафорические сочетания, фразеологические сочетания, идиомы, одномерное соответствие.

Phraseological aspects of the problem of different combinations of words in different languages are extremely important both for practice and for the theory of translation; they often present great practical difficulties and arouse great theoretical interest, since they are inseparable from the difference in semantic and stylistic functions performed in different languages by words of the same real meaning. It can even be argued that it is during translation that the whole spectrum of the specificity of combinations, characteristic of a given language, is revealed.

The outstanding Swiss linguist Charles Bally was the first to systematize and classify the phenomena of phraseology in his book "French Style", built largely on comparisons with the German language. Contrasting the field of phraseology with free combinations of words, he established two main types of verbal complexes in it (in order to increase the degree of cohesion of the components) - phraseological groups and phraseological units [1: 88].

The classification of phraseological units of the Russian language proposed by Vinogradov, which at one time gained particular popularity and was subsequently applied also to other languages, provides, in addition to free combinations, three main types of phraseological units in descending order of the degree of closeness of the connection between the components: phraseological fusions, phraseological units and phraseological units [2: 95].

Often the translator has the opportunity to choose between different types of phraseological correspondences. Depending on the conditions of the context, he

may prefer the image that exists in the target language due to the loss of the national-ethnic component, or, on the contrary, refuse to use the phraseology of the target language due to the difference in emotional stylistic characteristics.

For example, in E. Hemingway's novel "Farewell to Arms!" we meet the following idiom:

What did you say to Van Cmpaen? She was furious ...

You are a full, Gade said — She's after your scalp. She has my scalp, I said [4: 151].

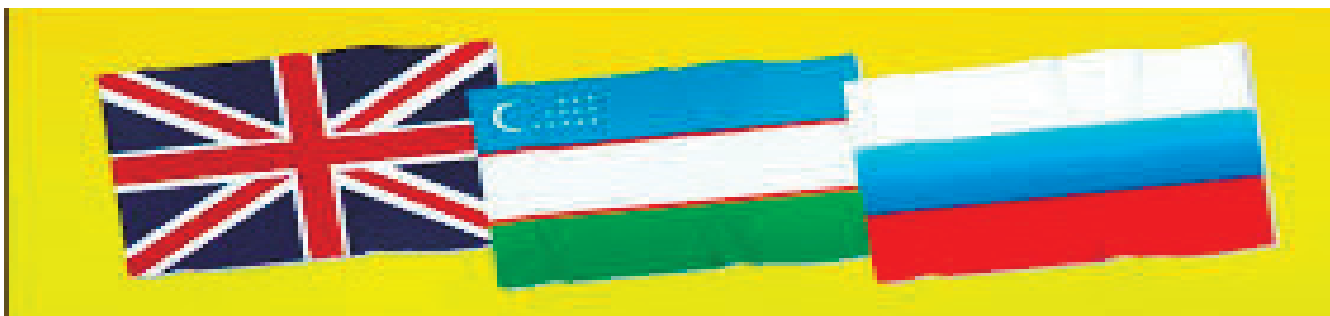
Looking into the English-Russian phraseological dictionary, we will find the following translation options:

Be after (or out for) smb's scalp — быть воинственно настроенным в отношении кого-либо, жаждать чьей-либо крови [5: 659].

The translator very accurately matched the English expression in Russian. The meaning is conveyed with the help of a different image, while maintaining all other components of the semantics of the phraseological unit. The use of this correspondence provides a high degree of equivalence, moreover, Russian phraseology does not have a pronounced national colouring.

It should also be noted that the idiom "содрать кожу живьем" in this case conveys the English "to be after smb's scalp" much more accurately than the one proposed in Kunin's dictionary "жаждать чьей-либо крови".

Literally, "to be after smb's scalp" translates as chasing someone's scalp. It is not difficult to draw a thread with the etymology of this phraseological unit associated with the history of the Indians - the indigenous in-

habitants of America, who had a ritual of scalping, that is, ripping off the skin of the enemy's head alive.

When translating into Uzbek, Gafurov acted as follows:

Van-Kamping, nima dedingiz? Jon-poni chiqib ketibdi ...

Jinni bo'libsiz, — dedi Geyj — U teringizni tiriklay shilib olishga tayyor.

Shiladiganini shilib bo'ldi, dedim [7: 142].

In this translation, a tracing paper from the Russian language “содрать кожу живьем” is used, it fully reflects the originally laid down meaning of the idiom.

In addition, the sentence “Shiladiganini shilib bo'ldi”, rendered in the style of colloquial Uzbek language, gives liveliness to the entire dialogue, and the expression “teringizni tiriklay shilib olishga tayyor” from the lips of the character sounds natural and accessible to the Uzbek reader.

In the following example, when translating, the entire complex of the value of the unit being translated is saved. The used figurative phraseological combination coincides with the phraseological unit both in direct and figurative meaning:

It is because of treachery such as yours that we have lost the fruits of victory [4: 232].

Предательство, подобное вашему, отняло у нас плоды победы [6: 153].

Sizga o'xshagan sotqinlar bizni g'alaba ne'matlari-dan mahrum qilishdi [7: 287].

The use of such correspondences in the Russian and Uzbek languages most fully reproduces the English expression.

If it is impossible to reproduce the direct meaning of all or some of the words-components of the idiom,

it is possible to preserve (more or less complete) the colouring of vernacular, familiarity, or simply colloquial liveliness, characteristic of both idioms and phraseological units of a lesser degree of fusion.

The synonymy of an idiom with a word in a nominative meaning or a variable combination makes it possible to use it in translation where in the original the word is given, devoid of any shade of idiomaticity, but where the conditions of the context give it a place to be.

The use of idioms, as well as metaphorical combinations, is typical of fiction, where it is found both in the speeches of characters and in the author's narrative, but nevertheless, these phraseological means are not the exclusive property of the language of fiction: they are widely used both in journalism and in oratorical speeches, and even, partly, although less often, in scientific and technical literature.

When translating stable metaphorical combinations (phraseological units), including proverbs and sayings, it is necessary to take into account the fact that stable metaphorical combinations can represent different degrees of motivation, transparency of the internal form and national specificity, and therefore some of them may require the translator to approximately the same approach as idioms, making it necessary to choose a correspondence that is far from the direct meaning of the words, while a part allows a translation that is close to their direct meanings. In both the first and second cases, the transfer of a large number of phraseological units of the original is facilitated by the presence of ready-made correspondences in the target language; the task of translation is, therefore, to find the available correspondences and choose from among them the most suitable for a given context.

References

1. Bally Sh. Language style. – Moscow, 2011.
2. Vinogradov V.V. Basic concepts of Russian phraseology as a linguistic discipline. – Moscow, 2017.
3. Larin B.A. Essays on phraseology. History of the Russian language and general linguistics (selected works). – Moscow, 2017.
4. Hemingway E. A farewell to arms: The Hemingway library edition. – Simon and Schuster, 2012.
5. Kunin A.V. English-Russian phraseological dictionary. – Moscow, 2014.
6. Hemingway E. Farewell to arms! – Tashkent, 2019.
7. Hemingway E. Alvido qurol! – Tashkent, 2019.

Дилрабо КАЗАКБАЕВА
 Ўзбекистон Миллий университети
 Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

МУҲАММАДРИЗО ОГАҲИЙ ИЖОДИДА АЛИШЕР НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада Муҳаммадризо Огаҳий ижодидаги мураккаб структурали жанрлар Алишер Навоий ижодига таққосланган ҳолатда ўрганилди. Устозлари аънаваларини давом эттириш борасидаги мумтоз аънавалар таҳлиллиар орқали очиб берилди.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, Муҳаммадризо Огаҳий, ўзбек мумтоз адабиёти, мураккаб структурали жанрлар

Навоийдан кейинги давр ўзбек мумтоз адабиётининг етук вакилларида бири Огаҳий ижодий меросини ўрганиш, тадқиқ этиш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилган. Истиқлол йиллари Огаҳий ижодини тадқиқ этиш борасида эътиборга молик ишлар қилинди¹.

Муҳаммадризо Огаҳий девонидаги шеърларга эътибор берсак, Устозларидан Алишер Навоий аънаваларини давом эттирганинг гувоҳи бўламиз. **Огаҳий** мураккаб структурали жанрлардан таржиъбанд жанрида баракали ижод қилди. Унинг девонида тўртта таржиъбанд бўлиб, бу таржиъбандлар тасаввуфий, фалсафий, ишқий мавзуларда битилган. Биринчи таржиъбанд “Даҳр бир гулшандурур” деб номланади²:

*Даҳр уйи бунёдким, су узрадур маҳкам эмас.
 Онда кирган эл хавотирдин амон бир дам эмас³.*

Навоийнинг

*Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
 Май истарға илгимда синган сафол*

восита байтли таржиъбандидиги харобот бу дарвишлар маскани, илоҳий ишқ истовчиларнинг манзили каби тасаввуфий, рамзий маъноларни ифодаласа, Огаҳий таржиъбандида харобот бу ўткинчи дунёнинг рамзи сифатида келади:

*Даҳр бир вайронайдурким, хароб обод эрур,
 Чиқса ондин ҳар киши ғам бандидин озод эрур –*

Огаҳий таржиъбандининг иккинчи бандида ҳам бу дунё-даҳр ҳақидаги фикрларини давом эттиради:

*Даҳр бир гулшандурур, бўйи вафоси йўқ онинг,
 Жонға ҳаз еткурғудек обу ҳавоси йўқ онинг.*

Навоийда даҳр, яъни дарвешлар масканига йўл

олиши бу дунёни унутган дарвеш мақомида бўлиб, у ўзига бу йўлда пир – маънавий йўлбошчи излайди:

*Бўлай дайр пирига андоқ мурид,
 Ки ёд этмайин шайхул исломдин.*

Огаҳий бу дунёву дун шундай айёрлигини, унинг касби нифоқу кин, жабру жафолигини таъкидлайди. Маккора қотил каби заррача раҳму мурувват, қатрача шарму ҳаёси йўқ. Ишваи карашма қилиб, нозу адолар билан, ҳар лаҳза юз найранг билан зоҳир бўлур. Токи элнинг, улуснинг дилига балолар солгай, қадди шавқ ичра бўлгани билан танларга юз азобни беради. Охир-оқибат иложсизликдан тумонат унинг ғамига мубтало бўлади:

*Даҳр дун айёрасиким, йўқ анга меҳру вафо,
 Пешаси кину нифоқу одати жавру жафо.*

Тўртинчи бандида шоир маънони кучайтириш учун “эй кўнгил” сўзини радиф сифатида қўллайди:

*Солма кўз ушбу жаҳон шавқиға зинҳор, эй кўнгул,
 Айрила олмас балоға бўлма дучор, эй кўнгул.*

Огаҳий таржиъбандининг фақат бир бандида радиф қўллаган бўлса, Навоий учинчи, бешинчи, олтинчи, еттинчи, саккизинчи бандларида радиф қўллайди. Якунловчи бандида Огаҳий хулосавий фикрларини беради: бу жаҳон вайронасида роҳат йўқдир. Ҳар киши бу вайронага қадам қўйдиким, не ситамларни чекмади Афридуни Кай, Кайковуси Жам каби. Бу дунё аро балога мубтало бўлмай десанг, Огаҳий, бу даҳрдан чиқиб фақру фано йўлига кир. Сулаймон Улудог фақру фанога шундай изоҳ беради: “Фақр – йўқсиллик. Инсон Аллоҳнинг кули бўлгани учун инсонда ҳам унинг нусрати бор. Шундай бўлса-да, солиқнинг Аллоҳга муҳтожлиги бор, Унинг тажаллисидан ўзга ҳеч нимани таъма қилмайди”⁴.

Алишер Навоий биринчи таржиъбандини мутақориби мусаммани маҳзуф ва мутақориби мусаммани мақсур вазнларида битган бўлса, Огаҳий илк таржиъбанди учун **рамали мусаммани маҳзуф** вазнини танлади:

Тушса ҳар шабнам суви гар онда ҳасрат ашқидур
- v - - - v - - - v - - - v - -
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Чекса қад ҳар нахли шакли дил кушоси йўқ онинг.
- v - - - v - - - v - - - v - -
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Огаҳий “Девон”идаги иккинчи таржиъбанд тасаввуфий, фалсафий мавзуда бўлиб, у “Азиз жонга” деб номланади. Таржиъбанд 7 банддан иборат бўлиб, ҳар банди 11 байт, 22 мисра, жами 77 байт, яъни 154 мисрани ташкил этади. Биринчи банднинг восита байти:

*Олдурма кўнгулни бу жаҳонга,
Еткурма жафо азиз жонга.*

Таржиъбанд мурожаат билан бошланади. Яъни, эй, ситам ва жафолар чеккан, қутлуғ, муборак, инсон. Билгилки, бу жаҳон, бу дунё анжом (идиш) даги майнинг хуморидир. Соқийлари гул юзли гуландомдир. Бу дунёнинг ҳамма жомлари шароб билан тўладир. Мутрибларининг нағмаси кўнгилга роҳат етказиб илҳом бағишлайди. Субҳдан то шомгача айш-ишратининг ниҳояси йўқдир.

Агар бу дунёнинг комига кириб кетсанг, у ўз ҳарамига боғлаб олади ва муродсиз, мақсадсиз юз ғам билан бу ком ўз домига ғарқ қилади. Гар жонингга ором истасанг, мақсуд (тўғри йўл, тариқат йўли)га восил этгин.

Огаҳий таржиъбанднинг иккинчи бандини талмех (Исо, Довуд) ва таносуб (дам, ҳаво, наво, булбул, дилкушо,) бадийий санъатларини қўллаган ҳолда давом эттиради:

*Исо дамани қўшар ҳавога,
Саҳни аро жон физо ҳавоси.*

Огаҳий тасаввуфий руҳда бошлаган таржиъбандини учинчи бандида фалсафий фикрлари билан давом эттиради. Бу дунёнинг бир шўх, нозли дилбари бор. Хусн гулшанида қади сарви, лола рухсорлигидан жаннат гули ҳам унинг ёнида хор. Бошидан оёғигача адоу ишва. Фоний дунёнинг мол-дунё ва айш-ишратига берилган инсон боқий дунёнинг жаннатларини унутади. Бир жилвада минг жаҳон элини ўзига ошиқи зор қилгусидир. Бу дунёнинг васлига кимки етишса, унинг меҳру вафосидан дарак йўқдир. Бордини унинг

васлига етишсанг, у сени ўзининг домига гирифтор қилади.

Таржиъбанднинг бешинчи бандида Огаҳий дунё, жаҳон ҳақидаги фалсафий фикрларининг ҳадди аълосини ифодалайди. Ушбу банд таржиъбанднинг кулминацион нуқтаси ҳисобланади:

*Ҳам буқаламунлиғ ичра чолок,
Ҳам ҳийла намуналиғ ичрадур зол.*

Бу дунё буқаламун каби турли тусда товланувчи, жозибали, хушбичим ва ҳийлагардир. Эл-улусга юз турли кўғирчоқ, ўйинчоқ сингари кўринади. Унинг ҳар бир ўйини ғарибдир, шунинг билан бирга латиф ва дилбардир. Кўрган кишининг ихтиёрин олиб, ўзига гирифтор қилади. Неча бир ҳийлаю найранг билан мақсад талаби сари юбормайн азиз умрини зое қилади. Кимки молу мулкка меҳр қўйса, охир-оқибат адамга, яъни йўқлик дунёсига равона бўлади.

Фарёдлар бўлсинки, бу жаҳон ботил, золим, тунд бир қотилдир. Элнинг қатли учун мудом тиғи ва ҳамойили⁵ тайёрдир. Зулму ситам, жафо фанида у устои комил. Огаҳий тазод ва таносуб санъатларини қўллаш орқали таржиъбанднинг фалсафий мазмунига урғу беради:

*Туну кун ситаму жафоси онинг
Борча улуғу кичикка шомил.*

Бу олам ичида ундан мақсади ҳосил бўлган киши йўқ. Ҳеч бир кимсани мақсадига етказмай, йўқлик дунёсига дохил қилади.

Таржиъбанднинг сўнгги еттинчи банди барча бандларнинг хулосаси десак, янглишмаймиз:

*Олдурма кўнгулни бу жаҳонга,
Еткурма жафо азиз жонга.*

Навоий девонидаги иккинчи таржиъбанд:

*Бақосиздур жаҳон раъноси, валлоҳ,
Жаҳон раъноси йўқким, мосиваллоҳ*

восита байтли, фалсафий, диний-маърифий таржиъбанддир. Огаҳий юқоридаги таржиъбандини Навоий анъаналарини давом эттирган ҳолатда фалсафий мавзуда ёзди. Навоий таржиъбанд учун арузнинг ҳазажи мусаддаси маҳзуф ва ҳазажи мусаддаси мақсур вазнларини танлаган бўлса, Огаҳий ушбу таржиъбандини **ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузу маҳзуф** вазнида ёзди яъни, “ҳазажи мусаддас”ни сақлаб қолди:

Тут гил бу жаҳон ни, эй ди лаф гор,
- - v v - v - v - -
Мафъулу мафоилун мафоийл

Бир дил ба ри шў ху но з(и) кир дор.

- - v v - v - v - -

Таржиъбанд **а-а, б-а, в-а, г-а, д-а...** тарзида қофияланган.

Огаҳий таржиъбандларини Навоий анъаналарини давом эттирган ҳолатда фалсафий мавзуда

ёзди. Навоий таржиъбанд учун арузнинг ҳазажи мусаддаси маҳзуф ва ҳазажи мусаддаси мақсур вазнларини танлаган бўлса, Огаҳий таржиъбандини ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузу маҳзуф вазнида ёзиш билан “ҳазажи мусаддас”ни сақлаган ҳолда вазнда Навоий анъаналарига содиқ қолди.

1. Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (мақолалар тўплами). – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б.151; Огаҳий абадияти (мақолалар ва эсселар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б.152; Муҳаммад Ризо Огаҳий. Ишқ аҳлининг тумори. Танланган асарлар. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б.320; Абдуғафуров А. Муҳаммад Ризо Огаҳий. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б.64; Огаҳлик сирлари. (мақолалар тўплами). – Фарғона, 1999 – Б.67; Жумахўжа Н. Феруз – маданият ва санъат ҳомийси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.90; Ҳаққулов И. Огаҳий ижодида ижтимоий-сиёсий маънолар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1999. №5. – Б.3-8; Сафарбоев М. Огаҳийнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашлари. Фалсафа фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 1993; Пиримқулов А. Огаҳий маснавийлари. Филол. фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 1998; Ғанихўжаев Ф. Огаҳийнинг “Таъвиз ул-ошиқин” девони ва унинг илмий танқидий матни. Филол. фанлари доктори дисс. автореферати. – Тошкент, 1999; Матякубова М. Огаҳий ижодида кичик шеърӣ жанрлар. Филол. фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 2000; Холлиева Г. Огаҳий мусамматлари. Филол. фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 2000; Султонова Қ. Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асари адабий манба сифатида. Филол. фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 2000; Матякубова Т. Огаҳий шеърӣида анъанавий образлар талқини. Филол. фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 2001; Огаҳий олами (мақолалар тўплами). – Урганч: УрДУ, 2005. – Б.79.

2. Огаҳий девонида таржиъбанд номланмаган, уни Ғ.Каримов ва С.Долимов шартли равишда шундай деб атаган. Қаранг: Огаҳий. Асарлар. 2-жилд. Девон. – Т.: Ғафур Ғуллом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1972. – Б. 249-264.

3. Огаҳий. Тўла асарлар тўплами. 1-жилд. Девон. Таъвизу-л-ошиқин. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 411- 424. Кейинги мисоллар ҳам ушбу манбадан олинди.

4. Suleyman U. Tasavvuf terimleri so‘zlugi. Kabalci Yaymevindan Ikkinchi Basim: 2005. – B. 131.

Ғафру фано ҳақида қаранг: Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърӣят. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 184; Рамазонов Н.Н. Алишер Навоий ижодида ғафр талқини ва ғафр образи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019. – 56 б.

5. Ҳамойил – елкадан белга тушадиган камар тасма ёки боғич.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (мақолалар тўплами). – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б.151;
2. Огаҳий абадияти (мақолалар ва эсселар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б.152; Муҳаммад Ризо
3. Огаҳий. Ишқ аҳлининг тумори. Танланган асарлар. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б.320;
4. Абдуғафуров А. Муҳаммад Ризо Огаҳий. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б.64; Огаҳлик сирлари. (мақолалар тўплами). – Фарғона, 1999 – Б.67; Жумахўжа Н. Феруз – маданият ва санъат ҳомийси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.90; Ҳаққулов И. Огаҳий ижодида ижтимоий-сиёсий маънолар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1999. №5. – Б.3-8;
5. Сафарбоев М. Огаҳийнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашлари. Фалсафа фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 1993;
6. Пиримқулов А. Огаҳий маснавийлари. Филол. фанлари номз... дисс. автореферати. – Тошкент, 1998.

Абдимурод Арслонов,

Термиз давлат университети,

Ўзбек адабиётшунослиги

Кафедраси катта ўқитувчиси, (PhD)

АМИР ТЕМУР ҲАҚИДАГИ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРНИНГ ТАРИХИЙЛИК ХАРАКТЕРИ ВА ТАСНИФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация. Ушбу мақолада буюк саркарда Соҳибқирон Амир Темур феноменининг ёзма адабиётга трансформацияси тадқиқ этилган. Амир Темур ҳақидаги тарихий ва адабий асарлар, шунингдек, “Темурнома”ларнинг яратилиш тарихи ва сабаби хусусида фикр

Abstract. This article discusses the transformation of the phenomenon of the great commander Sahibkiran Amir Temur into written literature. They discussed historical and literary works about Amir Temur, as well as the history and reasons for the creation of «Temurnoma.» We see that the trans-

Аннотация. В данной статье рассматривается превращение феномена великого полководца Сахибкрана Амира Темура в письменную литературу. Были обсуждены исторические и литературные произведения об Амине Темуре, а также история и причины создания «Темурнома».

юритилган. Амир Темур сиймосини ёзма манбаларга трансформацияси Соҳибқироннинг ўз замонаси даврида тарихий асарлардан, кейинги даврларда эса адабий асарлардан бошланганлигини кўришимиз мумкин. Бу китобларни топиш ва уларни матний тадқиқ этиб кенг ўқувчи оммасига етказиш матншунослигимиз олдида турган долзарб муаммолардан биридир. Мазкур мақолада Амир Темур ҳақидаги тарихий асарлар, солнома, элчиларнинг кундаликлари ҳамда “Темурнома”лар қиёсий ўрганилиб, уларнинг жанрий хусусиятлари, ўзаро уйғун ва фарқли жиҳатлари хусусида фикр юритилган.

Калит сўз: Амир Темур феномени, трансформация, нодир нусха, биографик маълумот, ўзбек насри, тўрт улус хони, ривоятсимон ҳикоятлар, турк машойиҳи, идрок ва фаҳм аҳли, Қиссаи Амир Темур, тарихий солномалар

formation of the image of Amir Temur into written sources began with the historical works of Sahibqiran of his time, and in later periods - with literary works. The search for these books and providing them to a wide circle of readers with the help of textual research is one of the most urgent tasks facing our textology. This article is a comparative study of historical works, chronicles, diaries of ambassadors and “Temurnoma” about Amir Temur, and also discusses their genre features, similarities and differences.

Keywords: Amir Temur phenomenon, transformation, rare instance, biographical information, uzbek prose, khan of four peoples, legendary stories, Turkish Mashaihi, people of understanding and understanding, The story of Amir Temur, historical chronicles

Мы видим, что превращение образа Амира Темура в письменные источники началось с исторических произведений Сахибкيرانа его времени, а в более поздние периоды - с литературных произведений. Поиск этих книг и предоставление их широкому кругу читателей с помощью текстовых исследований - одна из самых неотложных задач, стоящих перед нашей текстологией. Эта статья представляет собой сравнительное исследование исторических произведений, хроник, дневников послов и «Темурнома» об Амине Темуре, а также обсуждаются их жанровые особенности, сходства и различия.

Ключевые слова: феномен Амира Темура, трансформация, редкий экземпляр, биографическая информация, узбекская проза, хан четырех народов, легендарные истории, турецкие машаихи, люди понимания и понимания, История Амира Темура, исторические хроники

Соҳибқироннинг сиёсий ва ҳарбий фаолияти ўз даврининг етук тарихчи олимлари томонидан тўла тасвирланган. Хусусан, Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий каби тарихнавислар ўзларининг “Зафарнома” деб аталган тарихий асарларида алоҳида-алоҳида акс эттирганлар. Ибн Арабшоҳ (1389–1450) “Ажойибу-л-мақдур...” (“Амир Темур тарихи”) асарида Соҳибқирон Амир Темурга оппозицияда бўлган тоифалар нуқтаи назаридан унинг образини яратди. Тарихнавис Ғиёсиддин Али буюк Соҳибқироннинг Ҳиндистон сафарига бағишлаб махсус тарих китобини ёзди. Ҳофиз Абру, Мирхонд каби етук тарихчилар буюк шоҳ фаолиятига оид воқеаларни ўз асарларида батафсил ёритиб бердилар¹.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти Марказий Осиё халқларининг тарихида том маънода инқилобий ўзгариш ясади. Бу ўзгаришлар улкан тарихий аҳамиятга эга бўлгани боис Темур ва темурийлар даври тарихи, аввало, уларнинг ўзига замондош бўлган муаррихлар, кейинчалик жаҳоннинг таниқли тарихнавис олимлари асарларида акс эттириб келинмоқда. Булар буюк саркарданинг ҳарбий юришларида иштирок этган шахслар ёки шундай шоҳидларнинг кундалик ёзувларидан ва эсдаликларидан фойдаланганлар. Ана шундай кишилардан энг биринчиси Ғиёсиддин Али ибн Жамол Яздийдир. У “Ҳиндустоннинг ғазовоти кундалиги” (“Рўзномайи ғазавоти Ҳиндустон”)ни ёзиб, Соҳибқиронга тақдим этган. Бу асар Амир Темурнинг Ҳиндистон сафарини кенг ёритган. Асар Соҳибқироннинг шахсан ўз кўрсатмасига биноан яратилган ва бизгача етиб келган манбаларнинг дастлабкиси бўлиб, бу мавзуга мурожаат қилган муаррихлар учун бевосита ва билвосита манба вазифасини бажарган. Бу асар кейинроқ Низомиддин Шомий ва

Шарафуддин Али Яздий асарлари яратилиши учун асослардан бири бўлиб хизмат қилган. Мазкур асар Л.А.Зимин томонидан матний тадқиқ этилиб, нашр этилган² ва А.А.Семенов томонидан рус тилига таржима қилинган³. Ушбу асарнинг айрим қисмлари филология фанлар номзоди Р.Қобулова томонидан ўзбекчалаштириб нашр этилган⁴.

Ғиёсиддин Алининг асари Соҳибқирон Амир Темурга маъқул келмагани боис ўзи билан кўп вақтлардан буён буюк фатҳларда иштирок этган Низомиддин Шомийга сарой йилномаларига асосланиб, равон ва содда тилда унинг тарихини ёзишни буюради. Низомиддин Шомий 1404 йил ёзида асарни тўлиқ тугатиб, Соҳибқиронга тақдим этади ва ватанига қайтишга изн олади. Шомийнинг ўзи берган маълумотга кўра, 804 ҳижрий йил (милодий 1401–1402 йиллар) Амир Темур уни ҳузурига чорлаб, ўз юришлари битилган йирик бир асар яратишга ундаган. Соҳибқирон ўша даврга қадар мунший ва котиблари тарафидан тузилган битиклар уни қониқтирмаслигини айтган. Ёзиладиган асар оддий халққа тушунарли содда, равон тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига ҳам лойиқ тарзда ёзилиши лозимлигини уқтирган⁵.

Илк бора Низомиддин Шомий ўз асарини “Зафарнома” деб номлайди. Асарда ҳижрий 806 йил охири (милодий 1404 йилнинг июли)га қадар юз берган воқеалар акс эттирилган. Амир Темур ҳаётининг қолган саккиз ойи ва вафотидан кейинги ойлардаги воқеалар тасвири акс этмаган. Шу жиҳатдан асарни тўла тугалланган деб бўлмайди.

Тарихчи олим Асомиддин Ўринбоев муаррих ҳаёти ва ижоди ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради: “Низомиддин Шомийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўрта асрлар ва ҳозирги замон адабиётида ҳам маълумотлар жуда оз. Туғилган

йили номаълум. Унинг келиб чиқиш жойига нисбат берилиб, Шомий ёки Шанбий (Шанби Ғазоний) нисбаси билан ҳам аталашига қараганда у аслида Табриз чеккасидаги Шанби Ғазон деб номланган мавзедан бўлган, деб тахмин қилиш мумкин⁶.

Муаллифнинг ўзи ҳақида “Зафарнома”да келтирилган маълумотлари унинг Амир Темур билан учрашувлари ва асарнинг ёзилиш тарихи ҳақидаги қисқа-қисқа лавҳалардан иборат. Масалан, муаррих 1393 йил август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шаҳрини фатҳ этганликлари ҳақидаги воқеаларни баён этар экан, унинг ўзи биринчи бўлиб шаҳардан чиққанлиги, Соҳибқирон билан учрашиб, суҳбатда бўлганлигини эслатиб ўтади⁷. Демак, Низомиддин Шомий 1393 йили Бағдодда яшаган ва унинг Соҳибқирон Амир Темур билан илк учрашуви ўша йили содир бўлган.

Низомиддин Шомийнинг Соҳибқирон Амир Темур билан иккинчи учрашуви эса “Зафарнома”нинг “Ҳалаб шаҳрининг фатҳ этилиши баёнида” номли бобида учрайди. Муаллифнинг ёзишича, у ўша вақтда Ҳижоз томон сафарга кетаётганида шаҳар қўриқчилари шубҳаланиб, уни тўхтатганлар ва қалъа қаршисидаги бир бинога қамаб қўйганлар. Бу ерда у қалъанинг забт этилишини ўз кўзи билан кўрган. Шу давр муаррихларидан бўлган Ҳофиз Абрунинг ёзишича, жангдан сўнг Жалол ул-Ислом номли амир Низомиддин Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб келган, ҳазрат Соҳибқирон унга илтифотлар кўрғазиб, яхши қабул қилган⁸. Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асари ўзида жамланган тарихий маълумотларнинг ишончлилиги билан XV–XVI асрларданок бошқа асарлар учун бош манбалардан бири бўлиб хизмат қилган.

Амир Темур ва темурийлар ҳақидаги мукамал асарни Шарафуддин Али Яздий яратди. Муаррих олим асарининг муқаддимасида таъкидлашича, уни ҳижрий 828 (милодий 1425–1426) йилда ниҳоясига етказган. Ушбу маълумот Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарида ҳам қайд этилган⁹. Асар Амир Темурнинг муфассал ва шахзода Халил Султоннинг қисқача тарихидан иборат бўлиб, замондошларига жуда манзур бўлган. Бу асарга асос бўлган икки нусхани Амир Темурнинг сарой кундаликлари ва бошқа манбалар асосида сарой котибларининг ёрдами билан Иброҳим Султон ёзган¹⁰. Ушбу нусхани Шарафуддин Али Яздий қайта ишлаб ва яна бошқа манбалардан фойдаланиб ўз “Зафарнома”сини яратган. Асар турк хонларининг силсиласи ва Чингизхон тарихига бағишланган каттагина кириш билан бошланган. Унда анчагина шеърли байтлар ҳам учрайди. Бу шеърлар Шарафуддин Али Яздийнинг шахсий ижоди эканлигига шубҳа йўқ. Эътиборга лойиқ жиҳат шуки, муаллифнинг хоҳиши билан Амир Темур ва шахзодалар ҳамда саркардалар ҳам кўпинча айрим воқеалар муносабати билан форсий шеърлар айтадилар. Муаллиф асарнинг айрим ўринларида ўз рухий кечинмаларини лирик чекиниш сифатида узундан узоқ шеърлар билан ифодалайди. Талқин услуги қандай бўлишидан қатъи назар, Шарафуддин

Али Яздийнинг “Зафарнома”си Амир Темур феноменининг ёзма адабиётдаги трансформацияси акс этган ҳақиқатга энг яқин ва мукамал дастлабки ёзма манбалардан биридир. Шу боис ҳам асар яратилганидан буён у бир неча бор кўчирилиб, Шарқ ва Ғарбнинг ўнлаб тилларига баъзан тўлиқ, баъзан қисман таржима қилинган ҳамда бир неча маротаба нашр этилган.

Шундай таржималар орасида Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий томонидан Шайбонийлар сулоласидан Кўчкунчихон (1510–1529) фармонида кўра 1519 йилда бажарилган ўзбекча таржима муҳим ўрин тутди. Асар эски ўзбек тилига яна икки марта таржима қилинган бўлиб, уларнинг биринчиси номаълум таржимон томонидан Яроқбий Қўнғирот деган шахснинг буйруғига биноан 1550 йили бажарилган. Иккинчи таржимани 1826 йили Шермуҳаммад Муниснинг тавсияси билан Хивада Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Сўфи Хивақий бажарган бўлиб, у анча қисқартирилган таржимадир¹¹.

Муҳаммад Али Бухорийнинг таржимаси ўзбек мумтоз насрининг илк қимматли манбаларидан биридир. Асар, нафақат маҳорат билан таржима қилинган, балки айрим ўринларда Шарафуддин Али Яздий шеърлари қайта таҳрир ҳам қилинган. Муҳаммад Али Бухорий таржимаси ягона нодир нусхада мавжуд бўлиб, у Истанбулда Нури Усмония кутубхонасида 3268 рақами билан сақланади. Ушбу нодир манба ҳақида 1964 йил венгер шарқшуноси Янош Экман мухтасар маълумот келтиради¹² ва унга адабиётшунос Миён Бузрук Солиҳов 1927 йили “Маориф ва ўқитувчи” журналда хабар беради¹³.

Муҳаммад Али Бухорий асарнинг форсий матни муқаддимасидаги турк-мўғул халқларининг келиб чиқиши ҳақидаги қисмини тушириб қолдиради. Асарда Соҳибқирон Амир Темур ҳақида биографик маълумотлар келтирилган. Шунинг учун ҳам бу асарни фақат Амир Темур ғалабалари, ҳарбий юришлари тавсифи эмас, балки таржимаи ҳоли деб қараш тўғри бўлади. Ушбу манбада Соҳибқироннинг оила аъзолари ва яқин қариндошлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар берилган. Буюк саркарданинг инсоний фазилатлари юксак маҳорат билан акс эттирилган. Асарда нафақат Амир Темур феномени, балки унинг атрофидаги бошқа шахслар сиймоси ҳам юксак маҳорат билан тасвирланган. Шунингдек, унда Амирнинг опаси Қутлуғ Туркон ого ҳақида қисқа маълумотлар келтирилади. Ушбу маълумотларнинг ўзи ҳам уни муштипар ва ғамхўр опа, жасур, ватанпарвар аёл сифатида гавдалантиради.

Муҳаммад Али Бухорийнинг ушбу таржима асари тили раво ва соддалиги билан ажралиб туради. У XVI аср ўзбек насрининг йирик ва жонли намунаси ҳисобланади.

Шу билан бирга, Амир Темур сиймоси адабий асарларда ҳам ўз ифодасини топган. Буюк шоҳ ўз атрофига кўп олимлар, ижодкор ва фозил зотларни йиққан эди. Шарқшунос олим Ҳерман Вамбери ана шу жамоага мансуб шоирлардан бири Аҳмад Кирмонийнинг “Темурнома” номли асари ҳақида

хабар беради. Бу асарда буюк саркарданинг фаолияти бадиий тасвирларда баён этилган¹⁴.

Соҳибқироннинг кичик асрдоши, улуғ ўзбек мутафаккири Низомиддин Мир Алишер Навоий Амир Темурнинг номини беш асарининг саккиз жойида эҳтиром билан тилга олади. “Ҳайрату-л-аброр” достонида “Тўрт улус хони Темур Кўрагон”, “жаҳон хони Темур Кўрагон”, “Фарҳод ва Ширин”да “Темурхон”, “Муҳокамату-л-луғатайн”да “Султони Соҳибқирон Темур Кўрагон”, “Муншаот” ҳамда “Насойиму-л-муҳаббат”да турк авлиёлардан Хожа Боязид ва Бобо Сунгу зикридаги бобларда “Темурбек” номлари билан эсланган¹⁵.

“Мажолису-н-нафоис” тазкираси ва “Ҳайрату-л-аброр” достонида Амир Темур фаолиятига оид айрим лавҳалар келтирилган. Жумладан, “Мажолису-н-нафоис” тазкирасининг еттинчи мажлисида темурий султонлар ичида ижодкор бўлган ёки шеърятга майли бор шахслар ҳақида маълумот берилади. Бу мажлис Соҳибқирон Амир Темурдан бошланади. Навоий уни Темур Кўрагон деб атайдиган. “Темур Кўрагон – агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор”¹⁶.

Ана шу сўзлардан кейин Навоий Темурнинг шеърятга мойиллиги фазилатини кўрсатувчи бир воқеани ҳикоя қилади: Амир Темурнинг ўғилларидан бири Мироншоҳ Табризда ҳукмронлик қилар эди. У ичкиликка берилиб кетди. Димоғи ва мижози мўътадилликдан чекинди, кўп нолойиқ ишларни қила бошлади. Бу гап Самарқандга, Амир Темурга етиб келди. Амирга хабар қилдиларки, Мироншоҳнинг уч надими уни йўлдан уриб ичкиликбозликка йўллаганлар. Амир буюрдик, тезлик билан Табризга бориб ўша учала надимнинг бошини кесиб Самарқандга келтурсинлар. Шундай оғир жазога мубтало бўлган гуноҳкорлар Хожа Абдулқодир, Мавлоно Муҳаммад Кохий ва устод Қутб Нойи эдилар. Тавочи улардан икkitасининг бошини кесиб олиб келди. Аммо учинчиси қочиб қутулган эди. У ўзини девоналикка солиб қаландарлар билан мулкма-мулк кезиб юрар эди.

Амир Темур Ироққа юриш қилиб келганида Хожа Абдулқодирнинг шу ерда экани маълум бўлади. Хожанинг девоналигига қарамай Амир уни тутиб келтиришларини буюради. Хожа Амирнинг қошига келтирилган пайтда у тиз чўкиб, баланд овоз билан Қуръон ўқимоққа киришади. Жуда ёқимли овоз соҳиби бўлган Хожа берилиб қироат қилади. Шундан сўнг Амирнинг ғзаби лутф билан алмашди. Амир Темур ўз атрофидаги фазл ва камол аҳлига қарата ушбу мисрани ўқиди: “Абдол зи бийм чанг ба мусҳаф зад”¹⁷.

Таржимаси: Қаландар қўқувдан Қуръонга чанг солди.

Бу мисра олинган рубоийнинг шарҳи хусусида кейинчалик Хожа Аҳрор Валий “Ҳавроия” номли қасида битган эди. Ушбу рубоий Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат” асарининг Шайх Абу Саид Абулхайр ҳақидаги лавҳада тўлиқ келтирилган:

*Ҳавро ба назораи нигорам саф зад,
Ризвон ба ажаб бимонду каф бар каф зад,
Як холи сияҳ бар он рухон мутраф зад.
Абдол зи бийм чанг бар Мусҳаф зад.*

Маъноси:

Хурлар нигоримни кўриш учун саф тортдилар.
Ризвон таажжубланиб, қарсақ чалиб юборди.
У қорахол юзларга парда тортди.

Абдол кўрққанидан “Қуръон”га чангал урди¹⁸.

Амир Темур гуноҳкорнинг узрини қабул қилади ва айбини кечиради. Хожага илтифот кўрсатиб, уни ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилиб олади.

Бу воқеа тарихда жуда машҳур бўлган. Шунинг учун ҳам у кўпгина манбаларда қайд этилади. Жумладан, Мирхонд ва Хондамирлар асарларида ҳам баён қилинган. Айниқса, Дарвеш Али Чангийнинг форс тилида ёзилган “Тухфату-с-сурур” рисоласида Соҳибқирон ва Абдулқодир воқеасини жуда кенг ҳамда қизиқарли тасвирлаган¹⁹.

Навоий воқеани ҳикоя қилар экан, Амир Темурнинг ўз ўрнида шеърини парчалар келтиришини улуғ фазилат деб ҳисоблайди. Адиб бир оз муболаға билан хулоса қилиб ёзади: “Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас”²⁰.

Амир Темур тўғрисидаги сўзни тугаллагач, Навоий ўз одатига кўра, ана шундай сўз айтиш маҳоратини Султон Ҳусайн Бойқаро билан боғлайди. Султон йиғинларда кўп шеър ва байтларни ўз ўрнида ишлатар эдилар, дейди. Навоийнинг хулоса қилишича, бу ҳол Султон Ҳусайнга маврусийдир – мерос бўлган. Яъни унга ўзининг улуғ бобосидан ўтгандир.

Бу ҳикояни Навоий ҳар иккала зот номига дуо билан якунлайди:

“Ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсун”²¹.

Навоий “Ҳамса”сининг биринчи китоби “Ҳайрату-л-аброр”нинг саккизинчи мақолати вафо ва вафосизлик тўғрисидадир. Навоий бу бобда Амир Темурнинг Ҳиндистонга қилган юриши билан боғлиқ бир воқеани ҳикоя қилган. Ўша юриш давомида бир маҳал ғолиб Амир Темур қатли ом тўғрисида буйруқ берди.

Андоқ эшитдимким, шаҳи комрон,
Тўрт улус хони Амир Кўрагон,
Фатҳи ақолимда қилғонда разм,
Ҳинд саводида қатик бўлди разм”²².

Бу пайтда икки дўст қотиллар қўлига тушиб қолдилар. Дўстлардан ҳар бири қотилдан менинг бошимни кес, дўстимга тегмагин, деб ёлворар эди. Қотил ҳар икkitасининг ҳам бошини кесмоқчи бўлди. Шунда дўстлар ҳар бири ўз бошини тутиб, олдин мени ўлдир, то мен ўлгунимча дўстим тирик турсин, деб илтимос қилар эди.

Шу вақт тўсатдан “Ал-амон” (“Кечирим”) деган буйруқ келиб қолди. Ўлдиришлар тўхтади. Навоий хулоса қилиб ёзади:

Бир-бирига кечти алар жонидин,
Шоҳ доғи кечти улус қонидин”²³.

Бир-бирига сидқ ва вафодорлик кўрсатган

дўстлар ўзларини ҳам, эл-улусни ҳам ўлимдан сақлаб қолдилар.

Адабиётшунос олим Олимжон Давлатов Навоий асарларида Амир Темур номи зикр этилган ҳолатларни қуйидагича тасниф этади:

1. Муайян ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-дидактик масалаларнинг талқини жараёнида Амир Темурни мисол келтириш;

2. Амир Темур билан боғлиқ ривоятсимон ҳикоятлар;

3. Амир Темур ҳаётидан тарихий лавҳалар;

4. Турк машойихининг Амир Темур билан боғлиқ кечган кароматлари²⁴.

XVI асрда Хотифий форс-тожик тилида ўзининг “Темурнома” достонини ёзди. У “Хамса” ёзмақожазм қилган эди. Анъанага кўра, “Хамса”нинг бешинчи китоби улугъ фотиҳ Искандарга бағишланар эди. Хотифий эса “Искандарнома” ўрнига “Темурнома” достонини яратади.

Маълумки, ўзбек ва форс тилларида Амир Темурнинг ёшлик йиллари, унинг сиёсий ва ҳарбий фаолиятига оид бир неча қисса ва достонлар ёзилган. Форсий тилда яратилган ушбу адабий манбаларнинг аксарияти Мирзо Румуз томонидан ёзилган “Темурнома” асарининг нусхаларидир. Улар Ўзбекистон Фанлар Академияси Қўлёзмалар институти фондида 1501, 2602, 4817, 4436, 5657, 3627, 4890, 1526, 699, 1502/I, 698/III, 7390, 2204 рақамлари билан сақланади.

Шу каби адабий манбалардан туркий тилда ёзилганлари ҳам анчагина. Улардан бири “Қиссаи Амир Темур” номли қўлёзма бўлиб, асар муаллифи Саид Муҳаммадхожа ибн Жаъфархожадир. Асар тили халқ тилига жуда яқин. Фондда Амир Темур ҳақидаги бадиий-тарихий манбаларнинг бир қанча қўлёзма ва тошбосма нусхалари бор. Улар фондда 6537 II, 5738, 7737, 5398/1, 9200/III, 4105/II, 6443/II, 185/I, 3987, 290 рақамлари билан сақланади. Ушбу манбалар ичидан 290 рақамли манба тошбосмада.

Кейинги даврларда Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига катта қизиқиш уйғона бошлайди. У ҳақида кўплаб ривоятлар тўқилган, асарлар битилган. Юқорида қайд этилган манбаларда Соҳибқирон Амир Темур феноменининг ёзма манбаларга трансформацияси амалга оширилган бўлиб, бу қўлёзма манбаларни қуйидагича таснифлашни жоиз билдик:

Тарихий солномалар – “Зафарнома”лар ва тарихий асарлар.

Амир Темур саройида бўлган элчиларнинг кундаликлари.

Ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-дидактик асарлар.

Амир Темур билан боғлиқ ривоятсимон ҳикоятлар ва халқ достонлари.

“Темурнома”²⁵лар.

XVIII–XIX асрларда Амир Темур образи насрий адабий асрларда ўз ифодасини топа бошлади. Ана шундай асарлардан бири 1712 йилда Мирзо Румуз томонидан форсий тилда ёзилган “Темурнома”дир. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти Шарқ

қўлёзмалар хазинасида 1526, 699, 1502/I, 2602, 1501, 2602, 4817, 4436, 5657, 3627, 4890, 698/III инвентар рақами билан сақланаётган қўлёзма манбалар Амир Темур феномени акс этган адабий манбалар ҳисобланади. Юқоридаги манбаларнинг деярли барчаси Мирзо Румузнинг “Темурнома” асарининг нусхаларидир. Бу манбалар форсийда ёзилган бўлиб, улар туркий тилдаги “Темурнома”лар яратилиши учун асос бўлган.

Туркий (ўзбек) тилда 1706–1713 йилларда Хива хони Саййид Ёдгор Муҳаммад топшириғи билан Муҳаммадхожа бин Жаъфархожа томонидан “Достони Амир Темур” деб номланган адабий асар яратилди. У XIX асрда бир неча маротаба қайта кўчирилган бўлиб, нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти Шарқ қўлёзмалар хазинасида 5738, 7737, 5398/I, 9200/III, 4105/II, 6443/II, 185/I инвентар рақами билан сақланади.

Тошкентлик адиб Салоҳиддин Тошкандий томонидан XX аср бошларида ёзилган “Жангномаи Амир Темур Кўрагон” асари ўзбек тилида Амир Темур образи акс этган мукамал адабий манба ҳисобланади. Асар 1910 йилда “Ильин” босмахонасида босилган. Ушбу манба 1991 йилда темуршунос олим Поён Равшанов томонидан кирилл алифбосида кенг ўқувчилар оммасига тақдим этилди.

Умуман, Амир Темур сиймосининг ёзма манбаларга трансформацияси Соҳибқирон яшаган даврда тарихий асарларда бошланиб, кейинчалик эса адабий асарларда давом этди. Буни яратилган асарларнинг қуйидаги тартибида ҳам кўришимиз мумкин.

Амир Темур феномени акс этган тарихий ва адабий манбалар

Асар муаллифлари	Асар номи	Ифода услуби
Ғиёсиддин Али ибн Жамол Яздий	“Ҳиндустоннинг ғазовоти рўзномаси”	Тарихий
Низомиддин Шомий	“Зафарнома”	Тарихий
Ибн Арабшоҳ	“Ажойиб ал-мақдур фи-тарихи Таймур”	Тарихий
Шарафиддин Али Яздий	“Зафарнома”	Тарихий
Ҳофиз Абру	“Зубдату-т-тавориҳи Бойсунқурий”	Тарихий
Абдураззоқ Самарқандий	“Матлаъу-с-саъдайн ва мажмаъа-л-бахрайн”	Тарихий
Мирхонд ва Хондамир	“Равзату-с-сафо”	Тарихий
Мирзо Улуғбек	“Тўрт улус тарихи”	Тарихий
Алишер Навоий	“Ҳайрату-л-аброр”	Достон
Алишер Навоий	“Мажолису-н-нафоис”	Тазкира
Заҳириддин Муҳаммад Бобур	“Бобурнома”	Мемуар

Кастилия ва Леон элчиси Руи Гонзалес де Клавихо	“Кундалик” хотиралари	Хотира
Султониялик архиепископ, Францияга Темур элчиси сифатида юборилган Иоанн	“Темур ҳаёти ва саройи” хотиралари	Хотира
Тунислик тарихчи, географ Ибн Халдун	“Китоб ул-ибар” (“Ибратли мисоллар китоби”)	Хотира
Хотифий	“Темурнома” (“Зафарнома”)	Достон
Ашраф Мароғий	“Темурнома”	Достон

Мирзо Румуз	“Темурнома”	Бадий-тарихий наср
Муҳаммад Жаъфархожа	“Темурнома”	Бадий-тарихий наср
Салоҳиддин Тошкандий	“Темурнома”	Бадий-тарихий наср

Мазкур манбаларни ўзаро қиёсий ўрганиш, уларни матний тадқиқ этиш ҳамда мукаммал нашрларини кенг ўқувчилар оммасига етказиш матншуносликнинг муҳим вазифаларидандир.

1. Шомий Н. Зафарнома (форс тилидан ўғирувчи Юнусхон Ҳакимжонов.). – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.528.; Йаздий, Шарафуддун Али. Зафарнома (Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: Аҳмад А., Бобобеков Ҳ.) – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.384.; Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи У.Уватов). – Тошкент: Меҳнат, 1992. – Б.327.
2. Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из “Зафарнаме” Низам-ад-дина Шами. Издание Л.А.Зими́на, под ред. В.В.Барто́льда. Петроград: 1915.
3. Гийасиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловия и примечания А.А.Семенова. – Москва, Восточная литература, 1958.
4. Қаранг: Р.Қобулова. Ғиёсиддин Али. Ҳиндистон сафари кундалиги // “Адабиёт кўзгуси”. Ўзбек адабиёти тарихидан тадқиқот ва материаллар. №1. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги АН, 1998. – Б.112-125.
5. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. (Tarjimai qayta ishlab nashrga tayyorlovchi A. O'rinboyev). – Toshkent, “Fan”, 2019, – B.22.
6. Кўрсатилган асар. – Б.3.
7. Кўрсатилган асар. – Б.180-181.
8. Кўрсатилган асар. – Б.445.
9. Самарқандий А. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи А. Ўринбоев). – Тошкент, “Фан”, 1969, – Б.337.
10. Султон Иброҳим Мирзо (1394-1435)1415-1435 йиллар маркази Шероз бўлган Форс вилояти ҳокими бўлган. Шарофуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си унинг топшириғига биноан ёзилган – А.А.
11. Йаздий, Шарафуддун Али. Зафарнома (Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. Масъул муҳаррир Б. Эшпўлатов.) – Тошкент: Шарқ, 1997. –Б.4.
12. Eckmann J. Die tschagafaische Literatur Philologiya turcicae fundamenta. T.11, – Leiden: 1964. – P.366.
13. Миён Бузрук. Ўзбек тарихига оид тўрт муҳим китоб // “Маориф ва ўқитувчи” журнали, – 1927, – №9-10. –Б.56-60.
14. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 1990. – Б.96.
15. Қаранг: Давлатов О. Алишер Навоий ва Амир Темур // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2013 йил 5 апрель
16. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.9: Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.410.
17. Амир Темур ўқиган бу мисра Шайх Абу Саъид Абулхайрининг машҳур “Хавроия” рубоийсининг тўртинчи мисрасидир (А.А.).
18. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.10: Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.267-268.
19. Қаранг: Шодмонов Н. Хожа Абдулқодир Мароғий. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 25 – 28.
20. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.9: Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.411.
21. Кўрсатилган асар. – Б.411.
22. <?> Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.161.
23. Кўрсатилган асар. – Б.163.
24. Давлатов О. Алишер Навоий ва Амир Темур // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2013 йил 5 апрель
25. Амир Темур ҳақидаги бадий-тарихий асарлар кўлэмаларида асар номи турли хил шаклда келади, биз ишимизда уларни умумий тарзда “Темурнома”лар деб номладик.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Темурнома (1 жилди. муаллифи кўрсатилган эмас. Котиби ҳам номаълум, форс тилида). ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. № 3731. – 155 б.
2. Саид Маҳаммадхожа бин Жъафархожа. Оғози достони Амир Темур кўрагон. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, кўлэзма, инв. № 5738. – 112 в.
3. Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Тошкент: Чўлпон, 1991
4. Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из “Зафарнаме” Низам-ад-дина Шами. Издание Л.А.Зими́на, под ред. В.В.Барто́льда. Петроград.1915.
- Гийасиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловия и примечания А.А.Семенова. Москва, 1958.
5. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Таржимон ва нашрга тайёрловчи А. Ўринбоев. Тошкент, Фан, 1969., 337-саҳифа
6. Eckmann J. Die tschagafaische Literatur Philologiya turcicae fundamenta.t.11, Leiden, 1964,366-саҳифа
7. Миён Бузрук. Ўзбек тарихига оид тўрт муҳим китоб. “Маориф ва ўқитувчи” журнали,1927, №9-10,56-60 бетлар.
8. Олимжон Давлатов. Алишер Навоий ва Амир Темур // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. Т., 2013, 14-сон

Oydin Nurullayeva,
 Toshkent davlat o'zbek tili va dabiyyoti
 universiteti o'qituvchisi

TIL KORPUSLARINI YARATISHDA TEZAURUS LUG'ATLARNING O'RNI

Annotatsiya Ushbu maqolada lingvistik korpuslarning ahamiyati, vazifalari va til korpuslari yaratishda tezaurus lug'atlarning ahamiyati haqidagi fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar. *Kompyuter lingvistikasi, tezaurus, korpus, lug'at, sun'iy intellekt, sinonim, antonim, semantika, mashina tarjimasini.*

Annotation. This article highlights the importance and functions of linguistic corpora and the importance of thesaurus dictionaries in creating language corpora.

Keywords. *Computer linguistics, thesaurus, corpus, dictionary, intellect, synonym, antonym, semantics, machine translation.*

Аннотация. В этой статье выделяются важность и функции лингвистических корпусов, а также важность словарей-тезаурусов в создании языковых корпусов.

Ключевые слова. *Компьютерная лингвистика, тезаурус, корпус, словарь, солнце, интеллект, синоним, антоним, семантика, машинный перевод.*

Til ma'naviyatimiz, madaniyatimiz, mentalitetimizni o'zida saqlaydigan asosiy vositasi hisoblanadi. Tillarning mavjudligi shu til egasi bo'lgan xalqning mavjudligi demakdir. Bugun dunyoda mavjud 7000ga yaqin tillarning ko'pchiligi yo'qolib ketish arafasida. Jadal rivojlanayotgan bugungi zamonda tilni sezish, uni rivojlantirish, asrab-avaylash, boyitish nafaqat ilmiy tadqiqot va targ'ibotlarda, balki zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo'llanilishini ta'minlash eng ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Chunki ona tilimizning jahon hamjamiyatiga chiqishiga yo'l ochish aynan shu ustuvor vazifa bilan chambarchas bog'liqdir. Respublikamizda har bir sohada axborot-texnologiyalaridan unumli foydalanishga, dasturiy ta'minot asosida tuziladigan loyihalarga katta e'tibor qaratilmoqda.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov 2016-yil 13-maydagi PF-4749 sonli Farmoniga binoan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining tashkil etilishi o'zida bir qator vazifalarni mujassamlashtirdi. Universitetning asosiy vazifasi sirasiga Farmonda quyidagi band ham kiritilgan:

ona tilimizning internet jahon axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, uning kompyuter uslubini, o'zbek tili va dunyodagi yetakchi xorijiy tillar asosida tarjima dasturlari va lug'atlar, elektron darsliklar yaratish bilan bog'liq ilmiy-metodik ishlanmalar, amaliy tavsiyalar tayyorlash va bu bora-da erishilgan natijalarni amaliyotga keng tatbiq etish.

Bugungi kunda amaliy tilshunosligimiz oldida turgan eng muhim masalalardan biri – o'zbek tilining milliy korpusini yaratishdir. Bunday mas'uliyatni, albatta, biz yoshlar o'z zimmamizga olishimiz kerak. Zero, yosh avlodni tarbiyalashga qaratilgan davlat siyosati borasida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev shunday deydi: "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz". [1: 14]

Korpus lingvistikasi - bu kompyuter tilshunosligining bo'limi bo'lib, u lingvistik korpuslarni (matnlar korpuslarini) qurish va ulardan foydalanishning umumiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Lingvistik matnlar korpusi elektron shaklda taqdim etilgan, birlashtirilgan, tuzilgan, belgilangan, muayyan lingvistik muammolarni hal qilish uchun mo'ljallangan mukammal filologik to'plamdir.

Til korpuslari — til bo'yicha tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun zarur ish quroli. U oddiy elektron kutubxonadan farqlanadi. Elektron kutubxonaning maqsadi — xalqning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, iqtisodiy hayotini aks ettiruvchi badiiy va publitsistik asarlarni nisbatan to'liq qamrab olish. Elektron kutubxona matnlari til nuqtayi nazaridan ishlov berilmaganligi sababli tadqiqotlar uchun noqulaylik tug'diradi. [2: 2]

Umuman, korpus lingvistikasining tilshunoslikdagi o'rni haqida so'ralganda, u yerda ham ikki xil javob beriladi: lingvistik nazariya yoki gipotezalarni mustahkamlash, tasdiqlash, rad etish yoki aniqlashtirish maqsadida tekshirish.

Aslida korpus tuzuvchi tilshunoslar amalda nima qilishadi? Biz kompyuter lingvistikasi sohasidagi ilmiy nashrlarni tahlil qilishga qaror qildik. Bizga bu yo'lda Sankt-Peterburg davlat universitetida o'tkaziladigan «Korpus lingvistikasi» davriy konferensiyalari sayti yoqimli topilmaga aylandi. Kuzatish natijasida nashrlarning umumiy fondida bunday muammolarni hal qilishga bag'ishlangan ishlar alohida ajratilgan:

modellashtirish va dasturlash masalalari: belgilash, lemmatizatsiya yoki tokenizatsiya bilan bog'liq muammolar; tegishli nomlar, analitik shakllar, sintaktik hodisalarni izohlash va ajratib olish, mashina tarjimasini qayta ishlash; chastota grammatikasini yaratish; tillarning qarindoshligini ochib berish; adabiy matnni tematik modellashtirish; polivariant korpusni yaratish (matnning bir tilga turli tarjimalari uchun); hikoyaning tuzilishini ochib berish (matnshunoslik); matnni avtomatik tahrirlash; korpusni elektron lug'at bilan sinxronlashtirish; mualliflik korpuslarini yaratish va ulardan foydalanish; omonimiya, morfologik shakllar, neologizmlar yoki frazeologik birliklarni avtomatik ravishda ajratib olish, kalit so'zlar yoki terminologiyani ajratib olish, elektron yoki tezaurus lug'atlarni yaratish; og'zaki matnni transkripsiya qilish, kutubxonachilikni soddalashtirish va boshqalar;

tor lingvistik masalalar: qiyosiy tezaurus lug'atlarni yaratish, sinonimlar kontekstlarini o'rganish, bolalar nutqining xususiyatlarini o'rganish, sintaktik aloqalar uzunligini o'rganish; leksik-semantik maydonlarni diaxronik o'rganish;

nazariy masalalar: kompyuter lingvistikasi va tipologiya, kompyuter lingvistikasi va fundamental tilshunoslikning korrelyatsiyasi; korpus matnlarning tasnifi, maxsus korpuslarning imkoniyatlari; lingvistik tadqiqotlarda korpuslarning roli; kompyuter lingvistikasi va tarjima; kompyuter lingvistikasi va manba tadqiqotlari; parallel korpuslarni solishtirish mezonlari.

Korpus lingvistikasini yanada rivojlantirish, xususan, tezauruslarni yaratish, mavjudlarini to'ldirib borish, hajmini

kengaytirish, matnni avtomatik tahrir qiladigan dasturlar yaratish tilshunoslik oldida turgan yechimi muhim ahamiyatga ega masalalardandir. Tezaurus (yunoncha «xazina»), umumiy ma'noda lug'at, ma'lumotlar to'plami, aniq leksik maqsadga yonaltirilgan maxsus tushunchalar, ta'riflar va atamalarni to'liq qamrab oluvchi korpus. Birinchi tezauruslardan biri Filona Biblining «Sinonimlar lug'ati»dir. Birinchi zamonaviy inglizcha tezaurus 1805-yilda Piter Mark Rojer tomonidan yaratilgan. U 1852-yilda nashr etilgan va shu davrdan hozirgacha foydalanilmoqda. 1970-yillarda tezauruslardan ma'lumot qidirish vazifalarida faol foydalanila boshlandi.

Tezaurus termini, avvalambor tilning lug'at fondini maksimal darajada to'liqlik bilan ifodalaydigan xazina sifatida talqin etiladi. Matnlarning adekvat talqini va ma'lumotlari uning sistem ma'nolarini o'zida mujassam etgan va soha vakillari tomonidan e'tirof etilgan tezaurusda aniqlanadi. [5: 19].

Tezaurus har bir so'zning asosiy parametrlari hosilalarini belgilovchi bir tilli lug'atlarga juda yaqin turadi. S.I.Ojegovning rus tili lug'ati bunga misol bo'la oladi. Tezaurusda so'zlar o'rtasidagi semantik-ma'no jihatdan bog'lanishlar antonimlar, sinonimlar, giponimlar, giperonimlar, guruhlar orqali ifodalaniadi:

Sinonimlar – yozilishi har xil, ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar(so'z birikmalari): masalan: *chiroyli = go'zal*.

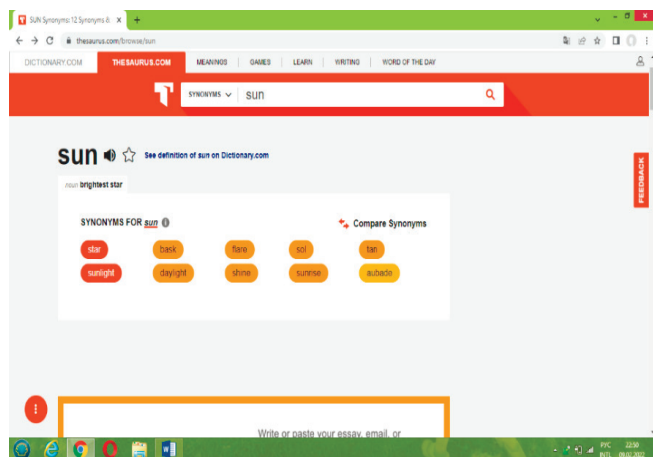
Antonimlar – qarama-qarshi ma'noli so'zlar: yaxshi - yomon.

Giponim - boshqa umumiy tushunchaning xususiy hodisasi bo'lgan atama.

Zobit = giponim (*harbiy*); inson = giperonim (*harbiy*)

Giperonim - boshqa qator shaxsiy tushunchalar uchun umumiy bo'lgan atama. Giponim (*ovqatni shirin pishiradi*) = giponim (*uyini toza tutadi*), giponim (*tikishni biladi*) = bu xususiyatlar umumlashtirganda *yaxshi uy bekasi* giperonimi ostida birlashadi. [4: 85]

«Sun» (quyosh) so'zini qidiruv paneliga yozib ko'ramiz:

Ushbu panelda berilgan so'zning sinonimlari, shuningdek, qidiruv davomida antonimlari, bir semantik maydonga kiruvchi so'zlar, gapda qo'llanilish holatlari ham kelib chiqadi.

So'z	Sun (ot, yorqin yulduz)
so'zning sinonimlari	Star-yulduz Flare- mash'ala, alanga, chaqnash Tan- sarg'ish Sunlight- quyosh nuri Daylight- kunduzi Shine- porlash Sunrise- quyosh chiqishi
so'zning antonimlari	Darkness- qorong'ulik Sunset- quyosh botishi
so'zning gap tarkibida qo'llanilishi	Any sun shirt is better than no sun shirt , but I like the Crossover because it's so damn comfortable. Har qanday quyoshdan himoyalovchi yengi uzun kiyim yengi kaltsidan yaxshiroqdir, lekin menga crossover (kiyinish uslubi) yoqadi, chunki u juda qulay.
so'zga semantik jihatdan aloqador so'zlar qatori (semantik assotsiatsiya)	bask (fe'l, quyoshda toblanmoq) basked (fe'l, quyoshda toblanmoq) basking (fe'l, quyoshda toblanmoq) heat (fe'l, qizitmoq) light (fe'l, porlash) lights (fe'l, porlash)

Xulosa qilib aytganda, tezaurus lug'atlarning yaratilishi har bir til rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Tezaurusli lug'atlari bor tilda oson sun'iy intellekt yaratish mumkin. Bu esa o'sha tildagi mashina tarjimai va boshqa amaliy lingvistik ishlarni juda katta miqyosda tezlashtirib yuboradi. Tez orada o'zbek tadqiqotchilarining bu boradagi yirik ilmiy ishlari natijasi o'laroq sistemalashtirgan elektron tezurusli lug'atlar yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016.
2. Mengliyev B. Globallashuv : tillar taraqqiyoti va tanazzuli. “Ma'rifat” gazetasi , 2017-yil, 19-oktabr, 76-son
3. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – T., 2011.
4. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. O'quv qo'llanma. – T. 2020.
5. Valitova N.R. Formirovaniye professionalnogo tezaurusa u studentov fizkulturnogo vuza. Avtoref. na soiskaniye uchyo-noy stepeni kand.ped.nauk. – Omsk, 2012.
6. www.Wikipedia.uz
7. www.kutubxona.com

Mirsanjar SANAYEV,
Qarshi davlat universitetining Pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasasi o'qituvchisi

ABDULLA ORIPOVNING ARUZ VAZNIDA YOZILGAN MASNAVIYLARI TAHLILI

Ma'lum bir voqelikka asoslangan she'rlar masnaviy janri orqali ifodalandi, yoki turli xil mavzularda bahs yuritishda ham ushbu janrdan foydalanadi. "Ikki o'zaro qo'fiyalangan misralardan tarkib topuvchi band turi, shunday bandlardan tarkib topuvchi she'riy asar; she'r shakli. Misralarining o'zaro qo'fiyalanishi (aa, bb, cc, dd kabi) masnaviyi voqealar bayoni uchun juda qulay shaklga aylantiradi. Shuning uchun ham Sharq adabiyotida voqeaband she'rlar va dostonlar, asosan, masnaviy janrida yaratilgan bo'lib, ular birdek masnaviy deb yuritilavergan" [3].

Masnaviychilik an'anasi nafaqat o'rta asrlar adabiyoti, balki istiqlol davri adabiyotida ham iste'molda bo'lgan janrlardan biridir. Bu davrdagi masnaviy, asosan, barmoq vaznida yozilgan bo'lsa-da, aruz vaznida ham bitilgan namunalarni uchratish mumkin. Masalan, Abdulla Oripovning "Oybek haqida qo'shiq", "Samalyotda yozilgan she'r", "Qushchaga" kabi masnaviy shunday she'rlarga misol bo'ladi.

Biz tahliliga tutinayotgan she'r akademik shoir Oybek ijodiga bag'ishlangan bo'lib, u ulug' ijodkorni yod etish mavzusida yozilgan. Bilamizki, kimningdir sharafiga yozilgan she'rlar qasida hisoblanib, u g'azal shaklida bitilgan, balki shoir shuning uchun ham ushbu masnaviy qo'shiq deb nomlagandir. Masnaviy misralari

aa, bb, cc, dd tarzida o'zaro qo'fiylangan, bunda och va bazan to'q qo'fiyalardan foydalanilgan, hech bir baytda radiflar qo'llanmagan. Masnaviyda Abdulla Oripovning ustoz Oybekka nisbatan hurmati qanchalik cheksiz ekanini ko'rish mumkin. Birinchi baytda ijodkor ustozini qalbi pok, mard elning farzandi desa, shu baytning ikkinchi misrasida xazina-yu boylikka alishib bo'lmas elning gavhari deb ma'noni yanada chuqurlashtiradi. Baytdan baytga o'tgan sari ma'no ham kuchayib boraveradi. Ikkinchi baytda marifatni agar osmon deb olsak, ustoz Oybekning har bir so'zi o'sha osmonni yorituvchi to'lin Oydir deya takidlaydi. Keyingi baytda ulug' ijodkorning hayotini odamiylik, soflikka nishon bo'ladi deb aytsa, she'rlarini e'tiqod bilan iymonning chaqmog'iga qiyoslaydi. Shunday hurmat izhori davomida ustozining asar qahramonlarini ham esdan chiqarmagan holda, "Navoiy" romanidan Navoiyni, "Mahmud Torobiy" asaridan Torobiyni, "Qutlug' qon" romanidan Yo'lbini ham tilga olib o'tadi. Va masnaviy oxirida elu yurt ustozdan roziligini aytib, hech qachon uni O'zbek eli unutmastligini bildiradi.

Shunchalik chuqur ma'noga ega bo'lgan bu masnaviyning aruziy qoidalarga amal qilinish yo'riqlari ham o'shanchalik maromiga yetgandir. Birinchi baytda:

Qalbi pok mar	dona elning,	sen aziz far	zandisan.
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
Ganju mulkka	bergisiz el	gavhari, dil	bandisan.
- V - -	- V - -	- V - -	- V -

Misralarda foilotun, foilotun, foilotun, foilon ruknlari takroridan ramali musammani mahzuf vazni kelib chiqmoqda. Keyingi misralar ham shu tarzda davom etadi, faqat ikkinchi baytga birozgina e'tiborli bo'lish

talab etiladi. Ikkinchi misraning 14 hijodan iborat bo'lgani sababli keyingi hashvning birinchi hijosini o'ta cho'ziq o'qishimiz lozim bo'ladi va u quyidagicha ko'rinishda keladi:

Har kalimang	ma'rifatning	ufqida oy	dek to'lib,
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
El aro top	ding sharaf sen,	ustoz Oy	bek bo'lib.
- V - -	- V - -	- V - -	- V -

Bu bayt ham ramalda chiqdi, lekin oxirgi 3ta bayt tugaganligi sababli foilon ruknida keladi.

Shan hayoting	odamiylik,	xayru soflik	dan nishon,
- V - -	- V - -	- V - -	- V ~
Chaqnadi she'	ringda nurli	e'tiqod bir	lan imon.
- V - -	- V - -	- V - -	- V ~

Demak masnaviy ramali musammani mahzuf yoki maqsur vaznida yozilgan.

Abdulla Oripovning “Samalyotda yozilgan she’r” masnaviysi ham o’zining mavzu va yo’nalish jihatdan alohida mavqega ega.

Abdulla Oripov ijodida uchrovchi eng kichik masnaviy yuqoridagi masnaviydir. Bu she’r qadimdan beri foydalanib kelinayotgan aruz vaznida yozilgan she’rga zamonaviy nom qo’yilganligi bilan ajralib turadi. Ammo bu jihat, albatta, she’rning vazniga ta’sir etmaydi. Masnaviyda bir bayt ikki marta takrorlanib kelgan. Bu baytda “edi” so’zi radif vazifasini bajarmoqda. Qolgan

Charx urar er	dim fazoda,	yulduzim yo’l	dosh edi,
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
Yulduzimga termulib, yul	duz ko’zimda	yosh edi.	
- V - -	- V - -	- V - -	- V -

Ijodkor uslubidan kelib chiqadigan bo’lsak ham, 15 baytlik bu masnaviy ramaldaligi ma’lum edi. Qolgan baytlar ham ramali musammni mahzufda yozilgan.

Masnaviyning “Bir tanishim sa’va qush asrab, sal o’tmay qo’yib yuborgan ekan. Sho’rlik qaytib kelibdi. O’zi don topib yeyolmagan bo’lsa kerak” epigrafidan

Ey qushim, ko’k	ka qarab ko’z	dan yoshingni	to’kma ko’p,
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
Bunchalar an	duhi g’am ich	ra qafasni	so’kma ko’p.
- V - -	- V - -	- V - -	- V -

Ko’ryapmizki, bu masnaviy ham boshqlariga o’xshab ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan. Uchinchi bayt esa oxiri “zor” va “bor” so’zlari bilan tugagan, ustiga-ustak bu baytning birinchi misrasi 14 hijolik bo’lib kelgan. Misraning hijosini sifat jihatdan to’g’rilash uchun qofiyani taminlab kelayotgan “zor-zor” takror so’ziga to’xtalib o’tamiz. Bu so’z shundoq ham misra oxirida

Yog’sa yomg’ir	ko’chalarda	qolmagaysan	zor-zor,
- V - -	- V - -	- V - -	-V ~
Yig’lama, qush	cham, sening kul	bang-ku bor,	kul bang-ku bor.
- V - -	- V - -	- V - -	- V ~

Bu baytning ajuz va zarbi foilonda bo’lgani uchun ham tabiiyki, bayt ramali musammni maqsur vaznida chiqadi. Va to’liq masnaviyga ham ramali musammni

ikki bayt esa savol-javob tarzida kelgan, u “baytni ikki shaxsning o’zaro savol-javobi tarzida shakllantirish” san’atidir. Ammo baytda ikki shaxs emas, shaxs va yulduz suhbat quradi. Bu esa o’z o’rnida jonsiz narsani nutqlantirgani uchun ham intoq san’atiga asos bo’ladi. Ushbu masnaviyini ham ishqiy mavzuda tahlil qilsa bo’ladi. Bunda fazoni ishq sifatida olsak, yulduz yorning timsolidir. Odatdagiday oshiq yordan ancha uzoqda ikkalasi ham bir-birini ko’rmaydi, yor esa ko’rishishni ham xohlamaydi.

Masnaviyning vaznini tahlil qilish uchun avvalgiday bitta baytni ruknlarga ajratamiz.

ham bilinib turibdiki, shoir qushcha timsolida erksizlik, qaramlik illatlarini qoralagan. Masnaviyning oldingilaridan farqi radifli baytlar ko’proq ishtirok etgan, uning 1- va 7-baytlarida “ko’p” so’zi, 4-baytda esa “senga” so’zi radif vazifasini o’tab kelgan.

yopiq hijoda “o” kelyotgani uchun uni o’ta cho’ziq o’qishimiz lozim. Bu takror so’zning har ikkalasini ham o’ta cho’ziq talaffuz qilsak o’z o’zidan foilon rukni hosil bo’ladi, faqat rukn taqte’sini hosil qilguncha birinchi so’zni –V belgisi bilan, ikkinchisini esa ~ belgisi bilan ko’rsatish kifoya.

mahzuf yoki maqsur vaznida yozilgan deya xulosa chiqara olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдулла Орипов. Танланган асарлар, 4 жилдлик, 1-жилд. :Т – “Ф. Фулом”. 2000.
2. Абдулла Орипов. Танланган асарлар, 4 жилдлик, 3-жилд. :Т – “Ф. Фулом”. 2001.
3. Абдулла Орипов. Адолат кўзгуси (5-жилд). :Т – “Адолат”. 2005.
4. Абдулла Орипов. Қуёш бекати (6-жилд).:Т – “Шарқ”. 2010
5. Абдулла Орипов. Танланган асарлар, 7-жилд. :Т – “Ф. Гулом”. 2013
6. Абдулла Орипов. Нажот қалъаси. :Т – “Ф. Фулом”, 1980.
7. Дилмурод Қуროнов. Адабиётшунослик луғати. :Т – “Академнашр”, 2013.

Munis JO'RAEVA,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va

folklori instituti katta ilmiy xodimi,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

SO'Z BILAN BOG'LIQ MIFOLOGIK QARASHLAR

Ajdodlarimizdan bizga meros bo'lib kelayotgan ona tilimiz jozibaga boy. Tilimiz ko'rkini, nutqimiz nafosatini, tafakkurimiz mantig'ini necha asrlar davomida sayqallanib kelayotgan xalq og'zaki ijodi asarlarida oyna misoli ko'rish mumkin. "Elni sevsang – elcha gapir", "El g'aznasi – eski so'z", "Er boyligi – yo'lda, So'z boyligi – tilda" kabi har biri bir olam ma'noni o'zida mujassam etgan maqollar, dostonu ertaklar, afsona va rivoyatlar, xalq qo'shiqlari, topishmoqlar, qo'yingki, kundalik turmushda ishlatadigan faol so'zu iboralarda tilimizning boyligi aks etadi. Tilimiz serjiloligi, boyligi haqida so'z borar ekan, uning etnik qatlami, qadimgi ajdodlarimizning so'z bilan bog'liq mifologik qarashlari borasidagi ba'zi bir mulohazalarga to'xtalib o'tsak.

Qadimgi turkiylarning inonch-e'tiqodlari tizimida so'zni sirli, g'aroyib hodisa deb bilishga asoslangan tasavvurlar muhim o'rin tutgan. Ayrim narsa-hodisalarda tabiatga va shu jumladan, odamning o'ziga ham ta'sir eta oladigan magik kuch bor deb bilgan qadimgi odamlar ba'zi bir so'zlar ham ana shunday g'aroyib ta'sir quvvati ekanligiga ishonishgan. Ular muayyan so'zlarni qo'llash orqali dushmanga ta'sir o'tkazish, masalan, qarg'ishlar va yomon so'zlarni ishlatish orqali biror-bir kishiga kasallik, o'lim, falokat yo'llash mumkin bo'lgani kabi, yaxshi tilaklar ifoda etilgan olqish so'zlarni qo'llash bilan odam hayotiga ta'sir qilish mumkin deb bilganlar. Shu tariqa so'z kulti yuzaga kelgan. So'zning magik ta'sir kuchiga ega deb qaralganligi nutqiy faoliyatda keng qo'llaniladigan **"Aytilgan so'z – otilgan o'q"**, **"Tig' yarasi tuzalar – til yarasi tuzalmas"**, **"Ota qarg'ishi – o'q"**, **"Otilgan o'q bir kishini o'ldirsa, aytilgan so'z ming kishini o'ldiradi"**, **"Yomon gap bilan musulmon dinidan chiqar, yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar"** singari maqollarda ham o'z ifodasini topgan. So'z magiyasi orqali kishiga yaxshi yoki yomon ta'sir yetkazish mumkinligi to'g'risidagi xalq qarashlari keng ommalashganligi sababli ajdodlarimiz ayrim lug'aviy birliklarni, ayniqsa, yovuz kuchlar, yomonlik keltiruvchi narsa-hodisalar, kundalik mehnat faoliyatida sir tutilishi lozim bo'lgan tushunchalar, diniy-e'tiqodiy qarashlar bilan bog'liq so'z va atamalarini ishlatmasdan, ularning o'rniga boshqa leksik birliklarni qo'llashga harakat qilishgan. O'zbek folkloridagi **"Tilingga chipqon chiqsin"**, **"Tiling kesilsin"**, **"Tilingga kuydirgi chiqsin"**, **"Tilingni yel yesin"**, **"Og'zingdan chiqib yoqangga yopishsin"** singari qarg'ishlarning kelib chiqish tarixi bevosita so'z tabusi bilan bog'liqdir.

So'z magiyasiga ishonch hozirgi kunda ham mavjud. Yaxshi va yomon so'zlarning magik ta'siriga ishonch har ikkisiga farishtalar **"Omin"** der emish degan tushunchalarda ham o'z ifodasini topgan. Qolaversa,

kundalik turmushda kishilarning o'z fikrini ma'qullashda **"qasam"** ichishi, ishonchni mustahkamlashda **"so'z berilishi"** ham so'z magiyasiga ishonch izlaridandir.

Muayyan narsa-hodisaning nomini tilga olish orqali odamga ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan yovuz ruhlarni chaqirishning oldini olish maqsadida ayrim so'zlarni qo'llashning tabulashtirilishi an'anasi zahirida evfemizmlar yuzaga kelgan. Tilshunos L.A.Bulaxovskiy to'g'ri qayd qilganidek, **"evfemizmlar yomon fikr uyg'otadigan narsa yoki hodisaning asl nomini almashtirish va ular haqida so'z orqali yovuz kuchlarni chaqirish "xavfi"ni tug'dirmay gapirish, ya'ni "xavfning oldini olish" formulasidir"**¹.

A.M. Popov va G.S. Vinogradovlarning qayd etishlaricha, Sibirning eng olis Taygasida istiqomat qiluvchi ovchilar o'zaro so'zlashganda qandaydir **"yashirin nutq"** – sirli tildan foydalanishlarini kuzatgan edi. Ular har bir narsa-hodisani o'z nomi bilan emas, balki faqat ovchilarning o'zlarigagina ma'lum bo'lgan atamalar bilan ifodalashar ekan. Sibirlik dehqonlar **"o'zlariga biror balo-qazo yog'ilmasligi va bilib-bilmay ayiq to'g'risida biror nojo'ya so'z aytib qo'yishdan cho'chib"** umuman **"ayiq"** ma'nosini anglatuvchi so'zni tilga olmaganlar. Ular **"ayiq"** deyish o'rniga **"boboy"**, **"qora hayvon"**, **"xo'jayin"** deb ataganlar. Ovchilar Tayga o'rmoniga jo'nashdan avval **"Pen, koloda, kruta gora, ne vidat chernomu zveryu menya"** deganlar². Qadimgi boshqirdlar ham o'zlarining sirli nutqida ayiq ma'nosini ifodalash maqsadida **"babay"** so'zini qo'llaganlar. Shuning uchun ham boshqird xalq topishmoqlarida **"ayiq"**ning metaforik talqini tabulashtirgan **"babay"** leksemasi vositasida ifodalana-di: **"Qara urmandyn esyda yasy taban babayym yata"** (**"Qora o'rmonning ichida yassi tovon boboyim yotar"**)³.

Boshqa turkiy xalqlarda bo'lgani singari, o'zbeklarda ham tabuning turli xil ko'rinishlari, shu jumladan, muayyan narsa-hodisalar, o'simliklar, jonivorlar, odam ismi yoki tana a'zolarining haqiqiy nomini aytmasdan, ularni o'zgacha atamalar bilan ifodalash, ya'ni tabuistik leksemalardan foydalanish an'anasi bor. Masalan, odatda kechasi ba'zi bir so'zlarni qo'llashning taqiqlanganligi bilan ham bog'liq bo'lgan. Xususan, Samarqand viloyatining Qo'shro'bot, Nurota tumanlarida istiqomat qiluvchi kishilar nutqida **"boyog'li"** so'zi o'rniga **"murod-qush"**, **"murodali"** atamalarining qo'llanilishi urf bo'lganlining sababini izohlash maqsadida Rahmatulla Yusuf o'g'vli quyidagi etnolingvistik ma'lumotni keltirgan: **"Murod qush"** – boyog'lining laqabi. Chunki qadimgi odamlar har bir jonivorning nomini kechasi aytmasdan, biror laqab bilan yuritar ekanlar. **"Murod qush"** atamasi ana shunday paydo bo'lgan⁴.

Navoiy viloyatining Nurota tumanidagi Qorakisa

qishlog'idan "murodali" tabuistik atamasining kelib chiqishi to'g'risida afsona ham yozib olingan. Unda aytilishicha, "boyog'li aslida bir so'fning o'g'li bo'lgan ekan. Otasi namoz o'qiyotganda behurmatlik qilib oldidan o'tib ketibdi. Shunda otasi qarg'agan ekan. Xudo ham uning fe'lini yoqtirmay, suratini boyog'li suvratiga aylantirib tashlaganmish. Boyog'li xaroba joylarda va vayronalarda yashaydi. Bunday vahimali joylarda birdaniga boyog'li shaqillab yuborsa, odamning kayfi uchib, badanida larza paydo bo'ladi. Ba'zi irodasi zaif odamlar shundan kasal ham bo'ladilar. "Kecha boyog'li yomon shaqillagan edi, shuning uchun kasal bo'ldim" deb o'ylaganlar. Bora-bora shunday hodisa xalq orasida boyog'li shum qush, odamga bo'ladigan yomonlikni oldindan bilib, xabar beradi degan inonchni tug'dirgan. Odamlar boyog'li yomonlik xabarini beruvchi "avliyo qush" deb tushunganlar. Hatto boyog'lidan qo'rqib, uning ismini ham aytolmay, "Murodali qush", "Murodali sayraydi", "Yaxshilikka bo'lsin", – deb boyog'li sayragan tomonga un sochib yuborish odatiga amal qilib kelganlar»⁵.

O'zbek tilida kasallik nomlarining qo'llanilishida ham tabu sezilarli o'rin tutishi kuzatiladi. O'zbek adabiy tili va uning ayrim shevalarida faol ishlatiladigan "qiltamoq" (oshqozon raki), "gul" (qizamiq), "yomon yara" (kuydirgi), "el" (rak kasalligining ochiq turi), "ichog'riq" (appenditsit) kabi evfemizmlarning lisoniy-etnografik zamini tabu an'anasidir.

So'z tabusi va so'z kultura ishonch shu qadar kuchli bo'lganligidan odamlar, masalan, chayon, bit, kana kabi ba'zi bir zaharli hasharotlar nomini tilga olishdan qo'rqib, bu jonzorlar to'g'risida gap ketganda "otsiz", "oti yo'q" so'zlarini ishlatishgan. Ism o'zi mansub bo'lgan ob'ekt bilan bevosita bog'langan bo'ladi va biri ikkinchisini taqazo etadi, degan qarashga ko'ra bu jonzorlarning nomi tilga olinsa, ular darhol yetib kelib odamni chaqishi mumkin degan qo'rquv shu evfemizmlarning yaratilishiga sabab bo'lgan.

Tilimiz bebaho ma'naviy xazinamiz, o'zligimiz, borligimiz va bardavomligimizning beqiyos manbaidir. Uni avaylab-asrash, kelgusi avlodlarga sofligi-yu boyligini saqlagan holda yetkazish har birimizning insoniy burchimizdir.

1. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Часть 2. – М.: Учпедгиз, 1953. – С.51.

2. Попов А.М., Виноградов Г.С. Медведь в воззрениях русского старожиле населения Сибири // Этнография. – М., 1936. – №3. – С.81.

3. Надршина Ф.А. Афористические жанры башкирского фольклора (пословицы, загадки): автореф. дисс. канд. филол. наук. – Уфа, 1971. – С.13.

4. O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklor instituti Folklor arxivi. Inv. № 1229. 1963 -yil 14- oktyabrda Qo'shrabot tumanida istiqomat qiluvchi Ulash Masharipovdan Rahmatulla Yusuf o'g'li yozib olgan.

5. O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklor instituti Folklor arxivi. Inv. № 1713/3. 1971-yil 19- may Rahmatulla Yusuf o'g'li yozib olgan.

Munira RAMAZONOVA,
O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Tarixi muzeyi mutaxassisi

TASVIRIY SAN'ATNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

San'at pedagogikasi bu – (art-terapiya pedagogikasi, stetik pedagogika, badiiy pedagogik yondashuv, art-terapiya) pedagogika va san'atning uyg'unlashuviga asoslangan, ta'lim qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogika fani sohasi va shaxsni san'at orqali rivojlantirishdir. San'at pedagogikasi nazariya va amaliyotni rivojlantirish bilan shug'ullanadi, odamlarning badiiy rivojlanish jarayoni nazariyasi va amaliyotini ta'minlaydi, san'at va badiiy ijodiy faoliyat orqali shaxs madaniyatini shakllantiradi. Badiiy pedagogikaning mazmun-mohiyati san'at vositasida shaxsni tarbiyalash va rivojlantirishdan iborat.¹

Badiiy pedagogikaning bir qancha vazifalari mavjud: u o'z oldiga qo'ygan tadqiqot muammosini aniq tushunish (tadqiqot mavzusi va muammosi nima?);

aniq maqsadni belgilash (tadqiqotchi tadqiqot faoliyatini natijasida nimani olishni xohlaydi?);

eksperimentator tomonidan bolalar uchun badiiy-pedagogik mashqlar va topshiriqlar yordamida tashkil

etilgan shaxsiy-faoliyat muhiti sharoitida tadqiqotchining maktabgacha yoshdagi bolalarning chuqur psixologik-pedagogik tahliliy faoliyatiga tayyorligi;

rivojlanish nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun badiiy va estetik badiiy-pedagogik mashqlar va vazifalarni tasniflashdan iborat.

Art-terapiya antik davrda paydo bo'lgan va uning san'at pedagogikasi kabi xilma-xilligi XX-asrning o'rtalarida shakllangan. Jan-Jak Russo birinchilardan bo'lib bolani tushunish uchun uning o'yinini tomosha qilish kerakligini aytdi. Biroq o'yin art-terapiya usuli sifatida ancha keyinroq qo'llanila boshlandi. 1920-yilda bolalar o'yinlarini kuzatayotgan psixanalistlar o'yin davomida bola o'z tajribalarini takrorlashini va muammolarini "yechish" modelini yaratishini payqashdi. San'at pedagogikasi rasm, fotosurat, didaktik o'yinlar, musiqa va raqsdan faol foydalanadi.

Badiiy pedagogikaning maqsad va vazifalari artter-

apiyaning maqsad va vazifalaridan ajralib turadi. Art-terapiyaning asosiy maqsadlaridan biri stress, oilaviy munosabatlardan norozilik, boshqa odamlar tomonidan hissiy rad etish va boshqa omillar natijasida hissiy rivojlanishda qiyinchiliklarga duch kelgan mijozning psixo-emotsional holatini tuzatishdir. Bunday holat bolada depressiya, hissiy beqarorlik, hissiy reaksiyalarning impulsivligi va yolg'izlik, shaxslararo nizolar, o'zini past baholash va shunga o'xshash holatlarda kuzatiladi.

Badiiy pedagogikaning maqsadi – badiiy vositalar yordamida o'quvchilarning bilim faolligini faollashtirish, ijodiy tasavvurni, hissiy xotirani rivojlantirish, bolalar ichki dunyosining ma'naviy-axloqiy holatini uyg'unlashtirish va ularni ijtimoiylashtirish, o'z-o'zini tarbiyalash, milliy va jahon san'ati bilan tanishish jarayonida bolaning shaxsini aniqlash, san'at va madaniyatning qadriyat ma'nolariga, ularning ma'naviy-axloqiy an'alariga muhabbatni rivojlantirish, mahalliy rasm, haykaltaroshlik, musiqa, adabiyot, teatr, xoreografiya, qo'shiqlar, moddiy madaniyat asarlarida va xalq amaliy san'atining boshqa turlarida namayon bo'ladi².

Bir narsani to'liq ishonch bilan aytish mumkin: madaniyat va san'atning yuqorida o'qilishi mumkin bo'lgan barcha funksiyalari bolaning paydo bo'lgan shaxsiga terapevtik ta'sir ko'rsatadi. Shunga qaramay, san'atning har bir turi har bir bolaga turlicha ta'sir qilishini hisobga olish kerak, bu uning rivojlanish xususiyatlariga bog'liq. Bugungi kunda badiiy pedagogika turli yoshdagi, turli rivojlanish nuqsonlari bo'lgan bolalarga ijobiy ta'sirni o'rganishga qaratilgan. Art-terapiya rivojlanishining hozirgi bosqichida tadqiqotchilar va o'qituvchilarning barcha e'tibori turli yoshdagi turli xil rivojlanish nuqsonlari bo'lgan bolalarga turli artterapiya o'yinlarining shifobaxsh ta'sirini kuzatishga qaratilgan. Asosan, bunday kuzatish maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda o'tkaziladi. Amaliy san'at pedagogikasi - bu bolaning hissiy dunyosida uyg'unlikni tiklash usuli, u fikrlash va o'zini-o'zi qadrlashni rivojlantirish vositasidir. Ya'ni bolaga kattalar dunyosiga ziddiyatsiz kirishiga, tabiat va atrofdagi voqelikni ijodiy idrok etishning go'zalligi va uyg'unligini his qilishiga yordam beradi³.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Badiiy pedagogikaning bir qancha vazifalari mavjud.

Kulturologik – (shaxsning qadriyatlar tizimi sifatida madaniyat bilan ob'ektiv aloqasi, badiiy madaniyatni o'zlashtirish asosida shaxsning ijodkor sifatida rivojlanishi);

Tarbiyaviy – (shaxsni rivojlantirishga va uning san'at orqali voqelik haqidagi bilimlariga qaratilgan; san'at sohasidagi bilimlarni va ijodiy faoliyatdagi amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishni ta'minlaydi);

Tarbiyaviy – (shaxsning axloqiy-estetik, kommunikativ va aks ettiruvchi asoslarini shakllantiradi; san'at yordamida uning ijtimoiy-madaniy moslashuviga yordam beradi);

Tuzatuvchi – (rivojlanishdagi nuqsonlarning oldini olish, tuzatish va kompensatsiya qilishga hissa qo'shadi).

Ekspérimentator – maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ijodiy muhit sharoitida badiiy-pedagogik mashqlar va topshiriqlar yordamida maktabga tayyorlash bo'yicha psixologik-pedagogik tahlillar olib borish;

badiiy-pedagogik o'yin usullaridan foydalanib, turli yoshdagi va psixo-fiziologik holatdagi bolalarning xatti-harakatlarini kuzatish va ularning intellektual, hissiy va irodaviy fazilatlariga ta'sirini o'rganish.

Asosan, bu muammolarni hal qilish bilan san'at va madaniyat fakultetlari o'qituvchilari va talabalari shug'ullanadi, ammo ular ko'pincha qiyinchiliklarga duch kelishadi. Chunki buning uchun siz didaktika, san'at psixologiyasi kabi sohalarida malakali bo'lishingiz kerak. Yana bir qiyinchilik shundaki, har bir bola rivojlanishining individual xususiyatlarini hisobga olish kerak: kimdir nutqda muammolarga duch kelishi mumkin, boshqalarda hissiy "siqilish", kimdadir jamoadan ajralish bo'lishi mumkin. Bu kabilar salbiy xatti-harakatlar, oldingi psixologik travma yoki o'tgan kasalliklar tufayli bo'lishi ham mumkin. Asosiy maqsad — bolaning ishonchini qozonish, har bir bolaga ta'sirini hisobga olgan holda, uni san'at vositasida kollektiv kommunikativ va kognitiv faoliyatga jalb qilishdir.

Hozirgi vaqtda maxsus ta'lim amaliyotida "art terapiya", "badiiy pedagogika" kabi atamalar keng qo'llaniladi. Maxsus ta'limning davlat ta'lim standartlarida "Maxsus ta'limda badiiy pedagogika va artterapiya asoslari" kursi berilgan.

"Badiiy pedagogika" va "art-terapiya" tushunchalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar qanday? Bu atamalarning o'xshashligini faqat birinchi qismda - san'at - san'atning sinonimi bo'lgan "badiiy" qismida kuzatish mumkin. Ikkinchi qism farqni belgilaydi: terapiya - tibbiyot yo'nalishi, terapevtik ta'sir; Pedagogika - ilmiy bilimlar sohasi, o'rganish, tarbiyalash va rivojlantirish, maxsus ta'limda esa - tuzatish. Binobarin, tushunchalarning ikkinchi qismida turli yo'nalishlar, maqsad, vazifalar, texnologiya va mazmun o'z ifodasini topgan.

Xulosa shuki, o'smirlarni tasviriy san'at orqali tarbiyalashda avvalo tasviriy san'at nima? Qanday fan? qanday ahamiyati bor?, degan tushunchalarga hamda funksiyalarini mukammal o'rganish lozim. Buning uchun tasviriy san'at sohasida maktablar sonini orttirib, pedagoglarning salohiyatini tekshirib olish lozim. SHundagina o'smirlarni tasviriy san'at orqali tarbiyalash monitoringini amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. Сергеева Наталья Юрьевна. Содержание понятия «Артпедагогика» // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. — 2008. — № 1.

2. Искусство и педагогика: Из культурного наследия России XIX—XX вв.: Хрестоматия / Сост. М. А. Верб. — СПб.: Образование, 1995. — 229 с.

3. РГПУ имени А. И. Герцена — Научные специальности (перечень специальностей) — Педагогика — Информация о научных работниках — Верб, Эммануил Аронович: Доктор педагогических наук (учёная степень), профессор по кафедре педагогики (учёное звание), профессор (должность)

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Сергеева Наталья Юрьевна. Содержание понятия «Артпедагогика» // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. — 2008. — № 1.
2. Искусство и педагогика: Из культурного наследия России XIX-XX вв.: Хрестоматия / Сост. М. А. Глагол. — СПб.: Образование, 1995. — 229 с.
3. РГПУ имени А. И. Герцена — Научные специальности (перечень специальностей) — Педагогика — Информация о научных работах — Глагол, Эммануил Аронович: Доктор педагогических наук (учёная степень), профессор по кафедре педагогики (учёное звание), профессор (должность)
4. Жаданова, Любовь Афанасьевна. Обучение живописи на пленере как процесс развития художественно-творческой индивидуальности студентов: Автореферат диссертации на исследование ученой степени кандидата педагогических наук. — Санкт-Петербург, 2006.
5. Вэй Хао. Подготовка бог-дизайнер в современном Китае: Традиции и инновации: Диссертация на исследование ученой степени кандидата педагогических наук. — Санкт-Петербург, 2009.
6. Номенклатура специальностей научных работников Паспорт специальности 13.00.01 Общая педагогика, история педагогики и образования.

Sarvinov Omonova,
tadqiqotchi

YOSH DIZAYNERLARNI O'QITISHDA MODA OLAMIDAGI YANGI TUSHUNCHA VA ATAMALARNING O'ZBEK TILIDAGI TALQINI AHAMIYATI

Fashion ya'ni, moda olami o'zining rivojlanishi davrida juda ko'p atamalarni o'zlashtirdi, bugungi kunda ular xalqaro hamkorlik sharoitida jurnalistlar, dizaynerlar, stilistlar, moda ishlab chiqaruvchilari tomonidan qo'llanilmoqda. Bu esa o'z navbatida, soha tilini takomillashtirish va tizimlashtirishni taqozo etadi.

Pedagog va talaba uchun moda tilining terminologik tizimini o'rganish, sohaga kirib kelgan yangi tushuncha va atamalardan doimo xabardor bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. Terminlarning shakllanishi va ularni o'zbek tiliga tarjima qilish xususiyatlarini ko'rib chiqishdan oldin "termin" tushunchasiga izoh berish talab etiladi.

Termin — bu ko'p qirrali, ilmiy muloqotda muhim rol o'ynaydigan, terminologiya fanining ko'p funktsiyali tushunchasi.

Moda — bu odatlar, qadriyatlar va didlar birligi, muayyan vaziyat va muayyan davrda o'rnatilgan, ishlab chiqarishning asosiy dvigateli hisoblanadi.

Moda terminologiyasini quyidagi faktorlarga asoslangan holda tavsiflashimiz mumkin:

Globallashuv oqibatida atama birliklarining boshqa davrlarga qaraganda keskin oshishi.

Ko'p komponentli terminologik birikma va iboralarning paydo bo'lishi, masalan: *mannish-style wide-leg trousers* — erkaklar shimi bichimidagi keng shimlar (2022–2023 moda tendensiyalarida alohida o'rin egallagan), *pullover with round cut-out at shoulders* — yelkalari dumaloq o'yilgan pullover, *studded black leather belt* — qora teridan perchinli (с заклепкой) kamar;

Qisqartmalarning paydo bo'lishi: *tux* — *tuxedo* — smoking, *db* — *double breasted* — ikki bortli.

Yangi tematik guruhlarini aniqlash va shakllantirish. Olib borilgan tadqiqotlar XXI asr moda atamashunosligini

boyitishda eng faol davr ekanligini ko'rsatdi [1]. Buni san'at uslublarining ta'siri, yangi materiallarning ixtiro qilinishi, murakkablashgan bichimlar tizimi, umuman, modaning rivojlanishi va xalqarolashtirilishi bilan tavsiflash mumkin.

Dunyodagi moda jurnallarining aksariyat qismi Britaniya va Amerika janr standartlariga muvofiq tuzilgan [2]. Shu sababli, zamonaviy moda sanoatining xalqaro tili maqomiga ega bo'lgan ingliz tili boshqa dunyo mamlakatlarida XX–XXI asrlar oxirida rivojlanayotgan moda tili bo'lib xizmat qiladi.

Talaba-dizaynerlar o'z izlanishlarini birinchi bo'lib kelayotgan yil mavsum moda tendensiyalarini o'rganishdan boshlaydilar. Yuqorida ta'kidlangani kabi aksariyat moda yangiliklari ingliz yoki rus tilida (ko'pchilik atamalar ingliz tilidan ko'chirma tarzda olingan) bo'lganligi sababli, soha terminologiyasini nafaqat o'zbek tilida, balki ingliz va rus tillarida ham o'rganishlari kerak.

Quyida moda olamida qo'llaniladigan ayrim leksik birliklar keltirilgan.

Trenchcoat (trench — xandaq, coat — plash) — trechkot, ikki bortli plash namunasi, dastlab Birinchi Jahon urushi davrida Buyuk Britaniya armiyasi kiyimi hisoblangan (1914–1918), keyin esa kundalik garderob predmetiga aylandi.

Leggings (leg — oyoq) — legginsi, yopishib turadigan ayollar shimi, XVIII asrning boshidan beri mavjud bo'lsada, 1990-yillarda urf bo'lgan.

Bomber (bomb — bomba) — bomber, etagida va yengida elastik manjetli kalta kurtka, uski kiyim. Dastlab AQSh harbiy-havo kuchlarining bombardimonchi uchuvchilari tomonidan kiyilgan (1914–1918).

Umarov Sardorbek

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

FUTUVVAT G'OYASINING MINTAQA MADANIYATI RIVOJIDAGI O'RNI VA BADIY ADABIYOTGA TA'SIRI

Shariat, falsafa va tasavvuf ham aslida irfoniy jihatidan bir-biriga yaqin tushunchalardir. Ilmi qol deya e'tirof e'tilgan shariat ilmlari hamda dunyoviy ilm hisoblangan falsafa insonni zohiriy tarbiyalasa, ilmi hol sanalgan tasavvuf ilmi insonni botiniy qalb dunyosini tarbiyalaydi. Insoniylikning eng asosiy sharti esa qalbn nafs qutqusidan tozalash va qo'lni kasb-hunar bilan band etmoqlikdir. Bu yo'lning tarixi esa komillikning timsoli bo'lgan payg'ambarlarning hayot yo'li bilan bog'liqdir. Payg'ambarlar tarixidan ma'lumki, ular qandaydir kasb-hunar bilan shug'ullanishgan. Payg'ambarlar o'z qalbi va ruhini Allohning yodi bilan pok etib, halol mehnat bilan rizq topishgan. Jumladan, Odam alayhissalom dehqonchilik, Idris alayhissalom temirchilik, Muso alayhissalom cho'ponlik qilganlar. Muhammad alayhissalom cho'ponlik va tijorat bilan shug'ullanganlar. Payg'ambarlardan meros qolgan bu an'ana avliyolik, valiylik, so'fiylik, oriflik maqomiga erishgan zotlar tomonidan davom ettirilgan. Jumladan, Naqshbandiya shayxlari ishsiz, ma'lum kasb-hunar egasi bo'lmagan insonlarni shogirdlikka qabul qilmaganlar, o'zlari biror kasb-hunar bilan mashg'ul bo'lganlar. Xoja Ali Rometaniy – to'quvchi, Muhammad Boboyi Samosiy – bog'bon, Sayyid Amir Kulol – kulol, Bahouddin Naqshband – naqqosh, to'quvchi va chorvador, Amir Kulolning o'g'li Amir Hamza – ovchi, Xoja Ubaydulloh Ahror – chorvador va savdogar bo'lishgan. Mazkur an'ana tasavvufning ko'plab tariqatlari va maqomotlarda o'z aksini topgan. Ana shunday oqimlardan biri bu – futuvvatdir. Mazkur oqimning asosini shahar hunarmadlari tashkil etgan. Shu sababdan ham futuvvat xalqona amaliy ko'rinishga egaligi bilan boshqa tariqat va oqimlardan ajralib turgan.

Kushariyning fikriga ko'ra futuvvat kishining Haqqa muvofiq harakat etishidir. Futuvvat Alloh rizosi uchun u yaratgan narsalarga qarshi bormaslikdir. Futuvvat ikkiga bo'linadi. Biri Alloh rizo uchun u buyurgan barcha toat ibodatlariga qalban to'liq amal qilishdir. Ikkinchisi esa xalq uchun ko'rsatilgan futuvvat bo'lib unda xalq uchun adolatli-insofli bo'lish va qasos intiqomidan voz kechib xalq g'amida yashash tushuniladi. Beixtiyor hazrat Navoiyning quyidagi o'gitlari nechog'lik ahamiyatga ega ekanligi va uning tub zamirida futuvvat g'oyalari teran badiiy poetik mazmun kasb etilganligi yanada ravshanlashadi:

Odamiy ersang, demagil odami,

Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami

Futuvvat insonni jo'mardlikka chorlaydi. Ayni paytda, marhamatlilik tuyg'ularini yoyilishiga ham sabab bo'ladi. Masalan, inson dildan chiqarib bironvga muruvvat qo'lini cho'zsa, yaxshiliklar qilsa, ko'ngil qanday yashnaydi. Futuvvat muruvvatga qo'l beradi. Natijada savob amallar kishini ko'ngilni zavqlantiradi va Allohga yaqinlashtirib, insonda ruhiy tavihidni hosil qiladi.

Adabiyotshunos olim Azizxon Qayumov o'zining "Beruniy va adabiyot" nomli tadqiqotida Beruniyning quyidagi fikrlariga diqqatini qaratadi: "Muruvvatli kishi

boshqalarning qarzini to'lab yuboradi, o'zgalarning tashvishini chekib, o'zining tinchini buzadi, o'zida bor narsalarni o'zgalarga bag'ishlaydi. Shavkatli odam esa (fato) o'z qobiliyati, xushmuomalaligi, shafqatliliigi, qat'iyiligi, chidam, fazilat va kamtarlik xislatlari bilan ajralib turadi." Beruniy muruvvat va futuvvatni ulug'lar ekan, ular o'rtasidagi farqqa ham e'tiborini qaratadi. "Biriga qodir bo'lgan odam ikkinchisiga qodir bo'lmisligi mumkin. Yana har bir ish o'z o'rnida va me'yorida bo'lishi shart. Haddan tashqari qilingan ish oqilona bo'lmaydi deydi"¹.

VIII-IX asrlarda zohidlar, darveshlar harakati va malomatiylarning maslak g'oyalari singib ketgan futuvvat g'oyalari jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy o'zgarishlar sabab asta-sekin oddiy avom xalq hayotiga kira boshladi. Bu haqida Eron olimi Muhammadkozim Yusufpur shunday yozadi: "Tasavvuf tariqatining ko'p sonli tarmoqlari ichida ko'proq jamiyat orasida yoyilgan va rivoj topgan oqimlardan biri futuvvatdir. Tasavvuf xoslar (ma'rifatli tabaqa) orasida tarqalgandan so'ng futuvvat odobi bilan ko'cha va bozorlarga kirib bordi. Darvoqe, futuvvat bu avomona tasavvuf bo'lib, uning rasm-rusumlari oddiy va amaliy, ya'ni kosib hunarmandlar, dehqonlarga tushunarli bo'lgan."²

XII asrdan boshlab futuvvat tushunchasi va uning g'oyalari ma'lum bir tashkilotning maslaklarini ifoda eta boshladi. Bu tashkilotlar javonmardlik va axiylik nomi bilan yuritildi. Javonmardlik va axiylik harakatining asoslari futuvvat g'oyalari bilan boyitildi. Ushbu tashkilotlar haqidagi ba'zi rivoyatlarda aytilishicha, uning boshlanish asosi Hazrat Aliga borib bog'lanadi. U zotning fatiylilklari haqida Payg'ambarimiz (s.a.v) bir hadisda shunday deydilar: "La feta illa Ali, la seyfa illa zulfekar" ("Alidan boshqa fatiy, zulfikardan boshqa qilich yo'qdir")³ Payg'ambarimiz (s.a.v) ning ushbu hadislaridan keyin hazrat Alining fatiylilgi axiyilar tashkiloti uchun ramziy ma'noga aylandi va barcha futuvvatnomaga oid asarlarda alohida tilga olindi.

Muhammadjon Imomnazarovning futuvvat haqida quyidagi fikrlar e'tiborlidir: "Inson tabiati faqat ruhiy dunyodan iborat bo'lmagani sababli, u agar to'liq moddiy dunyo ehtiyojlarini rad etsa, yo bu foni dunyoni tark etmog'i, yo ikkiyuzlamachilikni, ya'ni riyokorlikni kasb etmog'i lozim. Ahli futuvvat ushbu ziddiyatni yengib o'ta olgan jamoadir. Futuvvat ma'naviyatini o'zlashtirgan kishi amalda yaratuvchi va ruhiyatda darveshdir. Uning axloqiy jihatdan sifati – javonmardlik, ya'ni saxovatlilik, oliyhimmatilik, kamtarinlik, to'g'riso'zlik, mardlik kabi xislatlarning uzviy yaxlitlikda namoyon bo'lishidir."⁴ "Bu guruh mehnat bilan topgan nonini boylik deb bilgay"⁵ deb yozadi Kaykovus.

Tarixdan ma'lumki, tasavvuf ilmining eng gullab rivojlangan davri XI asr oxiri – XII asr boshlariga to'g'ri keladi. Jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar adabiyotga ham ta'sir eta boshladi. Adabiyot endi ilohiy ishq va ma'rifatni insonning aqli bilan emas, balki qalb oynasi orqali ko'rishni

kashf etdi. Bu murakkab jarayonni tasavvuf ahli faqat xoslar doirasida qoldirmasdan, futuvvat tashkilotlari orqali oddiy xalq ommasiga ham yoyishga o'tdilar. Natijada bu evrilishlar sekin-asta xalq og'zaki ijodiga ham va badiiy ijod olamiga ham birdek ta'sir ko'rsata boshladi. Xususan, Fors-tojik xalqlarining og'zaki adabiyotida "Samaki Ayyor", turkiy xalqlar og'zaki adabiyotida Nasriddin Afandi obrazida bu yaqqol ko'zga tashlanadi.

Umuman futuvvat va javonmardlik g'oyasi xalq og'zaki ijodiga mansub barcha qahramonlik dostonlarida mavjud. Bu an'ana hatto yozma adabiyotdagi juda ko'p asarlarga ham singdirib yuborilgan.

Shu o'rinda adabiyotshunos olim Ergash Ochilovning "Pahlavon Mahmud" nomli kitobiga kiritilgan "Futuvvat ahlining peshvosi" nomli maqolasida futuvvatning o'zbek adabiyotida tutgan o'zni haqida quyidagi fikrlar mavjud: "Shoir-u adiblar javonmardlikning insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, adolatparvarlik kabi ezgu g'oyalardan ilhomlanib, asarlar yoza boshladilar. Xususan XII asrdan to XX asr boshlarigacha bo'lgan o'zbek adabiyotini javonmardlik ta'limoti ta'siridan ajratib olib o'rganish mumkin emas" deb yozadi.⁶ Bu o'rinda olim javonmardlik ta'limotini sarbadorlar harakati bilan mantiqiy bog'lab ta'kidlagan ko'rinadi. Aslida futuvvat va javonmardlik masalasini islomdan oldingi davr adabiyotiga mansub xalq og'zaki ijodi namunalaridan, Avesto, Oltin Yorug', O'rxun-Enasoy yodgorliklari, Irq bitigidan boshlab keng doirada tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

XI-XII asrdan futuvvat, axiylik tashkilotlarining g'oyalari yozma adabiyotda ishq, saxovat, himmat masalalari bilan qorishib o'ziga xos g'oyaviy poetik mazmun kasb eta boshladi. Natijada adabiyotda axiy, fatiy, javonmard, ayyor obrazlari shakllandi. Yozma adabiyotda futuvvat g'oyalari singib ketgan asarlar yaratildi. Xususan, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiy, Nasimiy, Abdulla Ansoriy, Nizomiy, Dehlaviy va Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiylar futuvvat mavzusiga bag'ishlab, ilmiy va nasriy asarlar yozdilar.

Futuvvat ilmi haqida Fariddin Attor shunday deydi:

Ko'ngil ko'zi futuvvat birla ravshan,
 Va jon bog'i futuvvat birla gulshan.
 Agar sen ushbu ilmni zabt etarsan,
 Safo oftobiday balqib ketarsan.⁷

Alisher Navoiy javonmard, fatiy insonlarda komillikka xos sifatlarini ko'radi. "Xamsa"ning birinchi dostoni "Hayrat ul abror" da abror insonning saxovat va himmatga to'la hayot yo'li futuvvat g'oyalari asosida yoritilgan va dostonida keltirilgan hikoyatlarning tub mazmuniga singdirib yuborilgan. Hotami Toy hikoyati buning yorqin timsolidir. Hotami Toyning saxovati va himmati haqida Sharqda juda ko'p hikoyat va rivoyatlar keltirilgan. Lekin Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida Hotam Toy ziyofatiga bormasdan, sahroda tikanlar yig'ib, uni bozorga olib borib sotish bilan kun kechirayotgan darvesh himmatini

Hotam himmatidan balandroq qo'yadi. "Hotam minnatini tortgandan ko'ra, o'z mehnatim bilan halol yashash afzalroqdir", - deydi darvesh. Bunda Navoiy Hotamning saxovatini kamsitmoqchi emas, balki halol mehnat qilib, boylarga qaram bo'lib yashashga o'rganib qolmaslik g'oyasini ilgari suradi. Demak Navoiy darvesh timsolidi Hotamni uyiga bormasdan o'z nafsini jilovlab yashash kerak degan yuksak futuvvatona g'oyalarni ilgari suradi.

"Xamsa"ning ikkinchi dostoni "Farhod va Shirin" da esa Farhod obrazini bosh obraz darajasiga olib chiqib, uni komil inson sifatida tasvirlaydi. Komillikning asosi esa insonning amaliy mehnati va hunar bilan shakllanishi quyidagicha tasvirlaydi:

Hunarni asrabon netgumdur oxir,
 Olib tufroqqamu ketgumdur oxir.

Yoki:

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
 Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm.

Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostoni markazida komil inson tarbiyasi turadi. Shariat ahkomi qurilgan tariqat rasmi rusulmlari, pir muridlik an'anasi, solik odobi, poklanish, tavba tazarru, zikr-u samo – hamma hammasidan maqsad insonni komillikka yuksaltirish, ruhni yaratish, g'aybiyotning sir-u asrorini kashf etish edi. Alisher Navoiy Farhod timsolidi insonni ruhiy, ma'naviy va jismoniy kamol toptirish va komillik kasb etishida Farhodning botinidagi barcha salbiy xislatlarni nafs tushunchasiga bog'lab izohlaydi va unga qarshi futuvvat g'oyalarini qarama qarshi qo'yadi. Futuvvat g'oyasining asosini o'z nafsiga qarshi kurashga chorlashdir. Bu haqida Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomayi sultoniy asarida futuvvatga baho berib shunday deydi: «...futuvvat insoniy fitrat nuri zuhurining nafsoniy belgilar zulmatiga qarshi qo'yilishi, (shu zulmatni) yorib o'tishidan iboratdir»⁸

"Xamsa"ning uchinchi dostoni "Layli va Majnun" dostonida Navoiy Majnunni "futuvvat ahlidin erdi" deb ta'riflaydi. Navoiy Majnun "ruh futuvvati"ni irfoniy darajaga olib chiqib tasvirlaydi.

Navoiyning keyingi to'rtinchi dostoni "Sab'ai sayyor" da yetti hikoyat futuvvat g'oyalari bilan boyitiladi va bir-biri bilan mantiqiy bog'lanib, yaxlit bir kompozitsiya hosil qiladi. Navoiy hikoyatlardagi Farrux va Axiy, Zayd Zahhob, Sad, Shoh Jo'na va Ma'sud, Mehr va Suhayl, Muqbil va Mudbir timsollari orqali axiylik, javonmardlik, saxovat va himmat masalalarini keng ochib beradi. "Xamsa"ning so'nggi dostoni yakunlovchi "Saddi Iskandariy" da esa adolatli shohning fatiyliklari va uning odamlarga ko'rsatgan saxovat va himmati tasvirlandi.

Xalq og'zaki ijodi hamda yozma adabiyotdagi mumtoz shoh asarlar orqali yosh avlodning qalbida vatanparvarlik, insonparvarlik ruhini shakllantirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridandir.

1. Каюмов А. Беруний ва адабиёт. Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1974-йил, 83-бет.

2. Муҳаммадқозим Юсуфпур. Нақди муфтий. Техрон: Рўзна, 1380. Б119.

3. Go'pinarli A. Islam va turk illerinda futuvvet taskilati. Akademik yayınlar. Istanbul, 2011.

4. Имомназаров М. Мусулмон минтақа маданияти ривожда "Мажоз тариқи" босқичи. 1-китоб, Алишер Навоий.

5. Kaykavus. Qobusnoma (Ogahiy tarjiması). – Toshkent: "Istiqol", 1994. 158-bet.

6. Ochilov E. Pahlavon Mahmud. Toshkent "O'zbekiston", 2015-yil. 51-bet.

7. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султони Ғофур Ғулом мажоз тариқати (Таржимон: Н.Комилов). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 йил, 7-бет.

8. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султони Ғофур Ғулом мажоз тариқати (Таржимон: Н.Комилов). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 йил, 7-бет.

Сарвиноз САДУЛЛАЕВА,

магистрант Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ ЯЗЫКА СМИ

В настоящее время средства массовой информации оказывают большое влияние на жизнь людей, всего общества, на наше сознание, даже на нашу культуру и язык. Поэтому на первый план выходит проблема оперативности и адекватности передачи информации. В публицистическом стиле реализуются две основные функции языка: информационная функция, т.е. отправка сообщений людям в короткие сроки, и воздействующая функция, заключающаяся в стремлении повлиять на мнение людей по поводу какой-либо социально-политической или общественной проблемы. Задачами этого стиля можно считать следующие: сообщать информацию, воздействовать на массовое сознание, призывать к действию.

Язык прессы, или язык средств массовой информации, имеет свою специфику и сильно отличается от языка художественной литературы, научных текстов, документов и разговорной речи. Это результат длительного отбора языковых и стилистических средств. Язык газетных статей, исторически сложившийся в системе русского языка, характеризуется некоторыми общими чертами, меняющимися от эпохи к эпохе, а также некоторыми особенностями стиля публикации. Лексика газетных статей изобилует топонимами, антропонимами, акронимами и т.д. Характерной особенностью языка прессы также является использование большого количества социально-политических терминов, интернациональных слов и неологизмов.

По определению Ю.Н.Караулова, язык современных СМИ – это «планетарный поток сознания» [1, с. 15], который содержит элементы различных функциональных стилей и создается традиционными медиа (газеты, журналы, телевидение и радиовещание), онлайн версии печатных изданий или радио- и телеканалов и электронные сетевые СМИ.

Несомненно, средства массовой информации играют большую роль в жизни каждого человека. Словарный запас, который мы с ним связываем, чрезвычайно богат и разнообразен. По сути существует два основных типа лексики, связанной со средствами массовой информации: лексика печатного слова и лексика устного слова, используемая в передачах по радиовещанию, телевидению или в Интернете.

Стиль современных СМИ можно определить как систему взаимосвязанных языковых элементов, направленных на выполнение определенной коммуникативной функции, прежде всего функции информативной и функции воздействия на читателя (функции убеждения). Необходимость писать быстро в условиях современного общения приводит к широкому использованию языковых клише, что в свою очередь способствует развитию и использованию в языке газетных фразеологизмов. С другой стороны, «стремление к выражению приводит к тому, что очень часто эти фразеологические единицы оказываются случайными трансформациями». Ограничения в пространстве на газетной странице приводят к неизбежному сжатию языковых элементов.

Т.Г.Добросклонская считает, что «воздействие англо-американских масс-медиа на уровне языка проявляется в мощной волне заимствований из английской лексики. С концептуальной точки зрения заимствования, как правило, отражают наиболее развитые в рамках той или иной национальной культуры сферы деятельности. Так, на страницах британской прессы нередко можно встретить слова французского языка, которые употребляются для обозначения предметов стильной жизни, высокой моды и изысков гастрономии, например: *haute couture*, *soiree*, *clientele*, *vin de table* и т.п. В свою очередь заимствования из английского концептуально связаны с такими областями, как бизнес, политика, спорт, компьютерные технологии, популярная музыка, молодежная культура. Приведем некоторые наиболее яркие примеры: *менеджмент* (управление), *шоу бизнес*, *саммит* (встреча на высшем уровне), *промоушен*, *хафбэк* (полузащитник), *файл*, *драйв*, *шузы*, *ботл* (молодежный слэнг)» [2, с. 34].

Некоторые исследователи (В.И.Заботкина и Г.А.Орлов) называют наличие иноязычных элементов одной из стилистических характеристик языка современной прессы. По мнению В.И.Заботкиной, основными «центрами притяжения новых иноязычных элементов» являются общественно-политическая жизнь, быт, культура и научно-техническая деятельность [3, с. 78].

Современным русским газетным статьям также присуща нелитературная лексика. Диалектизмы, вульгаризмы, жаргонизмы, арготизмы, просторечия активно используются создателями

текстов в качестве стилистических средств. Сегодня газетный текст является примером взаимодействия стандартизированного книжного языка, народной речи и жаргона. Отклонения от литературной нормы в процессе создания текста создают определенную тональность, оценочность, выразительность; способствуют созданию реалистичности в описании явлений.

Таким образом, язык современных СМИ весьма разнообразен с точки зрения стратификации, содержания, аксиологии, стилистики, характеристики. Он включает в себя как традиционные СМИ – печатные издания, радиовещание, телевидение и их Интернет-версии, а также электронные журналы и ряд блогов, равных средствам

массовой информации. Язык СМИ нашего века интерактивный, диалогичный и потенциально гипертекстовый, демонстрирующий стилистическое разнообразие в зависимости от социальной направленности издания и выпускаемый в определенных культурных и языковых формах.

Язык СМИ – основа для развития современного русского языка. Он создает новые смыслы, которые транслируются по каналам массовой коммуникации, отражает изменения в окружающей среде и фиксирует их в общественном сознании. Можно сказать, что речь медиасредств – не важнейший нормативный фактор, но обширное поле взаимодействия различных культур и ресурсов, формирующих национальную культуру.

Литература

1. Караулов Ю.Н. Язык СМИ как модель общенационального языка / Тезисы научной конференции. М.: Филологический факультет МГУ имени М.В.Ломоносова, 2001.
2. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. М.: Флинта-Наука, 2008.
3. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1990.

Гульзода ДЖАКБАРОВА,

магистрант Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ НАУЧНОЙ ПРОЗЫ

(Лексический аспект)

Большинство исследователей определяют современное общество как информационное, поскольку теоретические знания занимают центральное место, являясь ядром новой техники, технологий, экономического роста и организации социальной стратификации. В таком обществе наука выполняет не только гносеологическую, но и инновационную, социокультурную функции. Постоянное проникновение науки в новые социальные практики за счет использования информационных и компьютерных технологий постепенно приводит к необходимости понимания науки как формы публичного дискурса. Единство теоретического, прагматического и социокультурного аспектов современного научного дискурса определяет сущность инновационной основы информационного общества.

По своей природе и функциям научный язык заметно отличается от литературного языка. Научный язык точен и отстранен от индивидуального импульса, направлен на информирование о важном вопросе и о конкретном, используемом для исследования этого вопроса подходе. Это объективная интерпретация фактов и выводов, содержащая такие компоненты и результаты, которые нуждаются во внешних и экспериментальных доказательствах для закрепления

их достоверности. В научном тексте тематика имеет приоритет над стилем лингвистической среды. Ученые больше внимания уделяют точности темы и выводов, а не стилю изложения. Следовательно, научный язык лишен какого-либо чувственного удовольствия. Научные слова отличаются от слов обыденных и литературных тем, что не накапливают эмоциональных ассоциаций и смыслов.

Первая и самая заметная черта этого стиля – логическая последовательность высказываний с четким указанием их взаимосвязи и взаимообусловленности, поэтому ни в одном другом функциональном стиле нет такой развитой и разнообразной системы связей, как в научной прозе, в которой чаще всего используются служебные слова, союзы и предлоги.

«Лексика научного стиля характеризуется концептуальностью, выраженным употреблением существительных и прилагательных, употреблением терминов с четким и узким значением, отсутствием экспрессивных лексем, исключительностью и, следовательно, высокой повторяемостью лексики, в результате используются стереотипная лексика и семантическая конденсация с предположением именных групп» [1, с. 15].

Виктория ДВОРЯШИНА,

преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

ЖАНРОВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ «ПУТЕШЕСТВИЯ С ЧАРЛИ В ПОИСКАХ АМЕРИКИ» ДЖОНА СТЕЙНБЕКА

«Путешествие с Чарли в поисках Америки» – одно из наиболее популярных произведений Джона Стейнбека позднего периода его творчества – традиционно определяют как травелог. В последнее десятилетие сам термин, начинающий утверждаться в российском и в целом русскоязычном литературоведении в качестве аналога термина «путешествие», успевшего войти в некоторые литературоведческие словари в качестве жанровой номинации, имеет как широкое, так и более ограниченное толкование, что связано как с многообразием самих форм «литературы с сюжетом путешествия» (записки, дневники, журналы, очерки, мемуары – по В.М.Гуминскому), так и с разным пониманием степени «достоверности» и функциональной нагрузки (сообщить, просветить, заинтересовать, убедить, понять, развлечь, познать и выразить себя и т.п.) подобных произведений.

Как жанр художественно-документальной литературы (первоначально – литературы документальной) травелог является той плодотворной почвой, на которой происходят постоянный синтез и обновление литературной традиции, отражаются исторически обусловленные познавательные практики, формируются образы «своего» и «чужого» национально-культурного пространства.

В настоящее время в литературоведении предпринимаются попытки сформулировать как общее (синхронное) определение травелога/путешествия через набор жанровых признаков (В.А.Шачкова) [1], так и выделить исторически конкретные модели травелогов, индивидуальную специфику которых можно было бы выявлять и описывать на основе анализа вариантов реализации ключевых для травелога констант (например, субъекта, дестинации, интенции как составляющих процесса перемещения в пространстве – О.В.Кублицкая, Т.В.Мальцева [2]).

Примером комплексного подхода к решению проблемы жанровой специфики травелога является статья Н.А.Никитиной и Н.А.Туляковой, в которой авторы описывают когнитивную модель этого жанра, выделяя ряд присущих ему «ядерных признаков»: фигуру повествователя-путешественника и пространственно-временную дискретность [3, с. 135].

«Путешествие с Чарли...» написано по следам реальной поездки, совершенной Стейнбеком в 1960 году на специально сконструированном грузовике, которому писатель дал имя «Росинант». Однако по характеру отражения путевых наблюдений

и целям, сформулированным в тексте, «Путешествие...» занимает промежуточное положение между документальной и художественной литературой, тяготеет к очерковой форме с ее нацеленностью на возведение отдельного к социально типичному, вниманием к детали, непринужденностью повествования. С другой стороны, в «Путешествии...» ярко представлена личность самого автора, выражающаяся не только в авторских монологах и обобщениях лирического характера, которыми, как правило, завершаются описания встреч с американцами в стороне от большой дороги, но и в деталях биографии Стейнбека-человека и писателя.

Сам факт путешествия рассматривается Стейнбеком, с одной стороны, как способ обретения свободы в ее практическом понимании (возможность не думать о недугах или преодолеть телесную немощь, освободиться от опеки, ощутить самостоятельность), с другой стороны, время и пространство путешествия (в качестве воспроизводимой средстами литературы поездки) – это господство случайности, отталкиваясь от которой автор надеется найти и зафиксировать альтернативные варианты развития как американской нации, так и человечества в целом в эпоху, получившую название «атомного века». Благодаря авторским комментариям и отступлениям, время в «Путешествии с Чарли...» охватывает и время поисков, и биографическое время путешественника с его опытом журналистских поездок по Америке. Сознание путешественника соединяет историческое прошлое (напоминание о событиях, связанных с освоением Америки) и прогнозируемое будущее. При этом автор вводит в текст концептуальные метафоры ***спирали*** и ***маятника***, представляя с их помощью как тупиковые, так и перспективные модели развития человечества.

В соответствии с нормами жанра путевые впечатления у Стейнбека излагаются в хронологической последовательности, упорядочиваясь и группируясь на основе маршрута. Исследователи травелогов отмечают, что для этого жанра характерна сосредоточенность автора-путешественника не только на событиях (их признак – «нарушение некоей границы ожидания»), но и на бытовых деталях, характеризующих рутинное и повседневное [4, с. 52]. Для автора «Путешествия с Чарли...» такая сосредоточенность показательна вдвойне: с одной стороны, детализация привычных, рутинных забот путешественника придает осязаемость его пространственному перемещению, что

на композиционном и смысловом уровне противопоставлено скоростям современной Америки, которые обесценивают любой опыт познания действительности и жизнь индивида как таковую; с другой стороны, из мелких деталей зачастую рождается обобщенный образ современного американца – одинокого, потерявшего себя или, наоборот, ищущего смысл жизни. Поразительно, но иногда автору нет необходимости воссоздавать внешний облик «героя времени»: так, образ Одинокого Гарри рождается из таких мелочей, как неоконченное письмо к жене и тубик из-под таблеток, образ «обретающегося в нетях алиментщика» – из разорванной пометки, найденной Чарли в пакете с мусором.

Всегда концептуально значимы в травелогге выбор направления движения, способ и средство перемещения в пространстве. В этом случае самим фактом их выбора автор пробуждает у читателя множество ассоциаций, исторически и культурно обусловленных и актуальных для определенного народа (в «Путешествии с Чарли...» это движение с Востока на Запад как направление, по которому шло освоение американского континента европейскими переселенцами). При этом актуализируется мотив блужданий, отклонения от первоначального замысла, затерянности и одиночества. Однако практически все самые значительные открытия, касающиеся духовного мира современных американцев, их страхов и надежд, путешественник делает именно в удалении от дороги (шоссе), которая в этой своей разновидности, согласно Н.Е.Леоновой, выступает в «Путешествии...» как символ несвободы [5].

В травелогге Стейнбек указывает на литературную традицию, повлиявшую на характер его произведения. Во-первых, это английские очеркисты Аддисон и Стил, с журналистской деятельностью которых связывают формирование западной просветительской журналистики. Из арсенала авторов и издателей журнала «Зритель» Стейнбек, очевидно, заимствует мягкость критических вы-

сказываний и возможность выражать свои взгляды от лица вымышленной маски, воплощающей черты определенного социального типа [6].

Второй литературный источник в «Путешествии с Чарли...» – «Дон Кихот» Сервантеса, с которым травелог Стейнбека связывают не только данное путешественником своему грузовичку имя или жанрообразующий мотив пути. Здесь воспроизводится свойственная роману испанского писателя ирония, обусловленная «несвоевременностью идеала»: в травелогге Стейнбека явственно ощущается угасание авторской надежды на встречу с американцами – носи-

телями подлинной духовной самостоятельности, обладателями твердой гражданской позиции, место которых занимает средний американец с его прагматичным настроем и психологией потребителя благ, приносимых в жизнь техническим прогрессом. В этом контексте те немногочисленные собеседники путешественника, вызывающие в нем чувства симпатии и сопереживания, оказываются подлинными американскими Дон-Кихотами 60-х годов XX века.

Соответственно в книге Стейнбека можно выделить два стилистико-смысловые уровни: первый ориентирован на рядового читателя, интерес которого к произведению поддерживается благодаря несомненной юмористической окрашенности повествования о поездке, второй – глубинный, формируется соотношением различных интонационных потоков, взаимодействующих в границах эпизода, а также взаимоотношениями элементов описательного и лирического, детализирующего и обобщающего характера. Тем самым авторское отношение к изображаемому читателю приходится собирать, подобно мозаике, восстанавливая смысловые связи между разнородными элементами. За внешним комизмом и занимательностью рассказов и бытовых зарисовок в «Путешествии с Чарли...» всегда проступает серьезная проблематика, при этом соблюдается баланс между изображением и оценкой, забавным и серьезным, индивидуальным и общечеловеческим.

Литература

1. Шачкова В.А. «Путешествие» как жанр художественной литературы: вопросы теории // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2008, №3.
2. Кублицкая О.В., Мальцева Т.В. Травелоггема: к определению объема понятия // Вестник Челябинского государственного педагогического университета, 2017, №6.
3. Никитина Н.А., Тулякова Н.А. Жанр травелога: когнитивная модель / Homo Loquens: Актуальные вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков, вып. 5. СПб.: Астерион, 2013.
4. Мамуркина О.В. Анализ прозаического текста. СПб.: ЛГУ им. А.С.Пушкина, 2014.
5. Леонова Н.Е. Семантика художественного пространства в произведениях Джона Стейнбека. Автореф. ... дис. канд. филол. наук. М., 2004.
6. Пустовалов А.В. Стил и Аддисон: истоки просветительской журналистики. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://psujourn.narod.ru/lib/enlight_journ.htm

Фотима АРИПОВА,
магистрант,
Гульчехра ДАВЛЯТОВА,
доцент Ферганского государственного университета

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ АУДИОВИЗУАЛЬНЫМИ СРЕДСТВАМИ

С середины XX века в аудите начинает доминировать аудиовизуальная рецепция аутентичных материалов, поэтому возрастает значение развития навыков аудиовизуализации. В своих исследованиях О.И.Барменкова показала, что до 70–80% информации человек получает по зрительным каналам и только 13% по слуховым [1]. В большинстве ситуаций реципиент сталкивается не с прослушиванием, а с аудиовизуальным приемом, поскольку и новости по телевидению, и рассказы собеседников, и выступления актеров, и лекции сопровождаются визуальным рядом. Как отмечает В.И.Писаренко, кроме нескольких случаев (разговор по телефону, радиопередача, объявления по громкой связи) слуховое восприятие речи сопровождается также зрительным восприятием, поэтому представляется целесообразным обучать учащихся аудиовизуальным приемом [2].

В отечественной науке наряду с термином «аудиовизуальная рецепция» используется «аудиовизуализация», которую предложила О.И.Барменкова. Аудиовизуализация понимается как процесс рецептивного восприятия и понимания аудиовизуальных материалов, одновременно аудиоинформации и визуальной информации, а также содержащих образно-схематическое и даже наглядно-текстовое дополнение.

С точки зрения образования аудиовизуальная компетенция представляет собой образовательный результат в виде совокупности знаний, умений и навыков слухового и зрительного восприятия иноязычной речи, а также свойств личности, приобретаемых в процессе обучения.

Таким образом, аудиовизуальная компетенция имеет те же компоненты, что и любая компетенция: когнитивный компонент (знания), операциональный компонент (навыки) и личностный компонент. *Когнитивный компонент* (знания) предполагает наличие знаний устной речи, основных видов устных (монолог и диалог различных типов) высказываний на изучаемом иностранном языке; социокультурных особенностей соответствующей социокультурной общности; знание особенностей построения устных высказы-

ваний в зависимости от их функционально-прагматического типа; законы построения дискурса на изучаемом иностранном языке.

Операциональный компонент (умения) предполагает овладение навыками восприятия устной речи на изучаемом иностранном языке; умение использовать стратегии и тактики устной речи, осуществлять аудирование с глобальным, детальным и выборочным пониманием иноязычной речи, соотносить просматриваемый видеоряд с текстом. Навыки, относящиеся к операциональному компоненту, делятся на навыки слухового и зрительного восприятия. Навыки слухового восприятия можно разделить на слуховые умения на уровне общего, полного, детального и критического понимания в зависимости от вида аудиотекста. Навыки зрительного восприятия делятся на навыки обзорной аудиовизуализации, ознакомительной аудиовизуализации, обучающей аудиовизуализации, критического и информационного поиска.

Личностный компонент предполагает готовность и способность к саморазвитию, переходу к саморазвитию и самооценке, т.е. является личностным психологическим новообразованием в совокупности общекультурных, общепрофессиональных и специальных компетенций, в единстве и взаимосвязи с когнитивно-поведенческими аспектами, длительной готовностью и способностью к ведению профессиональной и исследовательской деятельности на иностранном языке на основе аудиовизуального контента. Долгосрочная готовность включает мотивационный, эмоционально-волевой, установочно-поведенческий и оценочный компоненты, а способность – когнитивный и поведенческий аспекты.

Основными характеристиками этой структуры являются ее открытость и вариативность. Ее можно корректировать в зависимости от направления подготовки будущих выпускников, появления новых способов подачи аудиовизуального контента, использования элементов виртуальной и дополненной реальности в аудиовизуальных произведениях, развития технических средств и т.д.

В результате интервью и анкетирования были выделены три критерия сформированности аудиовизуальной компетентности, каждый из которых проявлялся соответствующим образом в показателях.

1. Степень развития слуховых навыков и способностей аудиовизуализации проявляется через следующие показатели: умение систематизировать имеющиеся знания, умения и навыки; понимание смысловой задачи восприятия, композиционно-смысловой структуры высказываний; приспособление к условиям восприятия; расширение видов, жанров и функциональных стилей высказываний; сочетание прослушивания с визуализацией и др.

2. Технологическая готовность предполагает знание методов, приемов и средств формирования аудиовизуальной компетенции, умение использовать их при организации работы с видео.

3. Творческая активность в применении методов, приемов и средств, направленных на формирование аудиовизуальной компетенции, проявляется в интеллектуальной и речевой деятельности, использовании интуиции, отклонении в мышлении от традиционных и общепринятых схем, к новым комбинациям восприятия окружающей действительности, многозначности, конструирования элементов, отвечающим требованиям полезности, идентификации недостающей информации и т.д.

Обобщение фактического материала по исследуемой проблеме позволило описать три уровня сформированности аудиовизуальной компетенции студентов неязыковых факультетов в зависимости от степени выраженности критериев и показателей.

Адаптивно-репродуктивный уровень формирования аудиовизуальной компетенции характеризуется неустойчивым отношением учащихся к формированию аудиовизуальной компетенции, когда цели и задачи собственной деятельности

определяются в целом. Учащиеся организуют общение по заранее заданной схеме, алгоритму, т.е. по репродуктивному типу. Технологическая готовность воспроизводится, интерпретация аудиовизуальной компетенции отсутствует или осуществляется по алгоритму, предложенному преподавателем.

Интерпретативно-конструктивный уровень формирования аудиовизуальной компетенции характеризуется более устойчивым отношением студентов к явлению «аудиовизуальная компетентность», большей целеустремленностью в организации процесса формирования аудиовизуальной компетенции, обуславливающей потребность в ее формировании.

Творческий уровень сформированности аудиовизуальной компетенции характеризуется успешным творческим поиском, реализацией имеющегося опыта и созданием на его основе новых сочетаний; способностью видеть и прогнозировать новую проблему, быстро переходить из одной категории в другую, от одного решения к другому; видеть аналогии; оригинально решать проблему (адапционная гибкость); придавать словесной или визуальной форме намеченную форму (аудиовизуальная гибкость).

Таким образом, в отличие от самих учащихся, преподаватели склонны расценивать работу учащихся с учебным содержанием как репродуктивную (просмотр презентаций и видеоуроков занимает лидирующие позиции по результатам опроса) с точки зрения потребителей готовой информации. Несмотря на то что участие в творческих заданиях по созданию аудиовизуального контента (проект, видео, презентация) было отмечено студентами в последнюю очередь, студенты оценивают свою активность и продуктивность мотивации взаимодействия с учебным контентом выше, чем их преподаватели.

Литература

1. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // Иностранный язык в школе, 1999, №3.
2. Писаренко В.И. Методика использования видеоматериалов в обучении второму иностранному языку (на материале французского языка в неязыковом вузе). Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Таганрог, 2002.